

Astrid CAMBOSE
Antonie Dumitru CHELCEA
Nicolae MIHAI
(coordonatori)

A woman with dark, styled hair is shown in profile, looking down at a small bird she is holding in her hands. She is wearing a dark, high-collared dress with a light-colored floral pattern. The background is a dark, textured brown.

*Lanțul
generațiilor*
arhive, narativizări
și culturi ale memoriei

ARGONAUT/MEGA

Coordonatori:

Astrid CAMBOSE

Antonie Dumitru CHELCEA

Nicolae MIHAI

Volum apărut sub egida

Consiliului Județean Vâlcea

Muzeului Memorial „Nicolae Bălcescu”

**Institutului de Cercetări Socio-Umane
„C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române**

Lanțul generațiilor **arhive, narativizări,** **culturi ale memoriei**

oo

coordonatori:

Astrid Cambose, Antonie Dumitru Chelcea, Nicolae Mihai

MEGA/Argonaut
Cluj-Napoca
2020

Volumul este al doilea din seria colocviilor „Lanțul generațiilor” și apare în cadrul colecției ANIMA MUNDI, coordonată de Astrid CAMBOSE (Iași), Ludmila COJOCARU (Chișinău), Laura JIGA-ILIESCU (București), Andi Emanuel MIHALACHE (Iași) și Nicolae MIHAI (Craiova).

Volumul apare cu sprijinul Consiliului Județean Vâlcea și reunește comunicările prezentate la colocviul „Lanțul generațiilor: arhive, narativizări și culturi ale trecutului”, organizat la Muzeul „Nicolae Bălcescu”, în zilele de 15-16 iunie 2019, sub egida Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române (Craiova), a Muzeului Memorial „Nicolae Bălcescu” (Vâlcea) și a asociației Orma Sodalitas Anthropologica (Cluj-Napoca).

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această lucrare nu poate fi reprodușă sau stocată fără acordul prealabil al autorilor.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Lanțul generațiilor: arhive, narativizări și culturi ale trecutului / coord.: Astrid Cambose, Antonie Dumitru Chelcea, Nicolae Mihai. – Cluj-Napoca : Mega: Argonaut, 2020

Conține bibliografie

ISBN 978-606-020-291-2

ISBN 978-606-085-027-4

I. Cambose, Astrid (coord.)

II. Chelcea, Antonie Dumitru (coord.)

III. Mihai, Nicolae (coord.)

008

Redactor: Mădălina BRAEȘ

Coperta: Nicolae MIHAI, pornind de la o fotografie a craiovenei Aspasia Popovici, realizată în atelierul fotografic al austriacului Fritz Luckhardt, fotograf al Casei imperiale austriece, în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Fondul Gheorghe Vârvoreanu, album fotografic al familiei Vrăbiescu, SJAN, Craiova).

CUPRINS

Mulțumiri

7

Introducere:

Pentru o cultură sensibilă a memoriei

9

PRIMA PARTE

**Imagini prezente, comunități dispărute, solidarități reamintite:
sacru și comunitar**

Neuitarea prin imagine –

chipuri de ctitori din Oltenia submontană

Luiza BARCAN

21

Bisericile de lemn moldovenești, un alt tip de lectură a trecutului

Otilia BĂLINIȘTEANU

53

Războiul Rece din spatele Cortinei de fier.

Memoria frontierei dintre

Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și România

Alexandru D. AIOANEI, Mihaela BOTNARI

83

A DOUA PARTE

**Gustul arhivei:
narativizări și afecte**

Memorii, opere literare și documente de arhivă

în cercetarea istoriei nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea

Cristina GHERASIM

107

Arhivele și poveștile lor înspăimântătoare:

un caz de pruncucidere la Râmnicu Vâlcea în 1836

Bogdan Dumitru ALECA

123

Prietenii librarului-editor Ioan V. Socec (1830–1896).

Rețele personale, mobilitate socială și afinități individuale în România modernă

Bogdan POPA

133

A TREIA PARTE

Tăceri ascunse, tăceri mărturisite

Tăcerea, un avatar al memoriei colective

Andi Emanuel MIHALACHE

153

Firogurile lui Sextil Pușcariu și cultura memoriei

Astrid CAMBOSE

197

A PATRA PARTE

**Memoria ca arhivă vie:
de la supraveghere la experiența carcerală**

Harta radicalismului interbelic

Mircea STĂNESCU

215

Arhivele vii ale memoriei.

Mărturii din închisorile românești

Alina COSMA

223

Comunismul și cultura memoriei.

Preliminarii, variațiuni și funcții ale cultului liderului comunist

Silviu-Gabriel LOHON

237

Lista contribuitorilor

247

Mulțumiri

Acest volum, al doilea din seria *Lanțul generațiilor*, are la bază comunicările susținute la colocviul național „Lanțul generațiilor: arhive, narativizări, culturi ale memoriei”, găzduit de Muzeul „Nicolae Bălcescu” în perioada 15-16 iunie 2019 și organizat în cadrul unui parteneriat între Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Ploșor” al Academiei Române, Muzeul Memorial „Nicolae Bălcescu”, din județul Vâlcea, și asociația „ORMA Sodalitas Anthropologica”, cu sprijinul Consiliului Județean Vâlcea. Cea mai mare parte a contribuțiilor incluse în acest volum au fost prezentate sub forma unor comunicări și reprezintă rezultatul direct al discuțiilor care au avut loc atunci, precum și al dialogului dintre editori și autori pe marginea versiunii finale, trimise spre publicare.

Editorii doresc să exprime recunoștința lor tuturor celor care au făcut posibilă publicarea volumului: Consiliului Județean Vâlcea, pentru susținerea unui proiect care reunește cercetători de calitate din toate colțurile spațiului locuit de români (de la Chișinău până la Râmnicu Vâlcea și de la Cluj-Napoca până la Craiova), editurilor Argonaut și Mega, prietenilor „argonauți” din colecția ANIMA MUNDI, pentru constantul și caldul sprijin. N-o putem omite pe Mădălina Braeș, căreia îi mulțumim pentru asistența editorială profesionistă cu care ne-a obișnuit deja. O apreciere deosebită lui Mircea Georgescu pentru lămurirea poveștii ilustrației de pe copertă. Fără îndoială, întreaga noastră grațitudine se îndreaptă către toți cei care au luat parte la concretizarea acestui proiect, mai întâi prin prezența la un colocviu extrem de viu prin discuțiile care i-au animat pe participanți, apoi prin contribuția la acest volum, care materializează o plăcută experiență de generație.

Astrid CAMBOSE, Iași, 2020

Antonie Dumitru CHELCEA, Râmnicu Vâlcea, 2020

Nicolae MIHAI, Craiova, 2020

Pentru o cultură sensibilă a memoriei

Astrid CAMBOSE

(Iași)

Antonie Dumitru CHELCEA

(Râmnicu Vâlcea)

Nicolae MIHAI

(Craiova)

Ecoul vocilor de altădată sună, aparent, ca o expresie poetică. Însă cariera științifică a acestei sintagme s-a deschis prodigios în ultimii ani, odată cu atenția sporită care se acordă, în numeroase domenii umaniste, dar și în științe aplicate (de pildă, în psihanaliză) prevalenței interpretării asupra realității înseși. Într-un articol sugestiv intitulat « Entre voix et silences: tourbillons de l'écho », Erik Porge afirmă primatul interpretării:

On peut, avec Emmanuelle Berger, résumer cela en disant que l'écho est une « répétition altérante ». D'où le principe d'une interprétation analytique fondé sur la résonance du dit. L'écho est un nom de l'altérité de ce qui se dit. Il représente ce qui résonne pour celui qui parle et qui lui fait retour avec un écart de sens. [...] Afin de reconnaître la fonction de l'écho, j'en suis venu à postuler l'existence d'un stade de l'écho [...] ¹.

Dacă ecoul reprezintă o „repetiție alterantă”, care este „stadiul ecoului” vocilor care ne parvin din trecutul istoric, așa cum se reflectă acesta în imagini, documente de arhivă, tradiții, documente orale, memorie colectivă, memorie individuală ș.a.m.d.? Oare sunt specialiștii științelor socio-umane atât de bine echipați încât instrumentarul lor să-i favorizeze în a-și construi o cutie de rezonanță, un „radio” care să găsească frecvența corectă și să emită pe unde istorice, readucând voci de la mare distanță în mijlocul nostru? Dispozitivele montate astăzi în muzee precum cele dedicate memoriei Holocaustului (sperăm să le vedem și în cele dedicate Gulagului) ne arată că există certe preocupări în acest sens. Povestea obiectelor care configurează spațiul muzeal devine tot mai

---

¹ Erik Porge, *Entre voix et silences: tourbillons de l'écho*, în „Essaim”, vol. 32, nr. 1/2014, pp. 42,43.

reală dacă li se asociază acestora vocile celor care, la vremea lor, au fost posesorii respectivelor obiecte, le-au mânuit, le-au dat sens, le-au integrat propriilor destine, lăsându-le apoi să le păstreze vocea, gestul, chipul interior. Uneori, chiar simpla voce a unui contemporan al celor dispăruți poate deveni reprezentativă pentru toți cei care nu mai sunt acolo decât prin intermediul obiectelor care le-au aparținut. Au existat experimente laudate pentru autenticitatea lor, precum a încercat Eric Friedler în documentarul său despre genocidul armenilor²:

The problem that he was confronted with was of course that there are no living witnesses left of an event that happened such a long time ago. Trying to compensate this shortcoming, he collected written testimonies in German archives. For the documentary, he let well-known German actors such as Martina Gedeck, Hannah Herzsprung, Ulrich Noethen and Gottfried John read them out. At the beginning of the documentary, these actors can be seen entering a grey room and sitting down on a chair surrounded by spots, cameras and a film crew. They are dressed in unobtrusive, black or grey, but modern clothes. The actor's name is shown, followed by the name of the person to whose account they are lending their voice. As soon as the actors start reciting, the camera zooms in on their face, which is positioned in front of a grey background and left in half-shadow. This camera angle will be the one from which the actors will be presented in the documentary from this moment on. From now on, only the names of the witness to history to whom they lend their voices will appear on screen³.

Desigur, specialistul care lucrează cu aceste urme ale trecutului știe că va ajunge să le împrumute chiar vocea sa pentru a le scoate din amuțire, chiar dacă istoricul, etnologul ori antropologul respectiv nu va arăta niciodată în fața unei camere atât de bine precum se prezintă actorii germani din experimentul menționat. Dar soluții pentru a ajunge la „o cunoaștere ce nu se lasă transpusă în cuvinte”⁴ vor mai fi. Lectura documentelor scrise sau a imaginilor obligă la o înțelegere a contextului, singura care le dă sens și permite reconstituirea

---

² Steffi De Jong, *The Witness as Object. Video Testimonies in Holocaust Museums*, cap. *Genealogy: The Mediation of the Witness to History as a Carrier of Memory*, New York, Oxford, Berghahn Books, pp. 49-70, doi:10.2307/j.ctv3znzsd.

³ *Ibidem*, p. 49.

⁴ Constantin Zaharia, cuvânt-înainte la David Le Breton, *Despre tăcere*, traducere de Constantin Zaharia, București, Editura All, 2001, p. 10.

elementelor semnificative, capabile să producă un ecou. Un aspect important, observat și de istorici, este faptul că „un lucru neintegrat social devine nepovestibil și ușor de anihilat din punct de vedere mnemonic”⁵. Nu întotdeauna putem dispune de martori ale căror voci le mai auzim sau care și-au construit dispozitive memoriale ce le permit narațiuni pertinente, convingătoare tocmai pentru că au știut să păstreze cu încăpățănare elementele de susținere identitară – ceva de felul pieselor evocate de Gabriela Mociulschi Tanascaux, care, în prefața la memoriile tatălui său, Radu Mărculescu, își amintește: „Uneori îl găseam pe tata căutând într-o valiză veche de piele pe care o păstrase din tinerețe documente de familie, fotografiile din copilărie și anii de școală sau liceu, scrisori vechi și acte – pe care le răspândea apoi prin toată camera. Cu ajutorul lor își «lega» cumva frânturile de amintiri, ceea ce, pesemne, nu era ușor la cei peste 90 de ani ai săi”⁶.

A regăsi o voce, a asculta corect o voce înseamnă, așadar, a auzi și ecoul celorlalte. În același timp, cercetătorul nu-și poate nega „the excitement of giving voice to witnesses of the past who had been silenced for a long time”⁷. În cazul istoricului care lucrează cu arhivele nu este mare diferență. Cei pe care-i caută îi vorbesc, iar el scrie, cum spunea Arlette Farge⁸.

Prima parte a volumului mizează pe efortul de a căuta, prin intermediul imaginilor prezente, urma unor comunități din trecutul național dispărute astăzi. Discursul figurativ este el însuși o narațiune cu certe valențe memoriale, după cum arată Luiza Barcan în studiul *Neuitarea prin imagine – chipuri de ctitori din Oltenia submontană*. Lumea ctitorilor de lăcașuri de cult, de la domnitori și marea nobilime, până la „vătafii de plai, boierii de ranguri secunde, dobândite recent, proprietarii de moșii întinse în zona sătească, asimilabili, de asemenea, mai micilor sau mai marilor boieri, cămărașii de la Ocnele Mari, negustorii (unii cu discutabilă origine românească), înalții prelați, monahii sau preoții de mir ai obștilor sătești și, nu în ultimul rând, țărani liberi, moșnenii” secolelor XVIII-XIX, se rânduiește în portretele votive din fresca bisericilor din Oltenia submontană, umplând pronaosul și revărsându-se în afara acestuia, în glafurile ferestrelor, în

---

⁵ Andi Mihalache, *Timpul, obiectul, povestirea. Decoruri interioare în literatura autobiografică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 533.

⁶ Radu Mărculescu, *Amintiri din restul vieții mele*, cuvânt-înainte de Gabriela Mociulschi Tanascaux, postfață de Radu Șerban Palade, București, Editura Humanitas, 2013, p. 6.

⁷ Stefii De Jong, *op. cit.*, p. 50.

⁸ Arlette Farge, *Dire et mal dire. L'opinion publique au XVIIIe siècle*, Paris, Le Seuil, 1992, p. 287.

naos, în pridvor, în registrul superior al zidului exterior, unde înlocuiește chipurile sibilelor și ale filozofilor, înfățișându-ni-se, precum în celebra *Frescă a potecașilor* de pe zidul bisericii cu hramurile Intrarea în Biserică a Maicii Domnului și Sfântul Ioan Botezătorul, din Vioarești-Gorunești, comuna Slătioara, cu un aer de prospețime istorică, plastică și narativă și îi recomandă pe ctitori, după subtila observație a autoarei textului, ca aspiranți la sfințenie.

Mai puțin privilegiați, dar cel puțin la fel de pioși, cu un profund atașament față de sacrul ortodox, așa cum este el recreat în cheia mentalității populare, ctitorii și meșterii bisericilor de lemn din Moldova veacurilor XIV–XIX și-au lăsat urma în cărțile clericale, în pisanii, uneori și în simple gesturi, precum cel de „a-și inciza, asemenea unui cifru, amprenta mâinii pe dulapii portalului de intrare (Cârjoani, județul Vaslui)”. În perioada 2012–2015, Otilia Bălinișteanu a desfășurat o muncă de teren asiduă, străbătând județele Botoșani, Suceava, Iași, Neamț, Bacău și Vaslui, spre a găsi bisericile de lemn din acele zone, rezultatul ambițiosului demers fiind publicarea volumului *Moldova bisericilor de lemn. Album de reportaj*, în care se regăsește povestea a 185 de locașuri. Ridicate în câmpie sau pe coaste cândva împădurite, în văi retrase ori pe culmi semețe de deal, în bătaia vânturilor și a vremurii, în sate care au fost ele însele rase de pe fața pământului ori strămutate spre a face loc vreunei mărețe „ctitorii” a ultimului secol, precum lacul de acumulare de la Bicaz–Neamț, bisericuțele au fost, la nevoie, dezasamblate bârnă cu bârnă și refăcute în loc mai ferit, mutate cu carul cu boi, ascunse și reșezate, făcute și refăcute, păstrate cu sfințenie, ca niște odoare de care omul nu se îndură să se despartă, orice ar fi. Autoarea studiului *Bisericile de lemn moldovenești, un alt tip de lectură a trecutului* afirmă că biserica era, metaforic, „nașa” comunității. Grija țaranului de până mai ieri față de bisericuța pe care o pune la adăpost spre a-și regăsi întotdeauna cumpătul în preajma ei ne vorbește despre un alt fel de istorie, una a zbuciumului și a răzbirii printre primejdii.

Prima secțiune a volumului, intitulată **Imagini prezente, comunități dispărute, solidarități reamintite: sacru și comunitar**, se încheie cu textul *Memorie, identitate și comunitate. Studii de istorie orală pe Valea Prutului, în România și Republica Moldova*. După prezentarea situației istorice conflictuale care a generat transformarea Prutului din râu intern în graniță statală (între România, respectiv Republica Populară România, ulterior Republica Socialistă România, și Republica Sovietică Socialistă Moldovenească, ulterior Republica Moldova, începând din anii celui de-al Doilea Război Mondial și până în prezent)

și după un amplu excurs prin cele mai recente teorii ale istoricilor și sociologilor privind problematica frontierei (*border studies*), ca spațiu cu funcționalități multiple – loc geografic, instituție socială și simbol al puterii statului –, Mihaela Botnari și Alexandru D. Aioanei aduc în atenția noastră solidaritățile care au funcționat în cadrul comunității „prutenilor”, în ciuda propagandei oficiale prin care s-a urmărit învrăjbierea „românilor” cu „basarabenii” în toată lunga perioadă a despărțirii teritoriale impuse. Textul prezintă câteva studii de caz și concluziile desprinse în urma unor cercetări de teren realizate începând cu anul 2018 în cadrul proiectului „Memorie, Identitate și Comunitate. Studii de istorie orală pe Valea Prutului în România și Republica Moldova”, derulat de Asociația de Relații Internaționale „Est-Democrația”, în parteneriat cu Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza”, din Iași, Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova și Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, al Filialei Iași a Academiei Române, pe parcursul căruia echipe formate din istorici cu experiență, tineri cercetători și doctoranzi proveniți din toate instituțiile partenere au realizat peste 100 de interviuri în localități de frontieră din Republica Moldova (Lipcani, Costești, Sculeni, Ungheni, Costuleni, Leușeni, Leova, Cantemir) și din România (Rădăuți-Prut, Ștefănești, Bosia, Ungheni, Costuleni, Vetrișoiaia, Fălcu).

Ceea ce Arlette Farge a numit *le goût de l'archive* face obiectul studiilor reunite în cea de-a doua secțiune a volumului de față: **Gustul arhivei. Narativizări și afecte.** Contribuția Cristinei Gherasim, intitulată *Memorii, opere literare și documente de arhivă în cercetarea istoriei nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea*, se ocupă de Moldova de peste Prut, fructificând rezultatele unei cercetări aplicate asupra memorialisticii și documentelor de arhivă privind nobilimea basarabeană din secolul al XIX-lea, prinsă între procesul de deznaționalizare prin aculturație și nostalgiile identitare românești greu de înfrânt. Astfel, după observația autoarei, „politica țaristă de atragere a boierimii societății basarabene în «mrejele» sistemului politic, economic, social și cultural imperial și tendința nobilimii de a-și păstra drepturile și privilegiile a avut drept rezultat schimbarea statutului deținut și crearea unui statut politico-juridic special și controversat”. Studiarea fondurilor documentare ale Arhivei Naționale a Republicii Moldova necesită, *sine qua non*, bilingvismul, condiție pe care cercetătoarea o îndeplinește, ceea ce îi permite să citeze documente redactate în ambele limbi (rusă și română). Astfel, cititorul poate lua contact mediat cu o serie de documente altminteri inaccesibile.

Tot de secolul al XIX-lea, privit, de data aceasta, prin grila de lectură creată de documentele de familie, literatura memorialistică și piesele aflate la Arhivele Naționale ale României (ANIC), se ocupă și Bogdan Popa în contribuția sa cu titlul *Prietenii librarului-editor Ioan V. Socec* – un interesant studiu de caz în care autorul alege o abordare metodologică modernă, căutând să recompună figura librarului-editor Ioan V. Socec (1830–1896) din jurnalul fiului, generalul Alexandru Socec (1859–1928), și din varii documente de epocă. Dacă prim-planul istoric al textului este deținut de personalitatea culturală al cărei portret se reface din tușe retrospective, planul de profunzime, ținând de domeniul antropologiei și al studiilor culturale, este dedicat prieteniei/amiciției, ca instituție socială fundamentală în lumea românească de final de secol XIX și început de secol XX, angajând concluzii utile inclusiv pentru înțelegerea mecanismelor profunde care guvernează, în bună măsură, viața publică actuală.

Bogdan Dumitru Aleca analizează vocile martorilor convocați pentru a lămuri un caz de pruncucidere din Vâlcea anului 1836. Oralitatea este marca acestui tip de discurs testimonial vechi, particularitate ce reflectă, desigur, marea civilizație orală a analfabeților de toate rangurile care populau începuturile lumii românești moderne. Citatele din dosarul de anchetă reînvie o epocă în care se credea că evreii bolnavi se pot vindeca numai bând sânge de copil creștin, slujnicele se împărțeau între serviciul credincios la stăpâni și înfruntarea acestora fățiș sau pe ascuns, inclusiv prin uneltiri și fapte reprobabile, precum crima cercetată în prezentul studiu de caz (băiatul popii Ion, „ce umbla cu sacul după pește”, a găsit o copilă de cinci luni moartă și „înțepenită în roata morii Sfintei Episcopii”, iar bănuiala a căzut asupra slujnicei Ioana, care ar fi ucis-o din nu se știe ce motiv, fie în complicitate cu „lancu ovreiu”, pentru ca acesta să-i ia sângele, fie din răzbunare pentru muncile casnice istovitoare la care o supunea stăpâna), prietenii și vecinii se acuzau unii pe alții, reactivându-și, sub imperiul fricii stârnite de crima care șocase comunitatea, vechile dușmăanii istorice interconfesionale și interetnice. Arhiva devine un teatru (al lumii), iar cititorul-spectator urmărește cu viu interes spectacolul care, odată cu trecerea timpului, a câștigat o savoare estetică inefabilă.

Lucrurile se schimbă când ne raportăm la arhivele din perioada celui de-al Doilea Război Mondial, când vocile și tăcerile înregistrate de documente se înșiră în alte cadențe, iar statul intervine pentru a le măsura, luând pulsul cetățenilor pe care-i consideră periculoși. Serviciul Special de Informații (SSI),

organismul care se ocupa cu contraspionajul și antiterorismul în România, propunea în 1943 înființarea a „două brigăzi speciale mobile pe lângă Direcția Generală a Poliției, cu sediul în București, una cu rol de contracarare a actelor de spionaj, sabotaj și terorism, iar cealaltă de combatere a comunismului și a Mișcării Legionare”, în vreme ce Siguranța Statului și Internele contracarau inițiativa, propunând alte variante de combatere a pericolului extremist, a cărui anvergură, de altfel, nimeni nu o anticipa. Mircea Stănescu aduce în prim-plan aceste antagonisme instituționale, oferind cititorului prilejul să parcurgă, prin intermediul documentelor de arhivă citate și interpretate atent, un episod caracteristic pentru modul în care (in)decizia factorilor de conducere din instituțiile de forță ale statului a slăbit capacitatea acestuia de a se apăra în fața mișcărilor ideologice extremiste. „Întrepătrunderea” celor două forme de radicalism (cel comunist și cel legionar) în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, mergând până la o „imitație perversă”, este un aspect central urmărit de autor în *Harta radicalismului interbelic*, studiu cuprins în cea de-a patra secțiune a volumului, intitulată **Memoria ca arhivă vie: de la supraveghere la experiența carcerală**.

Când balanța intereselor diverse și antagonice din politica de stat a României a cedat, iar țara a fost definitiv înscrisă în blocul ideologic de factură sovietică, arhivele au dat seamă și de acest nou curs al evenimentelor, vorbind, însă, într-un registru al (di)simulării pentru care cercetătorul trebuie să aibă auzul acordat dinainte spre a putea percepe adevărurile criptate sub contrafacerea din dosarele noii Securități. Un canal paralel de comunicare se deschidea. Supravegherea vocilor discordante, care reprezentau un pericol real sau imaginar pentru stat, devenea o realitate ubicuă. Atunci când nu le-a putut fi impusă tăcerea, puținele voci rămase vii în societate au fost amuțite prin izolarea în universul carceral comunist, ale cărui ziduri au reușit totuși să le sfideze, ajungând până la noi – ca în tabloul prezentat în studiul Alinei Cosma, intitulat *Arhivele vii ale memoriei. Mărturii din închisorile românești*. Pornind de la ideea că „nu trecutul însuși influențează prezentul, ci *reprezentările* trecutului”, autoarea urmărește modalitatea în care au fost transmise informațiile neoficiale privind suferința corpului social în contextul regimului comunist din România, insistând asupra unor studii de caz pe care le consideră deosebit de relevante în planul istoriei recente. La polul opus, falsuri stridente și supradimensionate se acumulau mecanic într-un peisaj sonor laudativ care însoțea tot mai opresiva manifestare cotidiană a puterii comuniste, fenomen

analizat în textul lui Silviu-Gabriel Lohon, cu titlul *Comunismul și cultura memoriei. Preliminarii, variațiuni și funcții ale cultului liderului comunist*. Autorul caută o interpretare corespondentă celei oferite de grila weberiană privind geneza autorității politice și o formulează, în planul istoriei locale, în termenii unei triple legitimări: prin „atașamentul afectiv, deci simbolic, axat pe identificarea până la contopire, tot simbolică, a poporului cu regimul comunist, cu ideologia lui, cu instituțiile, liderii și chiar cu momentele cruciale ale istoriei partidului comunist”, prin însușirea dirijată a obiectivelor ideologice ale regimului și prin „modelarea unei percepții publice potrivit căreia (numai) statul e capabil să satisfacă nevoile imediate ale societății și ale membrilor ei”.

Una dintre performanțele hermeneuticii aplicate în ultimele decenii datelor cu care lucrează mai toate domeniile umaniste, inclusiv istoria, este ascultarea *tăcerilor*. Studiul spațiilor „albe” face posibilă o mai adecvată înțelegere a oricărei reprezentări, căci desenul n-ar exista în absența lor. Tăcerea documentului este și ea o mărturie a unui interes sau, dimpotrivă, a unui dezinteres care nu poate trece neobservat de către analistul atent. Tăcerile de anvergură, marile tăceri sociale ori personale, nu sunt niciodată întâmplătoare. Precum pauzele în muzică, ele ritmează înțelegerea întregului din care fac parte organic. Nici măcar micile tăceri ale vieții de zi cu zi nu sunt fără însemnătate. Așadar, hermeneuții iau astăzi în considerare din ce în ce mai mult tăcerile, atât pe cele impuse și autoimpuse, cât și pe cele rezultate prin simpla omisiune a consemnării, prin acțiunea de „radieră” a memoriei, prin acumularea straturilor antifonice ale timpului, care izolează iremediabil vocile trecutului, prin neadecvarea canalelor de comunicare a mesajelor ș.a.m.d. Reflecția autorilor reținuți de asemenea interese de cercetare este, inevitabil, interogativă. Ea reprezintă însă un veritabil *breakthrough*, întrucât generează un val de noi și redutabile interpretări ale culturii în ansamblul ei. În această linie se înscrie studiul intitulat *Tăcerea, un avatar al memoriei colective*, semnat de Andi Emanuel Mihalache, inclus în cea de a treia secțiune a volumului, care poartă titlul **Tăceri ascunse, tăceri mărturisite**. Întrucât se referă la cele mai semnificative forme ale tăcerii, autorul convoacă în analiza sa texte sapiențiale și poetice, teorii consacrate din marea psihologie, date factuale din varii biografii, stabilind corespondențe inedite între toate acestea și, mai mult decât atât, integrând în dialogul cu tema aleasă propria experiență reflexivă asupra tăcerii. Pe fondul „autismului flecar” (cu o expresie a lui David Le Breton) care scufundă în insignifianță cea mai mare parte din timpul pe care îl traversăm ca

indivizi, o tăcere profundă își desenează, ca și o vorbire profundă, profilul salvator: „Restaurarea sensului atrage după sine în mod necesar pe cea a cuvântului, care, la rândul său, atrage după sine restaurarea tăcerii”⁹.

Cuvinte bune, tăceri fertile, dialoguri pline de sens și revizitări fericite ale instanțelor de viață care le-au determinat oferă din plin și memorialistica lui Sextil Pușcariu, personalitate culturală de prim rang, pentru care, în mod paradoxal, etapa cea mai efervescentă a destinului a coincis cu anii Primului Război Mondial, la care a participat în calitate de combatant, și cu prefacerile sociale fundamentale produse în siajul acestuia. Astrid Cambose analizează atât scriitura, cât și personalitatea memorialistului, într-un dialog fără intermediere bibliografică cu textul analizat, opțiune care va deveni inteligibilă cititorului după parcurgerea notelor de lectură însumate sub titlul ***Firogurile lui Sextil Pușcariu și cultura memoriei***.

Al doilea volum din seria colocviilor „Lanțul generațiilor” nu putea veni decât completând, firesc, reflecția care se degajă din primul¹⁰, dedicat locurilor memoriei și culturii trecutului la români. Încă un pariu care merită asumat, câtă vreme contributorii reuniți în jurul unei teme comune de gândire se arată încrezători în păstrarea unui culturi a dialogului autentic, onest și robust intelectual. E rândul cititorului să decidă dacă notele prezentului volum au intrat în rezonanță cu propria perspectivă asupra tonurilor și semitonurilor memoriei.

---

⁹ David Le Breton, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰ Nicolae Mihai, Antonie Dumitru Chelcea (coord.), ***Lanțul generațiilor: locuri ale memoriei și cultură a trecutului***, Cluj-Napoca, Editura Argonaut/Mega, 2019.

PRIMA PARTE

**Imagini prezente, comunități dispărute,
solidarități reamintite: sacru și comunitar**

Neuitarea prin imagine – chipuri de ctitori din Oltenia submontană

Luiza BARCAN
(Râmnicu Vâlcea)

Nicăieri ca în tablourile votive pictate îndeosebi în pronaosurile bisericilor postbrâncovenști din toată Țara Românească și, desigur, din Oltenia de nord – ca zonă privilegiată din punct de vedere al numărului de biserici fondate de membri ai păturii de mijloc – nu sunt exprimate mai bine, la nivel vizual, îmbrăcând un bogat și sugestiv veșmânt artistic, vocația noilor ctitori de a construi lăcașuri de cult, mentalitatea epocii lor, sentimentul apartenenței la un neam și la o anumită clasă socială.

Conștiința istoriei ca succesiune de evenimente nu întotdeauna faste și angoasa față de durată limitată a vieții omului pe pământ, aproape inexistente în lumea tradițională a veacurilor anterioare¹, se manifestă în perioada de tranziție de la Evul Mediu la modernitate și are drept consecință, la nivel cultural și spiritual, dorința ctitorilor din categoriile înstărite de a-și nemuri numele prin ofranda pe care o fac divinității, zidind biserici și împodobindu-le cu pictură. Nu poate fi, desigur, trecută cu vederea nici o anumită dorință a ctitorilor de punere în valoare a propriei imagini, câtă vreme ei dobândesc un rang social și-și sporesc averea, primind astfel „dreptul de ctitorire” care în trecut era conferit doar voievozilor și membrilor mării nobilimi.

În Oltenia de nord, în general, în special în județul Vâlcea, fondatorii de biserici sunt: vătafii de plai, boierii de ranguri secundare, dobândite recent, proprietarii de moșii întinse în zona sătească, asimilabili, de asemenea, mai micilor sau mai marilor boieri, cămărașii de la Ocnele Mari, negustorii (unii cu discutabilă origine românească), înalții prelați, monahii sau preoții de mir ai obștilor sătești și, nu în ultimul rând, țărani liberi, moșnenii, a căror pondere este însemnată în structura socială a Olteniei de nord din perioada în discuție.

Dorința ctitorilor de biserici din epoca amintită de a-și eterniza memoria se manifestă în două planuri. E vorba, pe de o parte, de memoria generațiilor

---

¹ Vezi Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip: timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Antet, 1996, *passim*.

care aveau să le urmeze, pe de altă parte, putem identifica intenția unui alt gen de „păstrare”, într-un alt fel de „memorie”, cea veșnică, ceea ce presupune o pomenire care transcende planul terestru și trimite nemijlocit la Dumnezeu și la împărăția Lui. Astfel, ctitorii își doresc explicit, adeseori, sau numai sugerat, uneori, ca Dumnezeu să le înscrie numele în Cartea Vieții.

Portretul votiv, căruia îi este destinat, în mod tradițional, peretele de vest al pronaosului, începe să se extindă în epoca postbrâncovenească pe zidurile de sud, vest și nord ale pronaosului, apoi „acaparează” și alte spații ale interiorului sau ale exteriorului bisericii. Astfel, în anumite cazuri, nu foarte frecvent, dar cu atât mai interesant, descoperim portrete ale ctitorilor și în naos, în pridvor², în registrul superior al zidului exterior de sud, chiar și al celui de nord, înlocuind chipurile sibilelor și ale filozofilor³, sau chiar în glafurile ferestrelor⁴ ori pe un zid al culoarului scării ce duce către turnul clopotniță⁵.

Reprezentările votive postbrâncovenești din pronaosuri sunt construite, în general, după aceeași schemă compozițională, în directă relație cu arhitectura bisericii, care, la rândul ei, este purtătoare de simbolică sacră: în centrul compoziției, pe zidul de vest, deasupra ușii de intrare, de-a dreapta și de-a stânga, sunt înfățișați ctitorii principali ținând în mâini chivotul lăcașului pe care-l închină lui Dumnezeu. Ei sunt flancați fie al doilea rând de ctitori, fie de membrii propriilor familii. Pe zidul de sud, îndeosebi, apar alți membri ai clanului, adulți și copii, în timp ce zidul de nord este, de obicei, destinat ctitorilor de rang secund sau unor respectabili înaintași ai ctitorilor principali.

În legătură cu spațiul dintotdeauna rezervat reprezentărilor votive, adică pronaosul, se cuvine a face o observație ce s-ar putea plasa în directă legătură cu dorința ctitorilor de a-și înscrie numele și chipurile în veșnicie. Așa cum odinioară exista în biserică un spațiu destinat catehumenilor, anume pronaosul, tot așa, prin analogie, fiindcă nu întâmplător locul portretelor de ctitori este tot în pronaos, aceștia, prin gestul lor de a ctitori lăcașuri închinat lui Dumnezeu, se recomandă ca aspiranți la sfințenie, precum sunt catehumenii

² La biserica din Târgul Horezu, ctitoria lui Ion Popescu Urșanu.

³ La biserica din Gura Văii-Bogdănești sau la biserica din Vioarești-Gorunești (Slătioara).

⁴ Biserica Sfinții Voievozi din Căinenii Mici, ctitoria lui Frangu Daneș, la 1807.

⁵ Portretul ctitoriei Zanfira, soția lui Iacob Pâslariu, realizat la 1833, la biserica Sfântul Nicolae din Coasta-Păușești-Măglași, semnalat în Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României (Județul istoric Vâlcea)*, sec. XIV-1948, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 364.

aspiranți la botez. Așadar, forțând o metaforă, i-am putea considera pe ctitorii zugrăviți în tablourile votive un fel de sfinți fără aureolă.

Studii de caz

Biserica din Viorești-Gorunești, comuna Slătioara (Fig. 1), cu hramurile Intrarea în Biserică a Maicii Domnului și Sfântul Ioan Botezătorul, a fost ridicată, conform pisaniei, în anul 1781 și este cunoscută în istoria artei sub numele de Biserica potecașilor. Deși s-a împământenit ideea că acest monument eclezial ar fi zidirea unui singur ctitor, vătaful de plai Ion Popescu⁶, totuși, textul pisaniei și portretele zugrăvite pe pereții lăcașului sugerează mai degrabă un act colectiv de ctitorire și o continuitate a acesteia de-a lungul timpului, ce conferă fiecărui participant o importanță aparte, prin menționarea numelui, a gradului de rudenie pe care-l are cu ceilalți și, desigur, prin zugrăvirea portretelor, nu numai în interior, în pronaos, cât mai ales în exterior, în friza din registrele superioare de sud, est și nord, cea care a dat lăcașului supranumele de Biserica potecașilor. Pisania descifrată de Constantin Bălan menționează:

(...) și s-au făcut de ro|bu lu D(u)m(ne)zeu, Ionă i soția lui, Anăd|reca i pări(n)ți(i) mei, Vladu, Stancia. Și | s-au făcută cu to(a)tă cheltuiala lui. † | no(ie)măvve | dini 29, | leat 7290 (1781)⁷.

Se poate cu ușurință observa trecerea de la persoana a III-a la persoana I în acest text de atestare, ceea ce pare mai puțin rezultatul unei stângăcii de exprimare, cât mai degrabă asumarea și menționarea expresă a numelui părinților lui Ion, care sunt, ca și soția lui, co-ctitori ai lăcașului. Nu e însă vorba despre Ion Popescu Urșanu, ci de un alt Ion, cel care zidește propriu-zis lăcașul în 1781, rolul vătafului de plai intervenind mai târziu, după două decenii. În jurul anului 1801 are loc un eveniment de seamă în viața bisericii, neconsemnat în mod expres, dar, având în vedere că inscripțiile din dreptul scenelor zugrăvite notează această dată⁸, putem cu temei presupune că e vorba despre împodobirea lăcașului cu zugrăveală. De abia de aici își preia rolul de ctitor Ion

---

⁶ Ion Popescu Urșanu a fost ctitorul principal al bisericilor din Urșani, Horezu-Târg, Cociobi și Viorești, însă tradiția îi atribuie, între anii 1780–1810, zidirea a peste patruzeci de lăcașuri ortodoxe, numărându-se printre ele și biserici din lemn, multe, din păcate, dispărute astăzi.

⁷ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 473.

⁸ *Ibidem*, p. 474.

Popescu Urșanu, ținând seama de faptul că pictarea unei biserici era echivalentă, în epocă, unui gest ctitoricesc, așa cum vedem în tabloul votiv din pronaos. Aici se mai păstrează parțial, pe zidurile de sud, vest și nord chipurile lui Dumitru și Constantin, frații vătafului de plai, al unei monahii din care se mai distinge doar inițiala numelui, M, al „Nădelei”, mama sa, și al ctitorului însuși, „jupanul Ionu vătafu Urășanu”, pe latura de nord a pronaosului⁹ (Fig. 2). Trecută și ea prin vicisitudinile timpului, biserica din Vioarești a suferit modificări ale arhitecturii care au condus la dispariția unei părți însemnate a tabloului votiv din pronaos. Pridvorul, deschis la origine, este acum zidit, iar trecerea din acest spațiu în pronaos se face printr-o arcadă, ulterior lărgită, care a distrus partea centrală a tabloului votiv de pe zidul de vest, probabil exact acea scenă în care ctitorii dintâi susțineau chivotul bisericii.

Friza din registrul superior al zidurilor exterioare de sud, est și nord conservă nu mai puțin de 25 de personaje, ale căror nume s-au păstrat în majoritate, femeii și bărbații înrudiți între ei, printre care se numără: „*Stanicu | s(i)n (fiul lui) Dumitru|rașcu, Ionu s(i)n Stanciul, adică primul ctitor, Anghelū | sin Vioelū*¹⁰, *Ionu vătafu Urșanu, adică al doilea ctitor, Mariia ereița, Gheorghe ereu, Climent er(o)monahul, Ioana ereița, Elisa(f)ta monahia*”¹¹.

Friza *potecașilor* a fost cu multă atenție zugrăvită, ca scenă cu semnificație simbolică, atât pentru biserica în sine, cât și pentru specificul locului unde lăcașul era ridicat. Friza este încadrată de două brâie cu bogate motive decorativ-simbolice, ambele încingând corpul bisericii de la sud până la nord (Fig. 3). Abundența de motive decorative subliniază importanța acordată *Frizei potecașilor*, o veritabilă galerie de portrete ctitoricești.

Compoziția în sine a frizei este echilibrată și plină de armonie, fiindcă alternează portretele în picioare – reprezentate la capătul dinspre sud al frizei, în dreptul altarului, atât pe latura de sud, cât și pe cea de nord, apoi pe zidul de nord al bisericii – cu cele ale potecașilor călare, portretele fiind delimitate prin rozete cu motive vegetale, care au în centrul lor simbolul crucii. Grupurile de ctitori în picioare, câte doi sau câte trei, sunt redată după canonul bizantin al izocefaliei. Portretele ctitorilor de la Vioarești sunt reprezentate frontal. Privirea îndreptată în jos sugerează evlavia lor. Femeile poartă pe cap năframe albe, iar

⁹ Pictura bisericii din Vioarești-Gorunești este atribuită meșterilor zugrăvi Dinu, Manole, Cochina și Gheorghe din Craiova.

¹⁰ Numele acestui ctitor atestă originea sa în satul Vioarești, din comuna Slătioara.

¹¹ Constantin Bălan, *op. cit.*, pp. 474-475.

statutul de preoți al bărbaților este subliniat prin culionul care le acoperă capul. Mulți dintre bărbați poartă mustață și au părul lung, strâns la spate. Acest detaliu vizual poate fi considerat și un document de epocă, privitor la înfățișarea oamenilor timpului. În mâna dreaptă, fiecare dintre aceste personaje ține o cruce. Potecașii sunt cu toții călare pe cai, zugrăviți pe un fond neutru, alb, surprinși în mișcare, înaintând unul în spatele celuilalt (Fig. 4). Peisajul deluros este abia sugerat prin jocul de linii curbe de la baza personajelor. Cu o singură excepție, paznicii ținutului sunt înveșmântați în caftane albe și poartă pe cap cușme negre, ascuțite. Singurul dintre personajele călare altfel îmbrăcat este chiar vătaful de plai Ion Popescu, reprezentat în veșmânt de culoare neagră. Hainele sunt menite, probabil, să-l diferențieze ca rang de ceilalți potecași (Fig. 5).

Mișcarea aceasta a potecașilor călare, de jur-împrejurul bisericii, un caz unic în pictura exterioară a bisericilor postbrâncovenești din Oltenia de nord, sugerează, pe de o parte, că ei străjuiesc și își păzesc zona încredințată, dar, pe de altă parte, la o lectură mai subtilă, se poate înțelege și că aceiași potecași păzesc mai ales *biserica lui Hristos*, adică zidirea înaintașilor, temeiul existenței și al identității lor spirituale. Dovadă în acest sens stau portretele de preoți, preotese, monahi și monahii, care au legătură cu istoria bisericii și a locului, alăturate potecașilor în aceeași friză exterioară ce încinge corpul bisericii (Fig. 6). Deși sunt înfățișați în costumul tradițional al zonei și purtând cușme ascuțite, elemente vizuale ce-i fac ușor identificabili, potecașii sunt desenați gracil, foarte stilizat și delicat. Siluetele lor alcătuite din linii fine, lipsite de volum, privirile frontale, către exterior, un anume statism, paradoxal în contextul acestei sugerate mișcări în cerc, indică, pe de o parte momentul istoric precis delimitat al existenței lor, și pe de altă parte, un fel de prezent continuu, asimilabil eternității în care cu toții aspiră să-și eternizeze numele, chipul și ctitoria.

Biserica din Urșani (Fig. 7), cu hramurile Intrarea în Biserică a Maicii Domnului și Sfântul Ioan Botezătorul, a fost ridicată în anul 1800 de același neobosit ctitor, Ioan Popescu Urșanu, și păstrează în interior unul dintre cele mai ample tablouri votive, cu peste 40 de personaje, expresie a unei adevărate genealogii ilustrate, reprezentarea fiind consemnată în mod deosebit de academicianul Răzvan Theodorescu:

Urșanii înseamnă un pronaos cu o pictură în care apar peste 40 de personaje drepte, izocefale, albe pe un fond de ivoriu, de fildeș. Dar ei nu mai sunt voievozii din vale, de la Hurezi, de unde poți să și vezi Urșanii, ei nu mai sunt Brâncovenii și Basarabii, ei sunt Ioan Popescu cu tot neamul său de țărani

și preoți, care se numesc Ana, și Vasile, și Grigore, și Ioan, și, când nu mai este loc, pictorul așează într-un colț pisană pictată: <Și-au mai fost și alții care au ostenit aicia, care se numesc prisoase. Și ei au ajutat mai mult cu alergătura>. E spus, în acest lucru, tot ce înseamnă travaliul acestei comunități țărănești, mândre, demne: preoții și preotesele acestea, diaconii și țărani din jurul lui Ioan Popescu sunt ca niște noi voievozi¹².

Pisania descifrată de Constantin Bălan pune în valoare cât se poate de sugestiv dorința ctitorului principal de a-și nemuri numele, dar nu doar pe al său, ci pe al întregului său neam, viu sau adormit, în ideea comuniunii creștine de neîntrerupt între cei plecați în veșnicie și cei rămași, și cu sentimentul apartenenței la comunitatea creștină a locului, dintre ai cărei membri mulți participă, după putere, la edificarea bisericii:

† *Această sfântă și du[mn]jezăiască biserecă, iaste dinū | temelie zidită și înfrumusățată, cu toată cheltuiala | și osteniala dumnialui, jipanū Ionū Popescu, care și vătă|fū să află acestui plai Hurezu, întru ci(n)stia și lauda praznicu | lui Vovedeniia Sfintei Născătoarei de Dumnezău, care și întru | pofali Sfântului Ionū Botezătoriu aceste amândoa sfinte praz| nice le săvârșaste dumnialui, ctitoru, c(â)tū de a se pomeni dumnia | lui și părinți(i) cei răposați, în viacū și după moarte, totū niamu du | mrialui (s.n.). (...) Și la această bisierecă s-au mai îndemnatū de au mai ajut|atū și alți ctitori, cu bani și cu ajutoriu, cumū deosăbitū ar<ăt>u. Pomeneste Doamne: † Ionu, Nedialia, Costandinū, Dum(i)tru, Nicolae er(e)u...*¹³

Tabloul votiv de la biserica din Urșani se desfășoară pe zidurile de sud, vest și nord ale pronaosului și este datat de către istoricul Constantin Bălan între anii 1802-1803. În afara numelor și a eventualelor grade de rudenie dintre ctitori, inscripțiile aflate în dreptul unora dintre personaje menționează și contribuția lor la ridicarea lăcașului. Oferim spre exemplificare doar două dintre aceste inscripții: „*Jupanū Bar[bu]... bratū (fratele, s.n.) vătafu | a fost purtători de grijă | la această bis(e)rică și au și | isprăvit-o*”, „*Costanădinū ... bratū au ajutatū | cu taler(i)*”¹⁴.

¹² Răzvan Theodorescu, *Spiritul Vâlcei în cultura română*, Râmnicu Vâlcea, Editura Almarom, 2001 (conferință la Arhiepiscopia Râmnicului, septembrie 2000), pp. 29-30.

¹³ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 526.

¹⁴ *Ibidem*, p. 528.

Pe zidul de nord al pronaosului apare, în dreptul personajelor reprezentate, înaintea lungului șir de nume ce le însoțește, o inscripție care atestă rolul secundar al acestora, căci e vorba despre cei care n-au putut contribui cu bani la ridicarea lăcașului, ci doar cu materiale, alimente sau pur și simplu cu truda lor. Prin formularea ei delicată și plină de bunăvoință, ce trimite cu numele („*prisoase*”) la ofrandele de alimente pe care creștinii le pun înaintea altarului în timpul Sfintei Liturghii, inscripția aceasta a făcut istorie: „*Pris[oase. Ac]ește ce să numescū prisoas(e) au ajutatutū, cine cu ce au put(ut), mai multū cu alergătura*”¹⁵.

Portretele aliniate ale ctitorilor sunt redată în pronaosul bisericii din Urșani după regula bizantină a izocefaliei. Veșmintele lor sunt aproape toate albe, podoabele femeilor par mai curând sugerate, decât redată propriu-zis (Fig. 8). În ciuda accentuatei stilizări, unele detalii de fizionomie reușesc să individualizeze personajele. Atitudinea evlavioasă a mâinilor, fie împreunate, fie cea dreaptă așezată în partea inimii, toată această înșiruire de personaje aparținând unui anumit moment al istoriei, dar în egală măsură cu totul desprinse de timp, sugerează în chip evident proiectarea lor în veșnicie. Iscușiții zugravi ai bisericii din Urșani, Milcu, ucenicul său Gheorghe și Preda, din județul Gorj¹⁶, realizează un excepțional tablou votiv, după toate regulile icoanei – chiar dacă personajele sunt mireni – cu o simplitate și o eleganță a liniei desăvârșite (Fig. 9). Ei întruchipează siluete caracterizate de un grafism ce anulează volumetria și izbândesc, inclusiv prin cromatică, să imprime o puritate aproape îngerească lungului șir de ctitori. Cunoscători de teologie, în niciun caz neinstruiți, așa cum opinează mulți dintre cercetătorii acestei epoci, zugravii lăcașurilor postbrâncovenești – printre care pictorii Urșanilor fac o figură aparte – par să se raporteze la anumite texte scripturistice cu semnificație escatologică și soteriologică, atunci când îi înfățișează pe ctitori¹⁷. Astfel stau lucrurile în

---

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Conform inscripției din proscomidar, datată 1805. Pictura exterioară îi aparține altui meșter: Dinu din Craiova.

¹⁷ Răzvan Theodorescu semnalează apariția scenelor din ciclul Apocalipsului în locul scenei Judecării de Apoi, în cazul unor pridvoare, și leagă apariția temelor inspirate de *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul* de traducerea în românește a lucrării *Tălmăcirea la Apocalipsa a lui Andrei, arhiepiscopul de Cezareea Capadociei* de către Damaschin, episcopul de Buzău și viitorul episcop al Râmnicului. Această carte, afirmă Răzvan Theodorescu, devine sursă de inspirație pentru zugravii epocii, iar scena Apocalipsului se răspândește în Oltenia și în sudul Transilvaniei, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, prin centrul episcopal de la Râmnicu

cuprinzătorul tablou votiv al acestei biserici. Veșmintele personajelor, în majoritate albe (Fig. 10), ca și veșmintele potecașilor din ctitoria de la Viorești, trimit la un pasaj din *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul*, unde acesta profetește:

După acestea m-am uitat și, iată, mulțime multă pe care nimeni nu putea s-o numere, din tot neamul și semințiile și popoarele și limbile, stând înaintea tronului și înaintea Mielului, *îmbrăcați în veșminte albe* (s.n.) și având în mâini ramuri de finic. Și mulțimea striga cu glas mare, zicând: Mântuirea este de la Dumnezeu nostru, Care șade pe tron, și de la Mielul. (...) Iar unul dintre bătrâni a deschis gura și mi-a zis: Aceștia, care sunt îmbrăcați în veșminte albe, cine sunt și de unde au venit? Și i-am zis: Doamne, tu știi. El mi-a răspuns: Aceștia sunt cei ce vin din strâmtoarea cea mare și și-au spălat veșmintele lor și le-au făcut albe în sângele Mielului. Pentru aceea sunt înaintea tronului lui Dumnezeu și îi slujesc ziua și noaptea *în templul Lui* (s.n.) și Cel ce șade pe tron îi va adăposti în cortul Său. Și nu vor mai flămânzi, nici nu vor mai înseta, nici nu va mai cădea soarele peste ei și nicio arșiță. Căci Mielul, Cel ce stă în mijlocul tronului, îi va paște pe ei și-i va duce la *izvoarele apelor vieții* (s.n.); și Dumnezeu va șterge orice lacrimă din ochii lor¹⁸.

Semnificația escatologic-soteriologică a picturii din epoca postbrâncovenească, atât de accentuată în scenele reprezentate pe zidurile interioare și exterioare ale bisericilor, e conferită, se pare, și tabloului votiv al ctitoriei din Urșani. În felul acesta, ca și în cazul *Frizei potecașilor*, personajele votive joacă un dublu rol: își marchează prezentul existenței, dar, în același timp, se atemporalizează și se proiectează în veșnicie, cu nădejdea mântuirii făgăduite de Mielul cel înjunghiat de bunăvoie.

Biserica din Copăceni–Cernișoara (Fig. 11), cu hramul Buna Vestire, una dintre cele mai frumoase ctitorii din județul Vâlcea, a fost fondată de un cleric în anul 1804. Ctitorul ei, conform pisaniei, este protopopul Șerban Copăceanu, despre care tradiția locală afirmă că ar face parte din neamul vătafului de plai Ion Popescu Urșanu. Pisania de deasupra ușii de intrare în biserică se încheie cu formularea: „*Pomenește, Doamne*”, urmată de un șir lung de alți donatori și binefăcători, dintre care mulți sunt erei (preoți), ereițe (preotese), monahi,

---

Vâlcea „unde capela episcopală și biserica Buna Vestire primeau acest decor insolit” (Răzvan Theodorescu, *Istorie și profeție în arta Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în S.C.I.A., seria Artă Plastică, tom 38, 1991, p. 41).

¹⁸ *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul*, capitolul 7, versetele 9–17, în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2008, pp. 1399-1400.

ieromonahi și monahii¹⁹. Mai există însă și o a doua pisanie, pe peretele din dreapta al naosului, care practic reia conținutul primeia, având însă în plus, la sfârșit, și numele zugravilor: Manole și Dinu, împreună cu calfele Dumitru și Dumitrașcu²⁰.

Tabloul votiv, datat în același an cu cel al finalizării monumentului, poate fi considerat o adevărată capodoperă de artă postbrâncovenească din Oltenia de nord, ca prin miracol ferită de orice rețușare sau completare ulterioară, parcă în ciuda faptului că în momentul de față lăcașul se află în paragină și a fost scos din cult. Personajele zugrăvite pe zidurile de sud, vest și nord ale pronaosului impresionează printr-un hieratism plin de eleganță, chiar subliniat printr-o anumită măreție (Fig. 12). Costumația îl ajută pe privitor să descifreze fără greș rangul social al fiecăruia dintre ctitorii reprezentați. Preoții se disting de mireni, fiind îmbrăcați în sutane, soțiile de boieri se disting prin hainele bogate, prin pălării, paftale și podoabe, de preotese, care au capul acoperit cu năframe albe și haine mai austere. Însă nimic distonant nu răzbate din această asociere. Dimpotrivă, același aer rarefiat îi cuprinde pe toți oamenii acestui început de secol XIX, care, conștientizându-și perfect condiția perisabilă, aspiră spre veșnicie. Statutul lor de împreună ziditori ai unui lăcaș închinat lui Dumnezeu, pentru ca numele să le fie în veci pomenit anulează, la nivel spiritual, toate diferențele dintre ei. Pe zidul de sud sunt reprezentați Catrina, jupanul Dumitru Copăceanu, ajutor, Ioana, Petrică, „copiii și fetele care au răposat ai protopopului Șarbanu; | Ilinca, Casandra; Florica; Gheorghe; Dumitru; Gheorghe”. Pe zidul de vest se află portretele Mandei, al lui jupan Ioan, fiul lui, al protopopului Șerban, al lui Nicolae și Costandin, al ereiței Preda, al lui Petru și al Casandrei, al Mariei și al ereiței Zamfira (Fig 13, Fig. 14). În fine, pe zidul de miazănoapte se păstrează chipurile ereului protopop Dumitrache, al ereiței Maria, al jupanului Nicolae Oteșanu, ajutor, al Bălașei, al jupanului Nițe Cornițe Copăceanu, tot ajutor, și al Ilincăi²¹. Schitul Jgheaburi (Fig. 15), cu hramul Intrarea în Biserică a Maicii Domnului, din satul Deleni, comuna Stoieniști, e o ctitorie cu începuturile pierdute prin veacul al XIV-lea, conform pisaniei de deasupra intrării în biserică, datată la anul 1827. Pentru valoarea documentară a textului și pentru bogăția de informații pe care le conține, o redăm integral, subliniind acele pasaje care ni se par de mare interes:

---

¹⁹ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 369.

²⁰ *Ibidem*, pp. 369-370.

²¹ *Ibidem*, pp. 370-371.

† Întru slava Sf(i)nteii Troiță făcutu-s-au acest sf(ân)t schit din vechime, în zilele | Radul(ui) voiv(o)d, de lemn, hram Voved(e)ni(i) a Maicii D(o)m(nului), leat 1310(sic). Și al doilea s-au făcut de Matei | Log(ofātu), făcut în z(i)lele lui Mathei vod(ă), vă leat 1640. Iar acum stricându-s(ă) era să s(ă) mai pustiască, ne având niciun venit. Iar acum s-au îndemnat din mila lui D(u)mnezeu, sf(ințit) pop(a) Ioan Andronescu ot Cacova | i sf(ințit) pop(a) Ioan ot Cheia, ver(i) fi(i)nd, s-au zidit din temelie, înfrumusețind-o cu zugrăvălă după cum să vede | i cu moșie, această sf(ântă) biserică Jghiiabu. Iar sf(i)n(țit) păr(intele) Timothei er(o)mo(na)h(ul) i Dani(i)l er(o)mo(na)h(ul) ot Cacova au fă|cut casele i varu sf(in)t(ei) b(i)s(eric) i piatra i moșie, dup(ă) cum să vede, în zilele bunului d(o)mn, Grigorie Ghica v(oie)v(o)d, epi(scop) Neo|fitu fi(i)nd. Și iar să s(ă) știe cum acest sf(ânt) schit din vech(i)me n-au fost închinat nicăria, fără numai la mila domnii ca | să-l miluiască. Lăsăm și noi iar așa să se urmeze. Iar de se va rād(i)ca vre un ticăit²² or(i) cine a-i face <em>vatichi, D(u)mne|zeu pre acela să nu-l iarte. Și ce să va agonis(i) de la schit să să cheltuiască iarăși | în schit. Și s-au săv(âr)șit la leat 7335, 1827, mai 8²³.

Primul pasaj subliniat pune în vedere vechimea impresionantă a schitului. Ea nu poate fi confirmată prin alt fel de documente, dar, dacă pisania o consemnează, putem presupune că informația e cât se poate de veridică, perpetuându-se în tradiția locului, de la o generație la alta. Al doilea pasaj subliniat se referă la o a doua ctitorire a schitului, de către logofătul Matei, la 1640, în timpul lui Matei Basarab. Suntem, deci, în fața unui monument cu adevărat reprezentativ pentru Oltenia de nord prin vechime și, cum vom vedea mai departe, prin valoarea lui artistică deosebită. Al treilea pasaj subliniat vine cu o informație esențială. Ctitorii primei jumătăți a secolului XIX nu zidesc doar biserici care să le pună în valoare statutul social, ci, mult mai mult decât atât, se plasează într-o firească continuitate spirituală și culturală cu înaintașii lor, refăcând din temelie un așezământ monahal vechi de cinci secole, care căzuse pradă sărăciei și pustiirii. Inițiatorii refacerii vechiului schit sunt doi preoți, veri: Ioan din Cacova și Ioan din Cheia. Ei rezidesc lăcașul și îl împodobesc cu pictură, tocmind pentru lucrul acesta pe cei mai renumiți meșteri din zonă: „Ilie zug(ravul) Teiușan” și „Costandin zugraf ot Zmiorât”²⁴. Gestul ctitoricesc al celor

²² Infam, josnic, mârșav, mișel (<https://dexonline.ro/definitie/ticait>).

²³ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 617.

²⁴ Inscricțiunile de pe zidul exterior de sud al bisericii, în registrul superior, și inscripția de pe zidul exterior de est al altarului, sub cornișă, sunt datate 1827 și 1826 (Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 620).

doi preoți e urmat și de doi ieromonahi, Părintele Timothei și Părintele Daniil, care refac chiliile, dăruiesc varul necesar și piatra de hotar.

Fresca interioară și exterioară a bisericii schitului Jgheaburi se numără printre cele mai bogate și mai frumoase din județul Vâlcea, lăcașul putând fi pe drept socotit o mică bijuterie de arhitectură și de pictură din prima jumătate a secolului XIX. Tabloul ctitorilor se extinde pe zidurile de sud, vest și nord ale pronaosului, cuprinzând un număr mare de personaje, redată cu măiestrie într-o amplă compoziție sugestivă și evocatoare a atmosferei epocii și a rolului pe care-l joacă fiecare dintre fondatori.

Pe zidul de vest este reprezentat doar portretul unui Nicolae copil, urmat pe același zid, în centrul compoziției, de principalii ctitori: popa Ioan Andronescu, cu soția sa, ereița Elisafța, și fiul lor Ioan, popa Ioan din Cheia, cu soția sa, Ioana ereița, și cu fiii lor, Constantin și Gheorghe. Cele două familii de preoți înrudite, așezate de-a dreapta și de-a stânga ușii de intrare, în ordine ierarhică, primii fiind capii de familie, urmași de soții și de copii, țin chivotul bisericii. Ideea de genealogie este și aici, ca și în alte lăcașuri ale epocii, cât se poate de sugestiv ilustrată. Preoții și copiii lor sunt înveșmântați în stihare albe, cu borduri îmblănite și poartă pe cap culioane. Preotesele sunt și ele înveșmântate în haine de preț, dar fără podoabe. Smerenia ereițelor este subliniată prin atitudinea mâinilor, fie împreunate, fie cu cea dreaptă indicând locul inimii. Imaginea mai generală pe care o sugerează acest tablou votiv este a unei continue slujiri care transcende timpul, perpetuându-se în veșnicie (Fig. 16).

Pe zidul de nord al bisericii zugravul i-a înfățișat pe ctitorii monahi care sunt menționați și în pisanie, „*Daniil ieromonah ot Zmiorât, | nacealnic*²⁵ | *sf(întului) schit'*” și „*hagiu*²⁶ *Timothei ieromon(a)h ot Cacova, | nacealnic | sf(întului) schit | și înt(âi) t(ito)r'*”. Dar, alături de ei mai apare și un „*[Dama]schin | schimonah | înt(âi) t(ito)r'*”²⁷. Portretul votiv de pe zidul de miazănoapte îi mai are reprezentați și pe doi mireni, Păuna și Gheorghe, al căror rol în ctitorirea bisericii nu se mai cunoaște, fiindcă inscripția din dreptul lor e parțial deteriorată. Compoziția votivă de pe zidul de nord are câteva particularități demne de consemnat. Mai întâi aceea că între monahii și mireni reprezentați se

---

²⁵ Șef al unui serviciu sau al unei instituții (civile, militare sau religioase); conducător (<https://dexonline.ro/definitie/nacealnic>).

²⁶ Ctitorul monah ține să-și consemneze în inscripția votivă și statutul de hagiu, adică pelerin la Locurile Sfinte (Ierusalim).

²⁷ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 618.

stabilește o ierarhie susținută chiar la nivel vizual prin perspectiva ierarhică, de tip bizantin: monahii sunt înalți, iar mirenii scunzi, redați asemenea copiilor. Cei doi binefăcători ai schitului, probabil soți, primesc binecuvântarea preoților-monahi care-și țin mâinile și mățăniile deasupra capetelor acestor fii duhovnicești (Fig. 17). La fel este reprezentat și cel de al treilea monah, binecuvântând un mirean aflat la picioarele sale. Personajele acestei compoziții unitare se diferențiază și prin vestimentație. Călugării poartă dulamă, mantie și epigonat, însemne ale rangului lor în ierarhia monastică, iar mirenii par să fie ori mici boieri locali, ori, mai degrabă, țărani moșneni cu stare. Suntem în fața unui tablou votiv grăitor în privința gestului colectiv întreprins de o comunitate locală pentru a recupera un lăcaș de rugăciune vechi, moștenit din străbuni, împlinindu-și astfel datoria de creștini osârduitori și perpetuând tradiția de rugăciune prin care își consfințesc propria identitate. Compoziția votivă de pe zidul de nord mai cuprinde o imagine, plasată în registrul inferior și încadrată cu un chenar roșu, asemenea unei rame de tablou. În ea sunt înfățișate, în haine monahale, cu dulame și camilafce „chipurile călugărilor cari au fost când s-au făcut schitul: Sava, Aftanasie, Nicodim, Pahomie”²⁸ (Fig. 18). Fără să fie propriuzis ctitori, motiv pentru care sunt, cumva, separați de restul compoziției, totuși ei au un rol istoric la resfințirea schitului Jgheaburi, motiv pentru care zugravul ține să le eternizeze și lor chipurile.

Biserica din Șerbănești-Ștefănești (fostul Schit Morunglavu) (Fig. 19), cu hramul Sfântul Evanghelist Matei, este ctitoria de la 1746 a unor boieri descendenți dintr-o familie la fel de veche ca și cea a Olăneștilor sau a Otetelișanilor²⁹. Cei doi soți ctitori, Maria și Matei Morunglavu, lasă scrisă, prin gestul lor ctitoricesc, o pagină de pilduitoare istorie pentru viața Olteniei din veacul al XVIII-lea. Testamentul redactat la 1 iulie 1751 și intitulat *Așezământul casei lui Matei Morunglav și soția sa Mariia pentru schitul Șerbănești Vâlcea* este întărit de domnitorul Grigore al II-lea Ghica pe 3 iulie, în același an. Posteritatea a păstrat, din fericire, acest valoros document ce reflectă alesele trăsături sufletești ale ctitorilor, decizi să urmeze pilda pe care însuși Hristos le-o dă celor ce vor să-și dobândească mântuirea: să renunțe la bunurile pământești și să-L urmeze. Astfel, lipsiți de urmași, de fii trupești, Matei și Maria Morunglav își donează întreaga avere, pe care de altfel diata lor o și detaliază, mănăstirii

²⁸ *Ibidem*, p. 618.

²⁹ Ion D. Tâlvănoiu, *Cine a fost Matei Morunglav?*, în „Memoria Oltului”, anul I, nr. 3, mai 2012, *passim*.

zidite la Șerbănești și monahilor de aici, pe care-i consideră „feciorii” lor sufletești:

Pentru că nedându-mi Dumnezeu copii trupești, am făcut un schit, anume Șerbănești din jud[eu]l Vâlcea unde iaste hramul Sf. Apostol și evanghelist Matei, și cu soția mea am primit pe călugări în loc de feciori, ca să fie la schit, dând noi schitului, mult, puțin, ce avem tot, ca să fie veșnică pomenire moșilor și strămoșilor și părinților și nouă și tot neamul nostru în veci³⁰.

Testamentul mai pune în evidență câteva realități legate de viața și faptele de credință ale ctitorilor. Cu soția încă în viață, Matei Morunglavu primește cinul călugăriei și devine primul stareț și administrator al mănăstirii pe care o fondează, specificând în diată că soțul care va supraviețui trebuie să se îngrijească de bunurile așezământului. Lasă de asemenea scrisă voința sa ca schitul Morunglav să fie închinat mănăstirii Pantelimon din București, ctitorie a domnitorului Grigore al II-lea Ghica, astfel încât 25 de galbeni pe an să fie dăruți acestui așezământ cu funcție de spital, pentru hrana și îngrijirea bolnavilor. Din rezumatul pe care am încercat să-l facem diatei soților Maria și Matei Morunglav se poate desprinde o concluzie deloc de neglijat. Suntem în fața unei dovezi clare că nu doar nevoia de a-și sublinia prestigiul și rangul social îi îndeamnă pe unii dintre ctitorii desprinși din rândurile boierilor din starea a doua și a treia să ctitorească biserici, ci, dincolo de aceasta, credința lor curată și sinceră. Avem convingerea că ultimii descendenți ai Morunglavilor nu sunt, în această privință, un caz unic în istoria fondării de biserici din Oltenia veacului al XVIII-lea.

În privința tabloului votiv, păstrat (și trecut cândva printr-un proces de restaurare, în urma căruia au fost rescrise inscripțiile din dreptul ctitorilor) pe zidurile de sud, vest și nord ale pronaosului, preotul Dumitru Bălașa observă cu temei, fiindcă sunt înfățișate nu mai puțin de 22 de personaje: „După cum se poate observa, chipurile și inscripțiile lor ne oferă posibilitatea alcătuirii spștei neamului Morunglavilor, ctitorii de la Șerbănești”³¹.

Pe zidul de vest, soții Maria și Matei Morunglav susțin chivotul lăcașului și fiecare dintre ei are în stânga lui un șir de membri, adulți și copii, ai neamului

³⁰ Ion Ionașcu, *Documentele schitului Șerbănești Morunglav*, în „Arhivele Olteniei”, nr. 97-100, p. 289, *apud* Ion D. Tâlvănoiu, *op. cit.*, 1941, p. 19.

³¹ Pr. Dumitru Bălașa, *Ctitoria lui Matei Morunglavu din satul Șerbănești (Raionul Drăgășani)*, în „Mitropolia Olteniei”, anul XI, nr. 7-8, iulie-august, Craiova, 1959, p. 440.

fiecăruia. Astfel, în dreptul lui Matei sunt portretizați tatăl său, Dumitrașcu, fiul lui Giura, și toți frații ctitorului: jupâneasa Iliina, Florica, Stana, Dumitrana, Preda și Vlăduț. În dreptul Mariei Morunglav se află jupan Stoica și jupâneasa lui, Sofica (Fig. 20, Fig. 21). Pe zidul de sud al pronaosului sunt zugrăviți paharnicul Pătrașco, fratele lui, Giura, cu jupânița lui, Mușa, jupânul Giura Morunglav paharnicul, cu jupâneasa lui, Erodia, și cu Ilinca. Zidul de nord păstrează chipurile lui Stan Stănescu din Cerna, ispravnicul bisericii, și al soției lui, jupâneasa Preda, precum și al câtorva personaje, probabil ctitori cu rol secund în zidirea bisericii³².

Biserica din Măldărești (Fig. 22), cu hramurile Sfântul Arhanghel Mihail, Sfântul Nicolae și Sfântul Gheorghe, este ctitoria de la anul 1790 a jupânului Gheorghe, fiul lui Constantin Măldărescu, și a soției sale, jupânița Eva, conform pisaniei citite de Constantin Bălan. În opinia noastră, biserica din Măldărești reprezintă unul dintre cele mai sugestive cazuri de perpetuare a memoriei ctitorilor prin imagine. Biserica se află în imediata vecinătate a celebrelor cule vâlcene Greceanu și Duca și are, desigur, prin fondatorii ei, legătură cu acestea³³. Biserica Măldărești pare să înlocuiască un mai vechi lăcaș, ridicat de înaintași probabil în jurul anului 1746. Nu ne putem altfel explica prezența unei cruci de piatră cu inscripție, aflată inițial în incinta lăcașului, pe zidul de sud, chiar în dreptul altarului; crucea, semnalată de Constantin Bălan, este amplasată în prezent în curtea monumentului, pe latura de sud a pridvorului. Textul descifrat de reputatul epigrafist și datat 1746 (7255) atestă ridicarea crucii întru hramul Sfântului Nicolae, în zilele voievodului Constantin Nicolae, cu osteneala logofătului Dumitru Măldărescu, a jupâniței lui, Păuna, a fiului său, Radu, și a altor numeroși ctitori³⁴. E posibil ca o altă veche biserică, deși nu este nicăieri menționată explicit, să fi existat în acel loc, mai ales că nu ne putem imagina o reședință boierească lipsită de un paraclis. În posibilul context al dispariției vechii biserici, familia Măldărescu zidește după aproape cinci decenii, din

³² Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 930.

³³ Cula Greceanu, cea mai veche atestată din Țara Românească, e datată în secolul al XVII-lea. Locuința fortificată inițială era finalizată mai târziu de Tudor Maldăr, nepotul paharnicului Nan, care-i adaugă un parter înalt, cu scară de acces la etaj și retrageri succesive, în înălțime, ale zidurilor. Fiul lui Tudor Maldăr, marele paharnic Atanasie, avea să modifice cula în 1688. Între 1780 și 1790 boierul Gheorghe Măldărescu și soția sa, Eva, ctitorii bisericii din imediata vecinătate, dădeau culei actuala ei formă. Cealaltă culă, numită Duca, datează din 1812 și este construită de Gheorghită Măldărescu, fiul lui Gheorghe, ctitorul principal al culei Greceanu și al bisericii Sfântul Arhanghel Mihail și Sfântul Nicolae.

³⁴ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 647.

temelie, o alta, menită să-i pună pe deplin în valoare statutul social și să-i exprime, prin imagini cu valoare de simbol, speranța în mântuire.

Spre deosebire de majoritatea pisaniiilor originale păstrate în interiorul monumentelor ecleziale postbrâncovenești din Oltenia de nord, cea de la Măldărești e cioplită cu litere în relief, pe un ancadrament de piatră aflat deasupra ușii de intrare în pronaos, și conține trei inscripții: una centrală și două laterale, care o flanchează. Textul din mijloc, cel mai amplu, menționează hramurile, numele ctitorilor principali, numele ispravnicului Zamfir Măldărescu și zilele săvârșirii construcției, în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti și al păstoririi episcopului Chesarie al Râmnicului. Tot din pisanie, ca detalii suplimentare, aflăm că mai contribuie la ridicarea lăcașului frații lui Gheorghe Măldărescu: Radu, Barbu și Ion, „cu ajutorul ce au lăsat”³⁵. Textul lateral din stânga al pisaniei, ca și cel din dreapta „pom|eniăște tit|ori(i) cei ce a|u poslușitū”³⁶. Termenul slavon se referă la cei care le-au slujit ctitorilor principali la ridicarea lăcașului și printre care-i putem menționa pe Radu, fiul lui Ștefan, Gheorghe, fiul lui Tudor, monahul Rafail, Nicolae, fratele lui Pătru, și pe încă mulți alții.

Nu sunt uitați de la pomenire, într-o inscripție plasată în exterior, pe latura de nord a naosului, în registrul superior, categoriile umile de truditori la ridicarea bisericii: „Tănasie țigan Chirm | carel(e) au muncit cu lu|cru la bēserică, Măriia soția | lui, Florea, Matei”³⁷.

Caz unic în istoria bisericilor postbrâncovenești din Oltenia de nord și poate chiar din Țara Românească, monumentul eclezial de la Măldărești păstrează două tipuri de reprezentări votive: unul exterior, tridimensional, realizat prin tehnica stucaturii, și cel de al doilea, tradițional, reprezentat de tabloul ctitoricesc foarte bogat în personaje, zugrăvit în pridvor, pe laturile de sud, vest și nord.

Cu planul în formă de navă, prelungită printr-un pridvor deschis pe latura de vest, biserica poartă două turle hexagonale peste pronaos și naos, ambele având ferestrele împodobite cu ancadrame boltite din piatră și cărămidă (Fig.23). În patru dintre colțurile turlei de pe pronaos, în registrul superior al ferestrelor, se află acea reprezentare votivă unică la care făceam referire: patru portrete în relief, realizate în tehnica stucaturii, într-un stil suficient de realist încât să putem descrie fizionomiile celor reprezentați. Sunt

---

³⁵ *Ibidem*, p. 643.

³⁶ *Ibidem*, p. 644.

³⁷ *Ibidem*, p. 646.

patru portrete de bărbați a căror înfățișare se aseamănă cu cea a ctitorilor din tabloul votiv din pronaos, ceea ce ne conduce la concluzia că tot despre fondatorii din familia Măldărescu ai lăcașului este vorba și în cazul acestora. Chipurile înfățișate în relief înalt se caracterizează printr-o fizionomie specifică epocii în discuție (Fig. 24). Cu excepția unuia singur dintre ele, care pare să fie cel al unui tânăr imberb și cu capul descoperit, celelalte trei portrete se individualizează prin prezența mustății arcuite spre partea inferioară a feței, specifică modei sfârșitului de secol XVIII la boierii din zona Vâlcei, și a cușmei ușor ascuțite pe care o poartă pe cap, element vestimentar, de asemenea, specific perioadei și locului (Fig. 25). Prezența celor patru portrete de ctitori în registrul superior al turelor are, fără îndoială, o valoare simbolică pe care o putem echivala cu cea a ctitorilor potecași pictați pe fațada bisericii din Vioarești-Gorunești. Ca și aceia, cei patru de la Măldărești străjuiesc sfântul lăcaș într-o poziție care sugerează vegherea de la înălțime și se poziționează ca un garant al integrității zidirii lor. Mai mult decât atât, portretele în relief pot fi interpretate și ca un fel de blazon al vechii familii de boieri olteni.

Tabloul votiv din pronaos cuprinde un număr impresionant de fondatori, 22, rude apropiate, grupați în jurul lui jupan Gheorghe „*ctitorul cel mare*”³⁸, făcându-ne din nou, ca și în cazul altor zidiri eclesiale, martorii unui adevărat tablou genealogic ilustrat. Prin descifrarea tuturor inscripțiilor, Constantin Bălan ne ajută să cunoaștem gradul de rudenie cu Gheorghe și Eva Măldărescu al fiecăruia dintre cei reprezentați, pentru că textul din dreptul lor îl indică fără echivoc. Pe zidul de sud sunt portretizați frații ctitorului principal, Gheorghe, respectiv jupanii Barbu, Ioan și Dumitru. Pe zidul de vest îi vedem înfățișați, în dreapta ctitorului principal, pe jupâneasa Catrina, soția lui Radu, cu Maria copilă, fiica lui Radu, pe jupanul Radu, fratele lui Gheorghe Măldărescu, și pe ctitorul principal însuși, susținând chivotul bisericii (Fig. 26). În pandant, tot pe zidul de vest, jupânița Eva susține la rândul ei chivotul bisericii, avându-le în stânga pe monahia Elisafra, mama soțului ei, și pe monahia Ana, mama ei. În dreptul jupâniței Eva sunt zugrăvite copilele Zamfira și Maria. Important de remarcat este faptul că cele două monahii sunt reprezentate cu chip de tinere femei, purtând haina călugăriei, așa încât par a fi de aceeași vârstă cu fiica, respectiv nora lor, Eva. Această particularitate, probabil deloc întâmplătoare, nu face decât să accentueze caracterul atemporal pe care zugrăvii Radu și

³⁸ Gheorghe Măldărescu este înmormântat, după tradiția marilor ctitori ai epocilor anterioare, în pronaosul bisericii sale, pe latura de sud, după cum atestă inscripția preluată de Constantin Bălan din Fondul Gr. G. Tocilescu, *ms. rom. 5142*, de la Biblioteca Academiei Române, și datată 1798 (Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 647).

Mihalcea, menționați în pomelnicul din proscomidar, îl imprimă ctitorilor proiectați astfel, prin reprezentarea lor în pronaos, în veșnicie. Pe zidul de nord al pridvorului sunt zugrăvite portretele surorilor lui Gheorghe Măldărescu, al „isprăvnicelului” Zamfir Măldărescu și încă două chipuri cu însemnătate: monahul Rafail, socrul ctitorului principal, și monahul Climent, tatăl lui Gheorghe Măldărescu, cel pomenit și în textul pisaniei³⁹ (Fig. 27). Astfel, ni se descoperă că și la sfârșitul veacului de mijloc unii dintre membrii familiilor boierești obișnuiau ca la vârsta bătrâneții, după ce își vedeau urmașii așezați la casele și rostul lor, să se retragă la mănăstire, spre a-și dedica ultima parte a vieții exclusiv lui Dumnezeu. Atât părinții, cât și socrii ctitorului principal aleg, toți patru, viața monahală. Portretele lui Gheorghe și Eva Măldărescu, ctitorii cei mari, le regăsim zugrăvite și în interiorul culei Greceanu, locuința lor și a descendenților.

Biserica din Coasta–Păușești-Măglași (Fig. 28), cu hramul Sfântul Nicolae, este o ctitorie de moșneni din județul Vâlcea. S-a păstrat și a fost descifrată de Constantin Bălan pisanie scrisă în piatră care a aparținut vechii biserici Sfântul Nicolae, ctitoria lui Preda Bujoreanu, aproximată ca datare între anii 1693–1705. De asemenea, din aceeași perioadă provine o altă inscripție, aflată în partea superioară a ancadramentului de piatră al actualei biserici, care menționează un lung șir de donatori pentru realizarea ușii de intrare, printre care se numără moșnenii Șerban, Ilinca, Iacov, Dumitru⁴⁰.

La 1825, conform actualei pisanii, biserica Sfântul Nicolae, ctitorită de Preda Bujoreanu cu aproximativ un secol în urmă și năruită de un cutremur, este refăcută din temelie, la mică distanță de prima, de către obștea moșnenească a satului:

Sf(ân)ta b(iserică) unde să prăznuește hramul Sf(ân)tului Nicolaie făcută din temeliie de robu lui Dumn(e)zău Preda Bujoreanul vornicul, care această biserică s-au surpat din cutremur și de a doilea zidindu-să dă iznoavă, mai în dealu, dă robii lui Dum(nezău Dincă sin ceauși Ștef(a)n împreună cu tot satu și de s(in)ția sa proin protopopu Nicolaie, dă proin protopopu Statie Rââmniceanu; cu leat 7334⁴¹.

Așadar, avem un exemplu elocvent de zidire a obștii locale, coordonată în inițiativa și activitatea de ctitorire de mai mulți preoți, moșneni și ei, așa cum

³⁹ Constantin Bălan, *op. cit.*, pp. 644-645.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 360-361.

⁴¹ *Ibidem*, p. 362.

se întâmplă și cu o altă biserică olteană, cea din Călinești-Brezoi. Inscricția de pe latura exterioară de nord a pronaosului, datată 1833, atestă pictarea bisericii de către cea mai puternică echipă de zugrăvi a epocii și a zonei: zugravii teiușeni Ilie, Ioan, Gheorghe, Barbu și Costandin, sub coordonarea lui Ilie din Teiuș⁴².

Tabloul ctitorilor moșneni, zugrăvit pe zidurile de sud, vest și nord, se numără printre cele mai ample din zonă, conținând nu mai puțin de 44 de personaje adulte și 25 de copii în dreptul acestora, deci un total de 69 de ctitori de diferite vârste, într-o imagine cuprinzătoare a obștii creștine care se solidarizează întru reclădirea vechii biserici a satului, după distrugerea din cauze naturale a lăcașului. Câteva dintre personajele masculine înfățișate sunt inscripționate cu statutul explicit de „ctitor”, fiind probabil coordonatorii și donatorii principali. Pe zidul de sud, aceștia sunt: Ioan Savu și Vasile Dabu, în dreptul căruia se menționează chiar „ctitorul sf(intei) | biserici, din temelie”⁴³ (Fig. 29), iar pe zidul de vest, susținând chivotul bisericii, sunt înfățișați: ceaușul Ștefan, menționat de asemenea drept „ctitor al sfintei biserici din temelie”, precum și fiul său, Costandin, de asemenea ctitor (Fig. 30). Constantin Bălan semna și prezența unui portret feminin pe zidul de vest al culoarului scării ce duce spre clopotniță, anume acela al Zanferei, soția lui Iacob Pâslariu⁴⁴, pe care însă noi nu l-am mai găsit.

Amplul tablou votiv de la biserică Sfântul Nicolae din Coasta excelează prin echilibru compozițional și armonie cromatică. Imposibil de contestat este și frumusețea chipurilor, modelate cu finețe, neserializate, ci, dimpotrivă, individualizate, indiferent dacă este vorba de portretele bărbaților sau ale femeilor. Măinile împreunate la piept sau așezate peste capetele copiilor păstrează un anumit hieratism, la fel ca și ochii ușor alungiți ai ctitorilor. Costumația lor e în mod evident una de sărbătoare, dar ilustrează straiul tradițional al moșnenilor din zona Păușești-Măglași, nicidecum îmbrăcămintea micilor boieri ai locului (Fig. 31, Fig. 32).

Concluzii

Indiferent de statutul lor social, ctitorii de biserică din Oltenia de sub munte se înmulțesc considerabil în epoca postbrâncovenească, una dintre cele mai bogate în monumente ecleziale din întreaga istorie a artei românești.

⁴² *Ibidem*, p. 364.

⁴³ *Ibidem*, p. 362.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 363-364.

Portretele votive se extind, treptat, și în alte spații decât cel în mod tradițional consacrat, respectiv zidul de vest al pronaosului.

Portretul votiv postbrâncovenesc are o semnificație cu totul specială. Lipsit de dimensiunea aulică a portretului de voievod ori de mare boier-ctitor, portretul de boiernaș, vătaf de plai, preot ori țăran moșnean dobândește, în schimb, o dimensiune escatologică prin proiectarea în veșnicie și prin exprimarea, la nivel vizual, dar și epigrafic, a dorinței de a-și conserva memoria prin imagine și de a-și nemuri numele.

ANEXA*

Fig. 1 Biserica din Viorești-Gorunești, comuna Slătioara, Vâlcea.

---

* Fotografiiile aparțin autoarei textului.

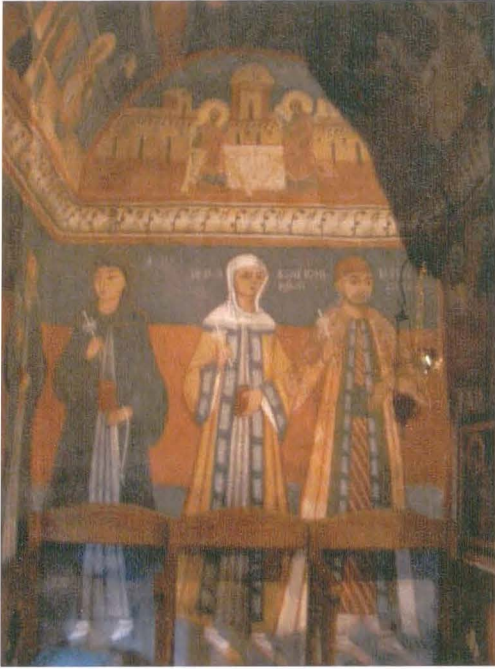

Fig. 2 Biserica din Vioești-Gorunești.
Detaliu, ctitorii.

Fig. 3 Biserica din Vioești-Gorunești, celebra Friză a potecașilor.

Fig. 4 Biserica din Viorești-Gorunești, Friza potecașilor, detaliu.

Fig. 5 Biserica din Viorești-Gorunești, Friza potecașilor, detaliu, „Ion vătafu Urșanu”.

Fig. 6 Biserica din Viorești-Gorunești, Friza potecașilor, detaliu, portrete de preoți și preotese.

Fig. 7 Biserica din Urșani, Vâlcea.

Fig. 8 Biserica din Urșani, Vâlcea.
Detaliu iconografic, veșmintele citorilor.

Fig. 9 Biserica din Urșani, Vâlcea. Detaliu iconografic, „lungul șir de ctitori” (1).

Fig. 10 Biserica din Urșani, Vâlcea. Detaliu iconografic, „lungul șir de ctitori” (2).

Fig. 11 Biserica din Copăceni–Cernișoara, Vâlcea.

Fig. 12 Biserica din Copăceni–Cernișoara, Vâlcea. Detaliu iconografic, ctitorii.

Fig. 13 Biserica din Copăceni–Cernișoara, Vâlcea.
Detaliu iconografic cu ctitorul, protopopul Șerban Copăceanu.

Fig. 14 Biserica din Copăceni–Cernișoara, Vâlcea.
Detaliu iconografic cu ctitorii, „Preda ereița, Maria, Sanfira er.”.

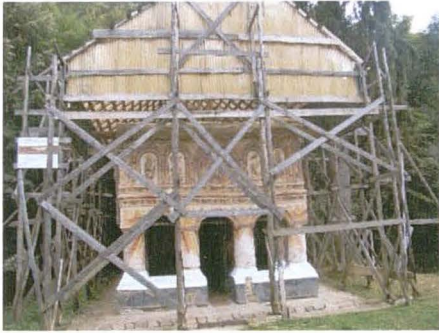

Fig. 15 Schitul Jgheaburi, comuna Stoienesti, Vâlcea.

Fig. 16 Biserica schitului Jgheaburi, Vâlcea.
Detaliu iconografic cu ctitorii.

Fig. 17 Biserica schitului Jgheaburi, Vâlcea.
Detaliu iconografic, binecuvântarea preoților-monahi.

Fig. 18 Biserica schitului Jgheaburi, Vâlcea. Chipurile călugărilor prezenți la ridicarea schitului.

Fig. 19 Biserica din Șerbănești-Ștefănești (fostul schit Morunglavu), Vâlcea.

Fig. 20-21 Biserica din Șerbănești-Ștefănești (fostul schit Morunglavu), Vâlcea. Detaliu iconografic, portretul ctitorilor.

Fig. 22-23 Biserica din Măldărești, Vâlcea.

Fig. 24-25 Biserica din Măldărești, Vâlcea.
Detaliu, portrete în relief, bărbați.

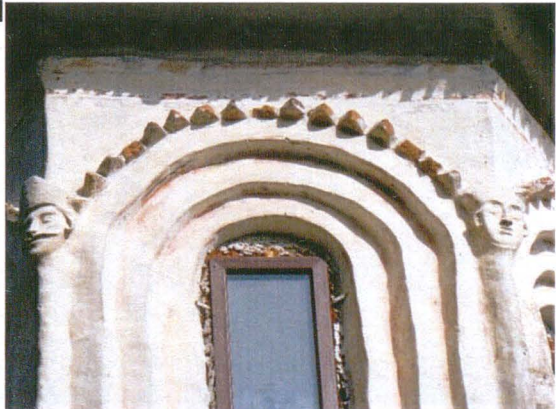

Fig. 26 Biserica din Măldărești, Vâlcea. Detaliu iconografic, ctitorii.

Fig. 27 Biserica din Măldărești, Vâlcea. Detaliu iconografic, ctitorii.

Fig. 28 Biserica din Coasta-Păușești-Măglași, Vâlcea.

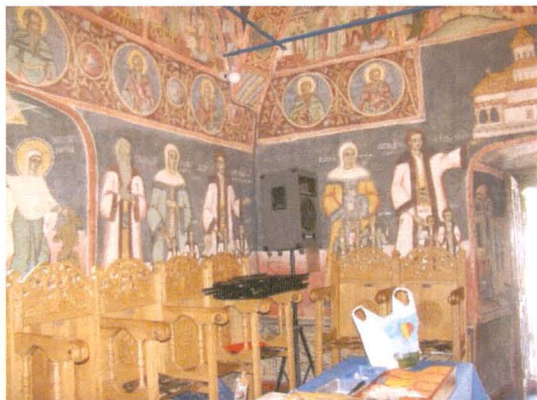

Fig. 29-30 Biserica din Coasta-Păușești-Măglași, Vâlcea.
Detalii iconografice, ctitori.

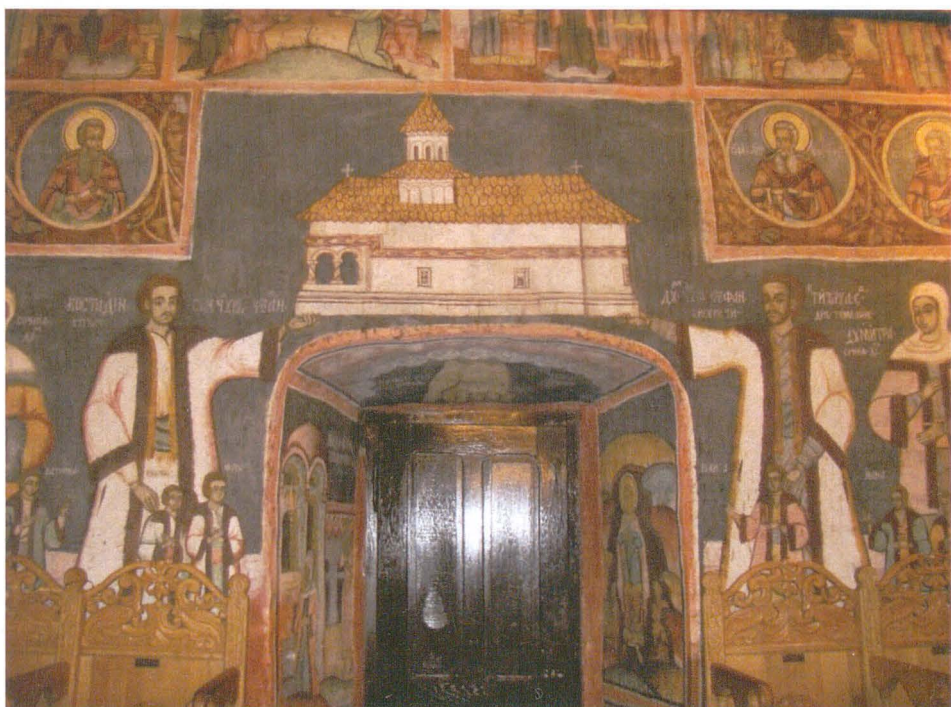

Fig. 31-32 Biserica din Coasta-Păușești Măglași, Vâlcea.
Detaliu iconografic cu amplul tablou votiv.

Bisericile de lemn moldovenești, un alt tip de lectură a trecutului

Otilia BĂLINIȘTEANU
(Iași)

În lumea rurală românească, biserica a constituit dintotdeauna acel *axis mundi* la care comunitatea se raporta fundamental. Adesea, biserica era cea dintâi construită, apoi în jurul acesteia se înfiripau așezările, cel mai la îndemână material fiind lemnul. Când, din pricina unor primejdii, comunitățile își mutau vatra, prima grijă a oamenilor era să-și ia cu ei și bisericile, demontându-le bârnă cu bârnă, numerotându-le și apoi refăcându-le așa cum au fost, pe pământ nou. Aceste biserici au devenit, în secole, „cutii de rezonanță” ale memoriei locului. Au fost păstrătoare ale istoriilor mici – istoriile locale, cele care, împreună, construiesc istoria mare. Azi constituie „o perpetuă aducere-aminte a celor care au întemeiat satul”¹, dar și un „registru” în care sunt consemnați meșterii care au construit lăcașul, cei care l-au reparat sau l-au înzestrat în decursul timpului. Iată, de pildă, cum este consemnat momentul ridicării bisericii de lemn de la Botoșana (județul Suceava), la 1810, de către meșterul Grigore Ulian, din Câmpulung:

Este o tradițiune (legendă) că după ce au strămutat lemnul de pe acel loc potrivit și după ce au țăruișit locul unde avea să pună biserica, s-au desbrăcat meșterul de lemn în pielea goală, cum l-au făcut mă-sa, și cu capul gol au tulit-o la fugă, lăsând înapoi uneltele, femeia și lucrul început. Văzând aceasta, sătenii cugetau că a nebunit și se luară cu droaia după dânsul și abia după jumătate de oară l-au prins și l-au adus înapoi ca să-și urmeze lucrul început. El le-a spus pe urmă că au făcut aceasta ca să nu se deoache lucrul².

Identificată și identificabilă pe întreg teritoriul actualei României, dar și în spațiul european (o regăsim și la nordici, la ucraineni, la polonezi; cele mai vechi biserici de lemn din Europa sunt cele din Norvegia³ – din secolul XIII, Polonia –

---

¹ Ana Bârcă, *Biserici de lemn din Sălaj*, București, NOI Media Print, 2011, p. 14.

² Fragment din *Condica cronicală a Enoriei ortodoxe orientale din Botoșana*.

³ Ioan Godea, *Biserici de lemn din Europa*, București, Editura CD PRESS, 2008, p. 4.

din secolul XV, Ucraina – din secolul XVI, Rusia – din secolul XVII), biserica de lemn are un caracter distinct. Ea generează un anume tip de memorie în arealul în care se găsește plasată și un cu totul alt tip de memorie prin raportare la exterior, la lumea din afara hotarelor satului. Pentru comunitatea în care se găsește, este „nașă” a satului, arhivă civilă, păstrătoare a istoriei și a legendelor locului, prima școală a țăranului, refugiu spiritual și, prin iconografie, loc de cateheză. Pentru lumea exterioară, biserica de lemn devine monument istoric, obiect al admirației și al memoriei – păstrătoare a identității locale, a unui anume stil arhitectural, derivat din știința omului simplu de a îmblânzi asprimea lemnului și rafinat în secole de practică, arhivă iconografică, depozitar de carte bisericească veche.

Regiunea Moldovei abundă, în zona rurală, în astfel de biserici. Multe dintre acestea se găsesc în sate depopulate, multe în așezări izolate, afectate, în decursul timpului, de calamități naturale (alunecări de teren, în special în zona vasluiană a Colinelor Tutovei, inundații), de amenajări artificiale (strămutare după amenajarea unui baraj și a unui lac de acumulare – zona Izvorul Muntelui–Neamț), de scăderea demografică (unele sate din nordul județului Botoșani, dar și din partea submontană și montană a județelor Neamț și Bacău) și, mai ales, de fenomenul migrației, tot mai accentuat în ultimul deceniu (fenomen vizibil în toate județele Moldovei).

Scăderea treptată a numărului de locuitori s-a manifestat direct proporțional cu descreșterea interesului autorităților locale pentru dezvoltarea acestor sate, prin dezvoltare înțelegând măcar căi de acces specifice secolului XXI, care să le conecteze cu așezări urbane din proximitate, cu orașele-reședință de județ sau cu satele învecinate. În multe dintre așezările rurale îmbătrânite școlile fie s-au desființat⁴, fie n-au existat niciodată, iar alte instituții care să adune comunitatea nu mai sunt. Nu puține sunt exemplele în care astfel de sate dispar în mod natural. Dar toate – și cele care încă se încapățânează să traverseze timpurile, și cele care se „topesc” de la un an la altul – păstrează urme, „martori” unici, ce țin vie memoria locului: bisericile de lemn. Ridicate în urmă cu două-trei veacuri și refăcute în diverse epoci, acestea rămân să spună povestea așezării.

În perioada 2012–2015, am străbătut șase județe din Moldova (Botoșani, Suceava, Iași, Neamț, Bacău și Vaslui), cu scopul de a descoperi și

---

⁴ Otilia Bălinișteanu, *Moldova bisericilor de lemn. Album de reportaj*, București, Editura Trinitas, 2017, p. 10.

revaloriza, prin reportaj, bisericile de lemn din acele zone. Multe dintre acestea erau aproape necunoscute publicului larg, deși, din punctul de vedere al vechimii, al stilului arhitectural sau al patrimoniului deținut, prezentau o importanță similară celor din alte zone ale României (Maramureș, Oltenia). În plus, la nivelul regiunii nu exista un demers editorial complet, referitor la bisericile de lemn, ci doar câteva studii, axate pe anumite direcții de cercetare: studiul cercetătorilor Ioana Cristache Panait și Titu Elian, publicat în 1972, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, care viza partea de arhitectură a acestor edificii, sau cercetări de tip monografic, realizate strict pentru un județ sau altul.

Mi-am propus, așadar, să le readuc în atenția publică, într-un demers recuperator, finalizat cu publicarea volumului *Moldova bisericilor de lemn. Album de reportaj*, la Editura Trinitas, în 2017, ce cuprinde povestea a 185 de lăcașuri.

Într-o lucrare dedicată bisericilor de lemn din Sălaj, Ana Bârcă vorbea despre „ferestrele memoriei”⁵ pe care o incursiune înspre acest univers le poate deschide. Deschizând aceste „ferestre”, înțelegem azi timpul și oamenii de ieri. Pentru că, în fapt, sondăm niște „arhive” sensibile ale memoriei comunităților: ale istoriei, ale emoțiilor, ale spiritualității, ale devenirii (au fost primele școli), ale esteticului (prin arhitectură, iconografie și odoare). Povestea lor articulează coerent, prin rememorare, sensul propriei noastre identități.

Cei mai vechi martori

Printre cele mai vechi biserici păstrate în satele moldovenești se numără cele de lemn. Cea mai veche, de secol XIV, se găsește la Putna, în județul Suceava și a traversat timpul într-un inexplicabil anonim. Și în prezent, deși este monument istoric de categoria A (de interes național) și deși se află pe drumul care traversează centrul localității Putna, înaintând spre celebra mănăstire moldavă, bisericuța este necunoscută și rar vizitată de turiști.

În tradiția locului se spune că ar fi fost construită de Dragoș-Vodă, la Volovăț, în 1346, apoi mutată „într-un car tras de boi, într-o singură noapte”⁶, în 1468, de voievodul Ștefan cel Mare la Putna, pentru a o feri din calea turcilor.

---

⁵ Ana Bârcă, *op.cit.*, p. 7.

⁶ Otilia Bălinișteanu, *Vechea biserică a Putnei, un monument condamnat la dispariție*, în „Ziarul Lumina”, 17 septembrie 2012 accesibil online, <https://ziarulumina.ro/societate/reportaj/vechea-biserica-a-putnei-un-monument-condamnat-la-disparitie-74228.html>.

Secole de-a rândul, legenda s-a transmis, fără a exista însă date certe, izvoare istorice sau alte dovezi scrise care să o susțină. Totuși, în studiul lor, cercetătorii Ioana Cristache Panait și Titu Elian subliniau că „se întrevede ușor, sub adăugirile secolului al XVIII-lea, planul străvechi al unei nave dreptunghiulare, cu partea de apus și de răsărit poligonale și acoperit cu boltă semicilindrică. Ținând cont de acest fapt, nu avem temeii în a respinge tradiția bisericii de lemn de la Putna”⁷.

În anul 2002, arhitectul Alexandru Baboș, specialist în conservarea și punerea în valoare a monumentelor istorice, a cercetat structura bisericii, precum și partea sa veche, a prelevat 16 probe din bârne și din talpa bisericii, pentru a le data dendrocronologic. Probele au fost analizate și datate în 2003, de dendrocronologul Hans Linderson, de la Laboratorul Național pentru datare dendrocronologică al Universității Lund, Suedia. Rezultatele raportului semnat de Alexandru Baboș și Hans Linderson arată că există o singură fază certă de datare, „dată de 9 din cele 16 probe, între anii 1399–1402”⁸. Concluzia lor este că biserica a fost construită în primii ani ai veacului XV, fiind cea mai veche biserică de lemn din România. Lemnul folosit la construcție, se precizează în raport, a fost tăiat înainte cu 50-60 de ani, întoarcere în timp ce coincide cu prezența lui Dragoș în Moldova. „Tradiția ridicării ei în 1346 și cercetarea științifică par să se susțină reciproc”, consideră autorii studiului. Alexandru Baboș aduce ca argument al vechimii construcției planul inițial, bipartit (naos și pronaos), invocat de Ioana Cristache Panait și Titu Elian. El subliniază, în acest sens, că „alte biserici de rit oriental fără pronaos nu se cunosc decât din săpături arheologice, toate evidențiate în Moldova”⁹.

Alte biserici foarte vechi, importante pentru istoria locurilor în care se găsesc, sunt și cele de la Zlodica-Iași, datată probabil 1543, construită de Enache Bătrânel, de la Rădășeni-Suceava, construită în 1611 de domnitorul Ștefan Tomșa, de la Păușești-Iași, ridicată la 1643 pe vatra veche a satului, acolo unde se află și acum, de la Șesuri-Bacău, ridicată în 1648 și considerată cea mai veche din Moldova Centrală.

⁷ Ioana Cristache-Panait, Titu Elian, *Bisericile de lemn din Moldova*, în „Buletinul monumentelor istorice”, nr. 2/1972, p. 40.

⁸ Alexandru Baboș, Hans Linderson, *Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, t. XXXIX-XL, 2002-2003, pp. 43-59.

⁹ *Ibidem*.

Primele școli rurale

În Moldova, la fel ca și în alte zone ale țării, biserica de lemn a fost, în multe cazuri, și prima școală a așezării. Câteva exemple relevante în acest sens sunt bisericile de la Rafaila, Zăpodeni sau Gârceni, din județul Vaslui, de la Rădășeni, din județul Suceava, sau de la Icușeni–Vorona, din județul Botoșani. La Gârceni, ca și la Zăpodeni, în memoria sătenilor se păstrează faptul că bisericuța a fost școală și trecerea prin aceste sate uitate de lume a poetului Mihai Eminescu, în vremea în care a fost revizor școlar pentru județele Iași și Vaslui. Pe fațada bisericii de lemn a satului, o plăcuță memorială amintește că Eminescu, în timpul revizoratului său, a fost „în inspecție în școlița satului Gârceni”. Poetul a stat aici, verificând situația școlii, în perioada 10–28 august 1875, învățător fiind la acea dată Dimitrie Chirilovici, parohul-slujitor în biserica de lemn a satului¹⁰. La Rădășeni, tradiția reține că „în pridvorul bisericii ar fi fost o școală preotească și aici slujeau șapte diaconi”¹¹.

Tot în bisericile de lemn s-au păstrat, însemnate pe evenghelii sau pe spatele icoanelor, adevărate „cronici” ale momentelor care au marcat așezarea – zăpezi mari sau secete, perioade de foamete, de război, treceri ale unor soldați prin sate. La Ciofeni (județul Vaslui), de exemplu, în biserica de lemn se găsesc câteva icoane donate de unii gradați ai Armatei Române în anul 1917, satul fiind situat în apropierea liniei frontului. Revelatoare este inscripția de pe o icoană reprezentându-l pe Sfântul Stelian (Sfântul Sâsoi, cum i se spune în Moldova), considerat ocrotitorul copiilor: „*Dăruită Bisericei St. Neculai din Ciofeni de către Căpitanul Wartanovici Gr. și soția sa Elena. 5 Martie 1917*”.

În vechile bisericuțe au stat registrele cu pruncii născuți și pomelnicele cu cei vii și cei morți, iar pisaniile au reținut, peste veacuri, numele ctitorilor. La biserica de lemn a mănăstirii Ciolpani (județul Bacău), ridicată la 1730, stă săpată în grinda de stejar de deasupra ușii de intrare povestea ctitoririi locașului: „*Această sfântă biserică ce au făcut dumnealui jupân Toderache*

---

¹⁰ Otilia Bălinișteanu, *Bisericuța răzeșilor de la Gârceni*, în „Ziarul Lumina” din 26 iunie 2016, disponibil online, <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/bisericuta-razesilor-de-la-garceni-113318.html>

¹¹ *Eadem*, *Ctitoria domnească din raiul Rădășenilor*, în „Ziarul Lumina” din 6 iunie 2012, disponibil online, <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/ctitoria-domneasca-din-raiul-radasenilor-68859.html>.

Cantacuzino și neamul lui și popii lui Ifrim, în zilele măriei sale Grigore Ghica Voievod, domn țării Moldovei văleat [?] measița august 1”.

Iar în bisericuțele de lemn din Bucovina ocupată de austrieci condicile cronicele au avut tocmai rolul a radiografia evenimentele care au marcat așezarea. Trebuie amintite, din acest punct de vedere, cele de la Botoșana, Frătăuții Noi sau Bilca, din județul Suceava.

Pentru început s-au înmormântat morții în ograda bisericei, afară de cei ce au murit de holeră. Cei ce au murit de holeră în 1831 s-au înmormântat pe un dâmb nalt, pe tolocuță, lângă livada lui Tănase al lui Ion al Lui Serghie Finiș, carele acum se află pe jumătate prins în livada lui Tănase. Abia în anul 1835 s-au strămutat țintirimul de la biserică în capătul satului despre răsărit, cum duce drumul în țarină spre Comănești¹².

Ctitorii boierești și voievodale

Unele dintre bisericile de lemn din zona rurală a Moldovei au fost ctitorii ale marilor dregători din veacurile trecute, altele au fost vechi vetre monahale (bisericile de lemn ale mănăstirilor Agapia–Neamț, Agafton–Botoșani, Ciolpani–Bacău, Brădicești–Iași, Pârvești–Vaslui).

La Hilișeu-Crișan, în județul Botoșani, se găsește un ansamblu bisericesc unic în Europa, biserica de lemn fiind construită la 1802 de stăpânul moșiei, boierul Vasile Curt, în stil moldovenesc (ortodox), cu influențe arhitecturale ucrainene (acoperiș cu streășină dublă). La 1859, Ana Curt, nora ctitorului, a adăugat zidul de incintă, decorat cu 13 statuete, reprezentându-i pe cei 12 apostoli și pe Iisus Hristos, sculptate în stil baroc¹³.

Altele au fost ridicate de domnii Moldovei: cele de la Șcheia (județul Iași) și de la Lipovăț (județul Vaslui), ctitorite de Vasile Lupu, cea de la Poiana Largului (județul Neamț), ctitorită de Petru Rareș, cea din Rădășeni (județul Suceava), ridicată de Ștefan Tomșa, cea din Grumezoaia (județul Vaslui), construită de Dimitrie Cantemir.

Numeroase bisericuțe sunt păstrătoare de memorie culturală. La bisericuța de lemn a Agaftonului a poposit adesea Mihai Eminescu, venind să

---

¹² Fragment din *Condica cronică a Enoriei ortodoxe orientale din Botoșana*.

¹³ Otilia Bălinișteanu, *Fortăreața boierească de la Hilișeu-Crișan*, în „Ziarul Lumina”, 18 iunie 2013, disponibil online, <https://ziarulumina.ro/societate/reportaj/fortareata-boiereasca-de-la-hiliseu-crisan-82516.html>.

scrie și să se reculeagă, la îndemnul mătușilor sale, Fevronia și Olimpiada, maici la vechea mănăstire botoșăneană. Din mărturii de istorie orală, se știe că sub codrii Merei, din apropierea bisericii de lemn a Agaftonului, ar fi scris *Călin (file din poveste)*¹⁴. În curtea bisericeții de lemn din Bănești (județul Suceava) se află mormântul bunicii lui Mihai Eminescu, Paraschiva Iurașcu. În lăcașul de la Frătăuții Noi (județul Suceava) a slujit preotul-cărturar Iraclie Porumbescu, tatăl compozitorului Ciprian Porumbescu. În biserica de la Șendrești (județul Bacău) a slujit preotul-cărturar Gheorghe Palade, bunicul lui George Emil Palade, laureatul Premiului Nobel pentru Fiziologie și Medicină în 1974. Despre acest preot, care era și bunicul său, scriitorul C. D. Zeletin mărturisea că fiind „sensibil într-ale cărturării și extrem de corect, răspunde, din singurătatea lui, *Chestionarului lingvistic* al lui Bogdan Petriceicu Hasdeu. Prețuit de episcopul Iacov Antonovici al Hușilor, istoric, epigrafist, membru de onoare al Academiei Române, îi găsim numele imprimat în lista abonaților la cele cinci masive volume ale *Documentelor bîrlădene* ale episcopului cărturar, ceea ce indică interesele intelectuale ale preotului de la Șendrești”¹⁵. În biserica de lemn Vârgolici, de la Dorohoi, a slujit preotul-cărturar Dumitru Furtună, creator, alături de celebrul pedagog Eugen Neculau, al Universității Populare de la Ungureni, în județul Botoșani, după modelul celei înființate de Nicolae Iorga la Vălenii de Munte¹⁶. Biserica de lemn de la Prigoreni (județul Iași) amintește de numele unuia dintre cei mai cunoscuți cronicari moldoveni, Ion Neculce, fiind ctitorită de acesta în veacul al XVIII-lea și refăcută în 1934 și în perioada 1971–1973. Iar în biserica de lemn de la Jigoreni (județul Iași) este păstrată vie memoria boierilor luminați ai familiei Carp, cu reședința în Țibăneștii vecini. Lăcașul de aici a fost construit de Ioan Carp, bunicul junimistului P. P. Carp, la 1813.

Bisericile „călătoare”

Mesageri ai memoriei locurilor din care provin sunt și așa-numitele „biserici călătoare”, cele care au fost desfăcute bîrnă cu bîrnă și mutate de

---

¹⁴ *Eadem, Agafton, mănăstirea păcii*, în „Lumina de Duminică”, 30 octombrie 2013, disponibil online, <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/agafton-manastirea-pacii-86102.html>.

¹⁵ Sursa: <https://www.viata-medicala.ro/istoria-medicinei/daca-as-fi-respirat-in-preajma-lui-pasteur-nu-as-fi-fost-impresionat-mai-mult-5756> (consultată la 1 septembrie 2020).

¹⁶ Otilia Bălinișteanu, *Preotul Dumitru Furtună, istoriograful Moldovei de Nord*, în „Ziarul Lumina”, 28 mai 2013, disponibil online, <https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/documentar/preotul-dumitru-furtuna-istoriograful-moldovei-de-nord-81883.html>.

ctitorii-proprietari de moșii, dintr-un sat de liuzi sau de clăcași în altul, astfel încât orice așezare, cât de săracă va fi fost, să aibă locaș de închinăciune. Câteva exemple ar fi cele de la Slobozia și Corjăuți (județul Botoșani), Humoreni (județul Suceava), Corni-Bodești (județul Neamț), Cârjoani (județul Vaslui).

Altele au „călătorit” din motive ce au ținut de vremurile vitrege prin care au trecut. Este cazul bisericii de lemn de la Chirițeni (Neamț), mutată din zona actualei albie a lacului de acumulare Izvorul Muntelui, zonă din care au fost evacuate și rase de pe fața pământului 20 de sate, pentru a face loc apelor Bistriței. Unele sate au fost strămutate, altele n-au mai fost niciodată refăcute. Biserica de lemn din Gura Hangului, ce data de la 1829, a fost demontată și mutată cu căruțele la trei kilometri distanță, sus, pe versantul de deasupra lacului, în cătunul Chirițeni, și astfel salvată¹⁷.

O altă biserică de lemn din aria strămutată pentru a face loc lacului de acumulare Izvorul Muntelui, cea din satul Răpciuni, sat demolat și niciodată refăcut în altă parte, a fost demontată și reasamblată la Muzeul Satului „Dimitrie Gusti”, din București, unde poate fi văzută și astăzi.

Martori ai unor comunități dispărute

Poate cel mai important dintre rolurile actuale ale bisericilor de lemn moldovenești este faptul că multe au devenit, în timp, singurii martori ai unor comunități dispărute. În județul Botoșani, din cătunele Slobozia și Crăiniceni, pe Prut, doar bisericile au rezistat. La Slobozia satul s-a depopulat, dar biserica, deși într-o stare de degradare accentuată, încă rezistă. Crăiniceni, cătun ce nu mai există pe hartă din anul 1968, și-a putut păstra măcar numele grație popularității ca loc al nașterii Sfântului Ioan Iacob Hozevitul, dar și bisericii de lemn din vechiul cimitir al satului, din păcate dispărută între timp (azi mai este vizibil doar locul pe care s-a aflat masa Sfântului Altar). În județul Vaslui, cătunul Ciofeni al comunei Zăpodeni s-a strămutat, între timp, din vatra inițială, din câmp, loc mai greu accesibil, dar biserica de lemn există și azi. Aici se păstrează monografia satului, dar mai ales icoanele dăruite de ofițeri ai Armatei Române,

¹⁷ *Eadem*, reportajele *Strămutații*, *Barajul Bicăz*, *glorie și dramă*, *Bisericile supraviețuitoare și Biserica de pe munte*, în cadrul proiectului de reportaj *Strămutații*, realizat în 2013 și publicat în „Ziarul Lumina” (disponibile online, <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/stramutatii-80688.html>; <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/barajul-bicaz-glorie-si-drama-80473.html>; <https://ziarullumina.ro/societate/reportaj/bisericile-supravietuitoare-81391.html>; <https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/stiri/bisericuta-de-pe-munte-80594.html>).

în Primul Război Mondial, căci linia frontului trecea chiar „pe zarea Ciofenilor” (pe culmea dealului), prin fața vechii biserițe. O situație similară s-a petrecut și cu satul Păușești, din comuna Dumești, județul Iași, sat strămutat din vechea vatră „către drumul mare”. Biserica de lemn a satului a rămas însă în câmp, la circa doi kilometri distanță de satul nou. În județul Neamț, din satul Mășcătești mai erau în picioare în 2012 doar două case și biserica de lemn. Însă numai lăcașul mai purta numele vechii așezări. Biserica de lemn de la Mădârjac (județul Iași), construită de boierul Mădârjac la 1780-1781, e păstrătoare a legendei înființării satului, azi strămutat la câțiva kilometri de biserică: „Era aici un boier, Mădârjac. Povestea bunicul că toată pădurea era a lui. O adus la lucru, la pădure, basarabeni, unguri. Le-o dat câte o bucată de pământ și și-o făcut bordeie. Pe urmă, ei și-o mai cumpărat pământ și și-o construit căsuțe. Așa o apărut satul nostru”¹⁸. Biserica de lemn de la Stolniceni-Prăjescu (județul Iași) este singura construcție păstrată până azi pe fosta vatră a satului Purcilești și singura care mai amintește de această așezare.

Bisericile de lemn readuc în atenție și unele toponime uitate – cea de la Bilca (Suceava) a fost ridicată în „Livada lui Ioan Bălan”, cea de la Câmpulung Moldovenesc în „Capu’ Satului” (cătun odinioară, azi cartier al orașului), cea de la Ionășeni (Botoșani) „în livada boierului Balș”, cea de la Sagna (Neamț) „pe Dealul Dafinoaiei”, cea de la Dărmănești (Bacău) în locul numit „Boiștea”, cea de la Buciumeni (Suceava) a fost construită în dumbrava pe care Sadoveanu a înveșnicit-o în memoria publică drept „Dumbrava minunată”.

„Școli” de arhitectură

Multe dintre aceste biserici sunt azi monumente istorice, parte a patrimoniului național. Valoarea lor nu e dată numai de vechime, ci și de stilul arhitectural, izvorât din modul de execuție a construcției, din tehnica folosită de meșterii lemnari ai locului. În bisericuța din Cucuieți (județul Bacău), atât la interior, cât și la exterior, consolele au caracter unicat, fiind sculptate în „cap de lup” și în „cap de berbec”, într-o scenă a înfruntării. În cea de la Tisa Silvestri (județul Bacău), consolele au reprezentări zooantropomorfe: unele sunt sculptate în „cap de cal”, pe altele este sculptat capul de om, dar există și

---

¹⁸ Mărturia lui Toader Bujor, 87 de ani în 2012 (Otilia Bălinișteanu, *Moldova bisericilor de lemn...*, p. 62).

console sculptate „în cap de cal cu chip de om”¹⁹. Bisericiuțele de la Soloneț, Drăgușeni și Todirești (toate din județul Suceava) sunt adevărate dantelării de lemn, grație tiparului sculptural al consolelor ce susțin acoperișul.

La bisericile de lemn de la Luncani (județul Bacău), Lipova (județul Bacău), Căpușeni (județul Vaslui), Brăești (județul Botoșani), Cervicești (județul Botoșani) este de remarcat pridvorul impunător, împrumutat, probabil, din specificul vechilor conace boierești de zid. Cele de la Galu și Fărcașa (ambele din județul Neamț) se disting prin linia construcției, prin grija pentru detalii și, mai ales, prin motivele utilizate în decor, având vădite influențe ardelenesti.

Despre știința meșterilor din vechime de a alege lemnul care urma să fie tăiat din pădure și folosit apoi pentru ridicarea construcțiilor vorbesc de la sine siluetele bisericilor de la Ionășeni (județul Botoșani), Boiștea (județul Bacău), Văleni (județul Neamț), Rădășeni (județul Suceava), Ceahlău (județul Neamț), Știoborăni (județul Vaslui), Hârșova (județul Vaslui), Colacu (județul Suceava), Păușești (județul Iași), Orbeni (județul Bacău), Răchitoasa (județul Bacău), Zăpodeni (județul Vaslui). „Odată era timp pentru toate. Lemnul se alegea numai când nu intra mătza (seva) în el, din septembrie până în aprilie”²⁰, povestea meșterul Gheorghe Popescu (89 de ani în 2013), ultimul *bodnar* (meșter lemnar) din Straja (județul Suceava).

Exemplare sunt și sistemele de boltire în bisericuțele de la Bălușeni (județul Botoșani), Ceahlău (județul Neamț), Merișor (județul Bacău). În anumite locuri, meșterii și-au scrijelit numele pe bârnele pe care le-au cioplit și decorat. Alteori și-au incizat, asemenea unui cifru, amprenta mâinii pe dulapii portalului de intrare (Cârjoani, județul Vaslui). Tot la capitolul ingeniozitate aș aminti și sistemul de amplificare a sunetelor întâlnit în biserica de lemn de la Pogana (județul Vaslui), datând din anii 1811-1812. Practic, în spatele bârnelor de la baza bolții naosului, meșterii constructori au încastrat, la distanțe egale, opt oale de lut, cu deschiderea fixată pe o gaură ce dă în naos. Astfel, în timpul slujbelor, sunetul era captat și amplificat²¹.

Și tot o dovadă a iscusinței meșterilor lemnari este și biserica de lemn din Capu' Satului-Câmpulung Moldovenesc (datată 1855-1857), considerată cea

¹⁹ Otilia Bălinișteanu, *Blânda cetate a Cerului de la Tisa Silvestri*, în „Ziarul Lumina”, 2 mai 2015.

²⁰ *Eadem*, *Straja, satul tradițiilor nemuritoare*, în „Ziarul Lumina” din 20 ianuarie 2013, disponibil online <https://ziarulumina.ro/societate/reportaj/straja-satul-traditiilor-nemuritoare-77250.html>.

²¹ *Eadem*, *Moldova bisericilor de lemn*, p. 689.

mai mare biserică de lemn din țară, singura prevăzută cu diaconicon în jurul altarului (ca un culoar).

În privința tehnicilor de construcție și de protejare a rezistenței în timp a bisericilor de lemn, în unele zone din Moldova s-a folosit tehnica stufitului, pereții de bârne fiind izolați, fie de o parte și de cealaltă, fie numai la interior, cu tulpini uscate de stuf, presate și legate sub formă de panouri, și apoi tencuiți. Stuful era considerat unul din cele mai bune materiale izolante. Am întâlnit biserici protejate astfel încă din momentul construcției la Dobroslovești–Vaslui, la Averești–Vaslui, la Buciumeni–Suceava și la Dămileni–Botoșani.

Pictura de interior, mijloc de catehizare

Valoarea scenelor pictate de „zugravii de biserici” ar fi, de asemenea, de subliniat. Unii dintre ei au umanizat divinul, coborându-i pe sfinți, pentru a putea fi înțeleși de popor, pe ulițele satului. Revelatoare în această privință sunt registrele pictate la 1875 în biserica Rădășenilor (datată 1611), de frații zugravi Iulian, Chelsie și Ioan, în care sfinții sunt îmbrăcați în straiile tradiționale, specifice locului. *Izgonirea din Rai, Balanța vieții, Corabia lui Noe* sunt numai câteva dintre scenele care pot fi admirate și azi.

Alții au pictat pe pânză sau direct pe bârnă, la interior – adevărate „cărți de învățătură” a Bibliei pentru țăranul neștiutor de carte. În lăcașul de la Adâncata–Suceava (datare probabilă 1701) este pictată pe pânză scena *Judecății de Apoi*, în cel de la Bicazu Ardelean–Neamț (datat în prima jumătate a secolului al XIX-lea), pe bolta naosului, direct pe bârnă, este pictată *Urcarea Sfântului Ilie la cer*, iar pe pereți, pe pânză, sunt pictate scene precum *Șirul mucenițelor* sau *Sfânta Treime și purtarea de grijă asupra oamenilor*. În biserica *Adormirea Maicii Domnului* de la Leorda–Botoșani (datată 1803) sunt pictate direct pe bârnă scene rar întâlnite în astfel de locașuri, precum *Iisus învățând în templu*, *Arhanghelul Mihail omorând diavolul*, avându-l alături pe Sfântul Sâsoi cu un prunc în brațe, *Cain când l-a ucis pe Abel*, *Tăierea cu ferăstrăul a Sfântului Prooroc Isaia, din porunca regelui Manase*. În patrimoniul celei de la Curița–Bacău (datată 1777) există un epitaf pictat pe pânză, unic în țară (realizat la 1841), pe peretele nordic al bisericii de la Bistricioara–Neamț (datare 1750–1775) se păstrează bine câteva minunate scene pictate – *Sânul lui Avraam*, *Raiul și Iadul*, în cea de la Plopu (județul Bacău) încă se poate distinge o expresivă

scenă a *Judecății de Apoi*, iar la Horodnic de Sus, în biserica Sfântul Dimitrie (datată 1790), este încă vizibilă scena *Înfricoșătoarea Judecată*, pictată direct pe bârnă.

Pictura interioară ne lasă pe noi, cei de azi, să înțelegem și modalitățile tehnice pe care le stăpâneau atunci zugravii de biserici. Unii pictau direct pe bârnă, iar pentru asta culorile folosite erau suficient de bine preparate, astfel încât să reziste în timp. Așa au procedat autorii registrelor pictate în bisericile de la Rădășeni, de la Adâncata sau de la Horodnic de Sus, din județul Suceava. Alți zugravi foloseau drept suport pânza de diferite tipuri (de sac, de in), care era mai întâi tratată, apoi aplicată pe lemn. De pildă, la Bistricioara (județul Neamț) s-a folosit drept suport pânza de sac, iar la Biczul Ardelean suportul a fost pânza de in, îmbibată în prealabil în zer de oaie, cu scopul de a o întări. După acest „tratament”, pânza era aplicată pe bârne cu ajutorul unei emulsii din var pastă.

Istorii locale condensate în muzee parohiale

În unele sate moldovenești, odată cu ridicarea de biserici noi, de zid, cele de lemn au rămas abandonate, în cel mai fericit caz slujindu-se acolo ocazional. Altele, abandonate total, s-au degradat grav în timp, nu puține fiind situațiile în care au ajuns aproape de autodemolare. În stare critică se aflau, în perioada 2012–2015, bisericile de lemn de la Șesuri (județul Bacău), ridicată la 1648 și considerată cea mai veche din județul Bacău și din Moldova Centrală, de la Luminiș (județul Neamț), ridicată în secolul al XVII-lea, precum și cele de la Tomșa (județul Vaslui), Prigoreni (județul Iași) și Jigoreni (județul Iași).

Pentru o parte dintre bisericile în care nu s-a mai slujit salvarea lor a însemnat transformarea în mici muzee sătești, așa cum s-a întâmplat la Burghelești–Tanacu, în județul Vaslui. Altele, deși sunt încă folosite pentru oficierea slujbelor, adăpostesc colecții de obiecte bisericesti (cea de la Văleni, județul Neamț, ori cea cu caracter etnografic de la Colacu–Fundu Moldovei, județul Suceava).

La Pipirig, în județul Neamț, în Muzeul parohial „Patriarh Nicodim Munteanu” din curtea bisericii de lemn a satului, înființat în 2007, se păstrează una dintre cele mai importante colecții de pălmare (pomelnice scrise pe lemn,

de forma unei palme, de aici și denumirea) din Moldova, toate de secol XIX. Printre acestea se numără și pomelnicul satului Pipirig, pe care sunt scrise atât numele bunicilor materni ai scriitorului Ion Creangă, cât și cel al mamei sale, Smaranda. Amenajată cu ajutorul unei echipe de specialiști și restauratori de la Muzeul Etnografic al Moldovei, această colecție rivalizează ca număr de obiecte, valoare și vechime cu cea de la mănăstirea Agapia (județul Neamț) sau chiar cu cea de la Muzeul Etnografic al Moldovei, din cadrul Complexului Național Muzeal „Moldova” din Iași. Tot aici se păstrează carte bisericească veche, dar și cristelnița în care a fost botezat patriarhul Nicodim Munteanu, de baștină din Pipirig.

Adevărate cronicile de familie, dar și forme de expresie a solidarității în spațiul sacru, pomelnicele sunt „documente istorice importante, pentru că, ocazional, fac referire la numele meșterilor și zugravilor ori la anul în care a fost ridicat locașul”²². Bune exemple în acest sens sunt tripticele pe care le-am găsit la biserica de lemn de la Văleni–Neamț, scris în vremea lui Ieremia Movilă și refăcut la 1839, la biserica de lemn de la Obârșeni–Vaslui, datat la 1768, la biserica de lemn de la Prohozești–Bacău, la biserica de lemn din Bicazul Ardelean, datat la 1829, dipticul scris în slavonă, datând din secolul al XVII-lea, de la biserica de lemn Rusăiești–Bacău sau pomelnicul ctitorilor, scris pe lemn de paltin și datat la 1794, de la biserica de lemn Grințieș–Neamț.

Impresionantă este și colecția de pomelnice pe lemn, de secol XVIII, dar și de obiecte ce reflectă viața spirituală din zona Schit Orășeni, din județul Botoșani, a fost amenajată, în 2010, în Muzeul „Chilia pustnicilor” al bisericii de lemn a satului.

Și tot aproape de valoarea unui muzeu aș așeza și cimitirul din jurul bisericii de lemn Sfântul Gheorghe de la Șcheia, sat de pietrari din județul Iași. În partea sa veche, acesta păstrează pietre funerare de secol XVIII-XIX. Etnograful ieșean Vasile Munteanu aprecia, în 2012, că cimitirul de la Șcheia „este cel mai fascinant lapidariu țărănesc”, ce cuprinde nu cruci, „ci stele funerare, cu o simbolistică bogată, luată, parcă, din vechile basme românești: soarele, luna,

---

²² Luiza Zamora (coord.), *Lemn. Biserici din nordul Olteniei*, București, 2010, p. 186.

pomul vieții, lancea soldatului care șterge cu buretele corpul lui Iisus, toate într-o viziune proprie a țăranilor din Șcheia”²³.

O lume care trebuie salvată

Din cele 204 biserici de lemn din șase județe ale Moldovei la care am ajuns în perioada 2012–2015, 185 au păstrat, în linii mari, forma inițială, obiectele de patrimoniu sau pictura de interior. Spun în linii mari, pentru că și în cazul acestora au fost realizate modificări în decursul timpului, care au alterat aspectul, structura sau valoarea edificiului în sine. Unele intervenții incorecte au fost făcute din nevoia ca interiorul să poată fi încălzit în perioada rece a anului, în special în comunitățile mici, în care biserica de lemn era singura biserică a satului – sisteme de încălzire rudimentare, improvizate, tâmplărie de termopan, aplicarea de vopsele chimice pe bârnă. Altele au vizat forma monumentului și au fost făcute în secolele anterioare (cazul cel mai relevant este cel al bisericii de la Putna, lărgită succesiv în secolul XVIII, când s-au adăugat absidele și pronaosul, și în secolul XIX, când s-a prelungit pronaosul), tot dintr-o necesitate, dată de mărirea comunității. Există, desigur, și numeroase exemple de biserici în cazul cărora s-a intervenit agresiv asupra formei și structurii construcției cu bună știință, din dorința de a „moderniza” biserica.

Din păcate, statutul bisericilor de lemn moldovenești este unul ingrat. Deși majoritatea sunt clasate drept monumente istorice de interes local (categoria B), multe dintre comunitățile în care se găsesc sunt adesea prea mici, prea îmbătrânite și prea sărace ca să-și permită întreținerea și restaurarea lor corectă. Arhitectul Smaranda Gâlea, care a făcut studii de specialitate la toate bisericile de lemn din județul Iași, atrăgea atenția, încă din 2012, asupra pericolului pierderii acestor monumente: „Multe dintre bisericuțele acestea sunt biserici de cimitir și au fost ctitorite de boieri, de obștea locală sau au fost cumpărate din alt sat și translate. Importanța lor ține de modul în care a evoluat

---

²³ Otilia Bălinișteanu, *Cimitirul pietrarilor de la Șcheia*, în „Ziarul Lumina” din 23 august 2012, disponibil online, <https://ziarulumina.ro/societate/reportaj/cimitirul-pietrarilor-de-la-scheia-74928.html>.

arhitectura tradițională. Așa cum arhitectura tradițională a satelor dispare, dispare și aceasta, din păcate”²⁴.

Există și o serie de biserici de lemn inventariate ca monumente istorice de interes național (de categoria A), aflate sub directa îngrijire a Ministerului Culturii, dar nici acestea nu au beneficiat, în timp, de o mai mare atenție. Spre exemplu, biserica de la Putna–Suceava, cea mai veche biserică de lemn din țară, abia mai rezistă. Cele de la Pârvești, Lipovăț sau Dumbrăveni–Vaslui se află într-o situație similară. În perioada 2012–2015, am identificat doar câteva restaurate după toate criteriile legislației monumentelor istorice: biserica de lemn de la Rădășeni–Suceava, restaurată integral printr-un proiect finanțat de Ministerul Culturii, care s-a întins pe durata a 10 ani; bisericile de lemn de la Stolniceni-Prăjescu (restaurată printr-o finanțare din partea Ministerului Culturii) și de la Dobrovăț (restaurată în cadrul unui proiect al primăriei din localitate), ambele din județul Iași; biserica de lemn de la Cervicești–Botoșani, reabilitată în 2012, în cadrul programului „60 de biserici de lemn”, al Fundației Pro-Patrimonio. Sunt și cazuri de locașuri salvate prin reabilitare de către comunitatea locală: la Ceahlău, în județul Neamț, la Slătioara sau în Capu’ Satului–Câmpulung Moldovenesc, din județul Suceava, la Talpa sau la Vârgolici–Dorohoi, din județul Botoșani. În perioada decembrie 2017–decembrie 2019, prin uriașele eforturi depuse de preotul paroh Pascal Mitu, lăcașul de la Adâncata, din județul Suceava, a fost restaurat integral, fiind singura biserică de lemn din Moldova restaurată în urma accesării unei finanțări europene nerambursabile.

Cazurile enumerate mai sus sunt valoroase ca exemple de bună practică pentru comunitățile care au capacitatea financiară de a-și salva, prin biserica de lemn a satului, propriul trecut. Într-o țară în care cultura a fost întotdeauna cel mai subfinanțat domeniu, în care monumentele istorice se „topesc” sub privirile indifferente ale celor care ar trebui să le administreze corespunzător, în care pe clădiri-monument emblematice schele au stat și stau de decenii, salvarea poate să vină mai curând de jos în sus, decât invers. „Totul ține, până la urmă, de voința oamenilor din zonă. Bisericuțele de lemn trebuie să fie în grija comunității locale, aceasta să fie mândră de ce are și să trăiască în cultul valorii strămoșești, a buneii credințe. Atâta vreme cât nu se cultivă acest sentiment, cât comunitățile nu învață să-și prețuiască aceste valori ce vin din trecut, degeaba facem noi,

---

²⁴ *Eadem*, *Nu văd ce viitor ar putea avea aceste biserici și e trist*, în „Ziarul Lumina” din 22 martie 2012, disponibil online, <https://ziarullumina.ro/educatie-si-cultura/interviu/nu-vad-ce-viitor-ar-putea-avea-aceste-biserici-si-e-trist-71117.html>.

arhitectii, studii. Nu există posibilitatea de a se trece la niște proiecte de restaurare”²⁵.

Bisericile de lemn constituie, fără doar și poate, repere care ar trebui salvate și incluse pe harta turistică și culturală a Moldovei. Fără aceste modeste edificii, în care sunt condensate istoria și legendele locului, experiențele spirituale și artistice ale trăitorilor din zonele în care au fost ridicate, amprentele unei lumi la care generațiile de azi nu au decât acest mijlocit acces, lectura asupra trecutului regiunii va fi, de bună seamă, mai lipsită de consistență și, pe măsură ce bisericile dispar, tot mai diluată.

ANEXĂ*

Fig. 1 *Biserica veche a mănăstirii Agafton (1729), județul Botoșani, unde au fost maici mătușile lui Mihai Eminescu.*

Fig. 2 *Biserica de lemn din Bolătău-Zemeș, județul Bacău (1848), construită de principesa Elena Sturza.*

²⁵ *Ibidem.*

* Fotografiile aparțin autoarei textului.

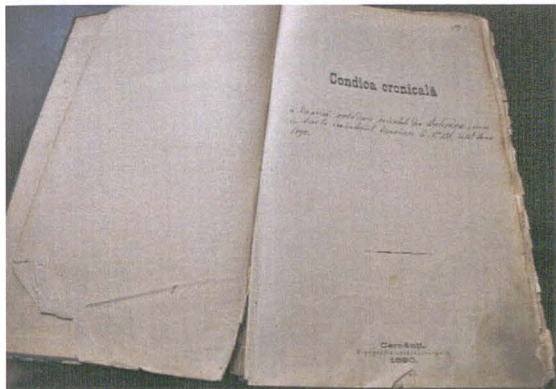

Fig. 3-5 Biserica din Botoșana, județul Suceava, una dintre cele mai mari din țară. Detalii din cronică condicală a parohiei.

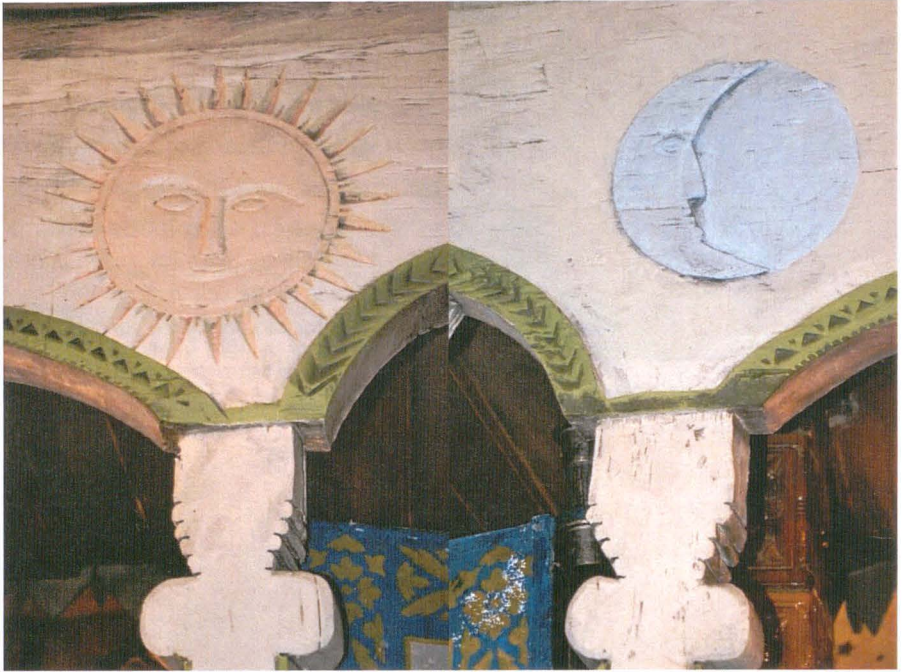

Fig. 6, 7 Detalii cu decorul stâlpilor peretelui despărțitor dintre naos și pronaos în biserica de lemn din Burghelești-Tanacu, județul Vaslui.

Fig. 8, 9 Portalul de intrare în biserica de lemn de la Cârjoani, județul Vaslui. În detaliu, mâna meșterului care a cioplit decorul.

Fig.10 Numai două case și biserica de lemn, singurii „supraviețuitori” din așezarea de la Cășărie, județul Neamț.

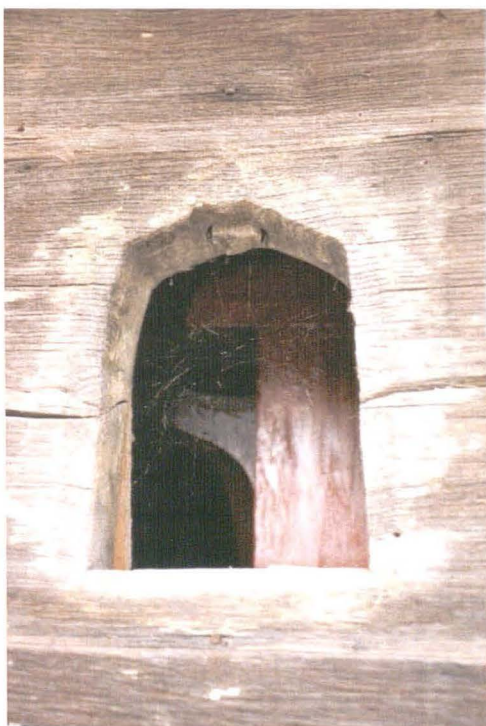

Fig. 11-15 Biserica de lemn Sfântul Nicolae din Cetățuia–Puiști (1670), județul Vaslui. Detalii de arhitectură (→).

Fig. 16 Icoană a Sfântului Stelian (Sfântul Sâsoi, în Moldova), dăruită bisericii de lemn din Ciofeni, județul Vaslui, în 1917, de căpitanul Grigore Wartanovici.

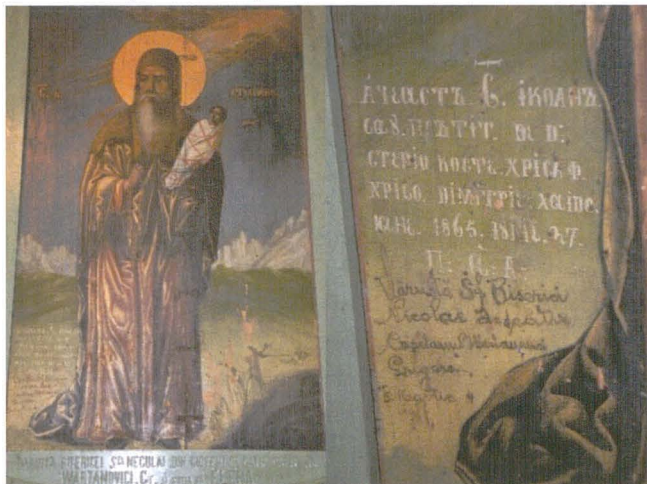
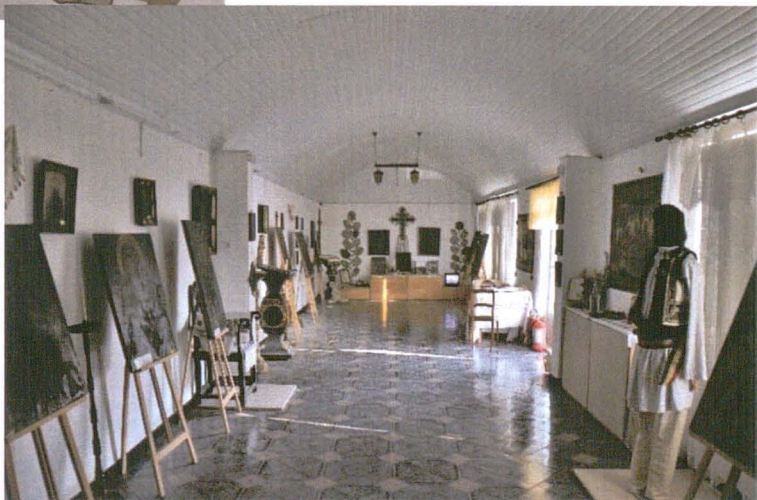

Fig. 17-18 Muzeul parohial din Pipirig. În detaliu, parte din colecția de pălmare (pomelnice pe lemn).

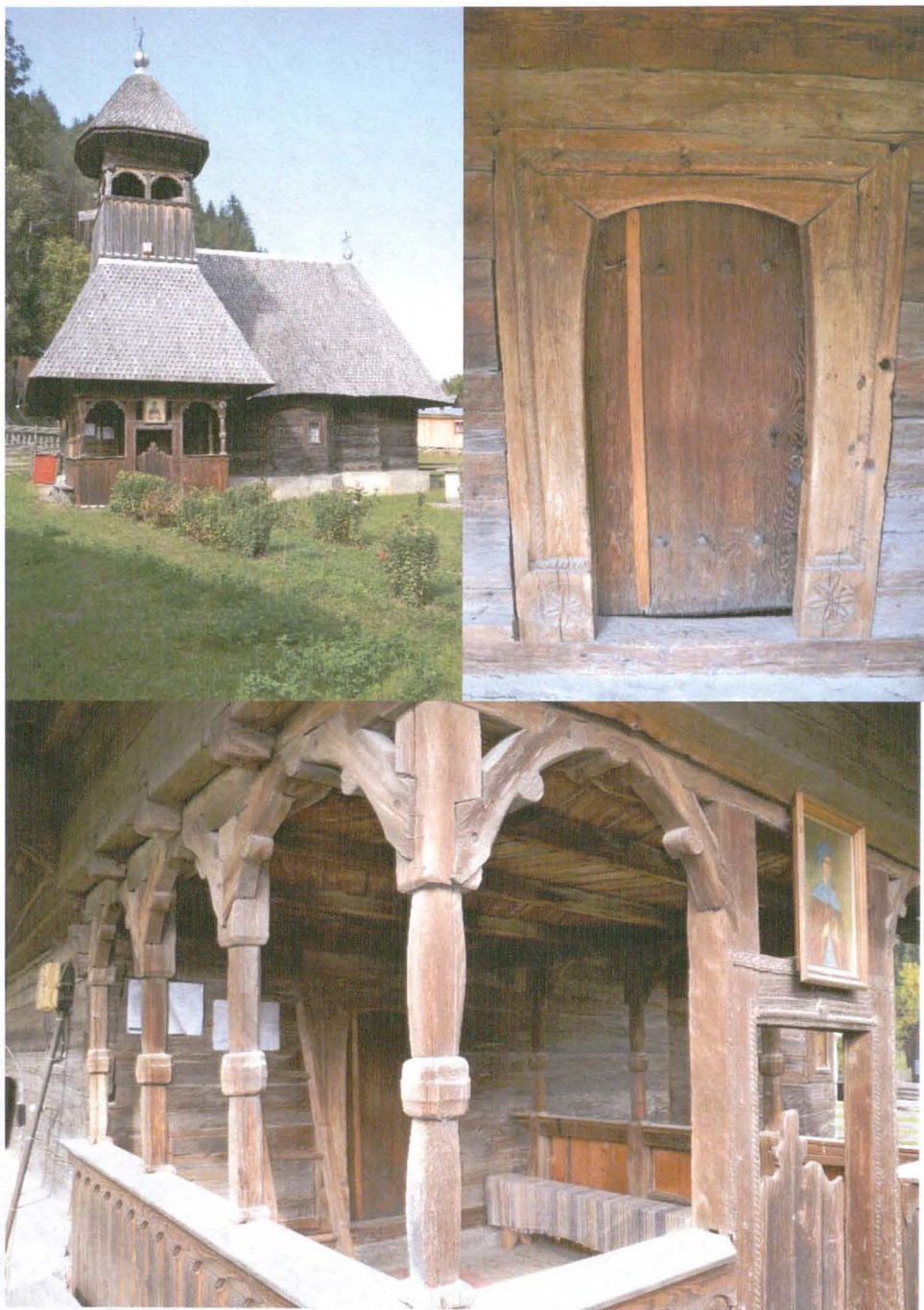

Fig. 19-21 Biserica de lemn Sfânta Parascheva din Fărcașa (1774), județul Neamț.
Detalii de arhitectură.

Fig. 22, 23 Biserica de lemn din Frătăuții Noi (1714), județul Suceava. Alături, mormântul preotului Iraclie Porumbescu, tatăl compozitorului, fost slujitor în acest locaș, mutat între timp la Stupca.

Fig. 24 Biserica de lemn din Icușeni-Vorona (1780), județul Botoșani. A adăpostit prima școală a satului.

Fig. 25-29 Biserica de lemn din Hilișeu-Crișan (1802), județul Botoșani, unică în Europa.
Detalii de arhitectură a zidului-clopotniță, construit în stil catolic.

Fig. 30, 31 Biserica de lemn din Lunca (1777), județul Bacău. În detaliu, pomelnic de secol XIX, păstrat în Sfântul Altar (←).

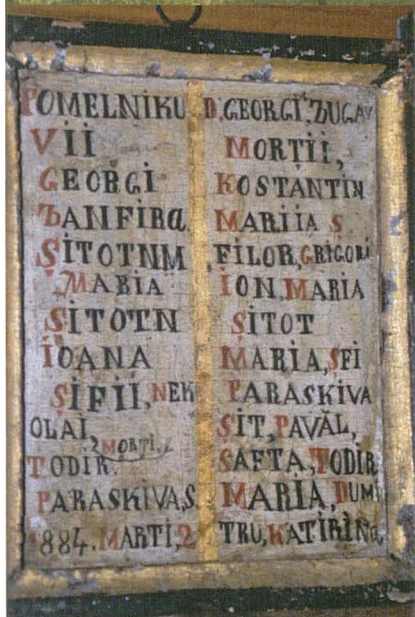
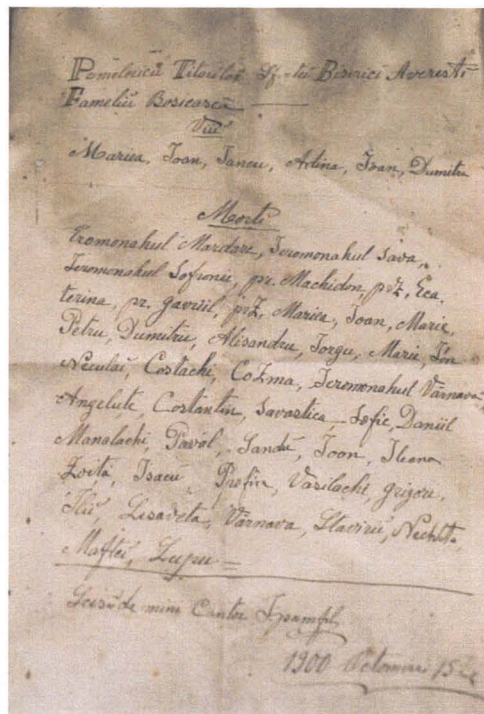

Fig. 32 Pomelnic Averești – pomelnic de la 1900, în bisericuța de lemn a Avereștilor (1768), județul Vaslui (→).

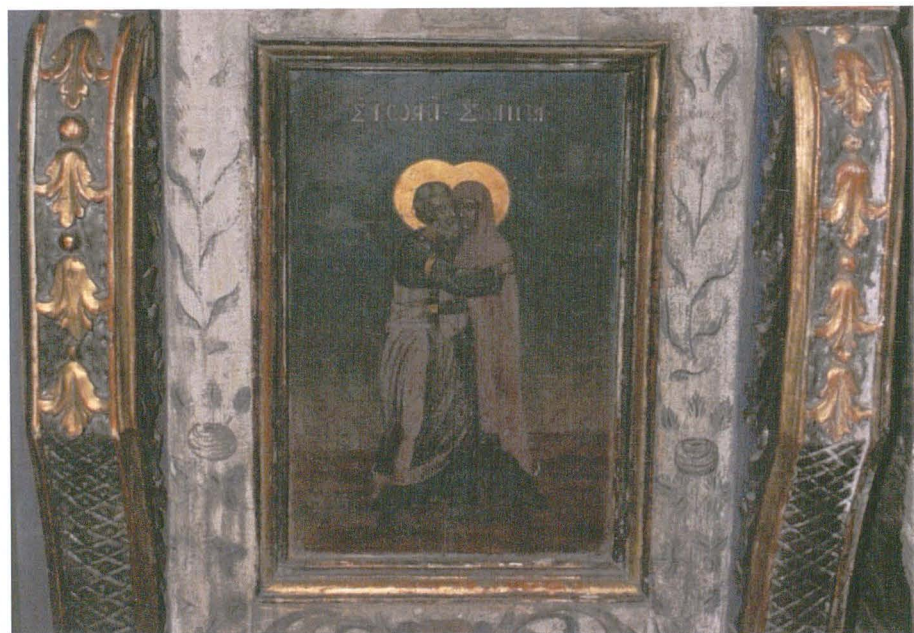

Fig. 33, 34 Biserica de lemn de la Putna, cea mai veche din țară, datată dendrocronologic la început de secol XV. În detaliu, o icoană rară – „Îmbrățișarea Sfinților Părinți Ioachim și Ana”.

Fig. 35-37 Scene pictate pe bârnă, la interior, în biserica de lemn a Rădășenilor (1611), județul Suceava.

Fig. 38 Pomelnicul ctitorilor bisericii de lemn de la Rusăiești, județul Bacău (secolul al XVII-lea).

Fig. 39-42 Pietre funerare din partea veche a cimitirului bisericii de lemn din Șcheia (1650), un adevărat lapidariu.

Fig. 43 Tripticul ctitorilor, întocmit în timpul lui Ieremia Movilă și refăcut la 1839, păstrat în biserica de lemn din Văleni, jud. Neamț.

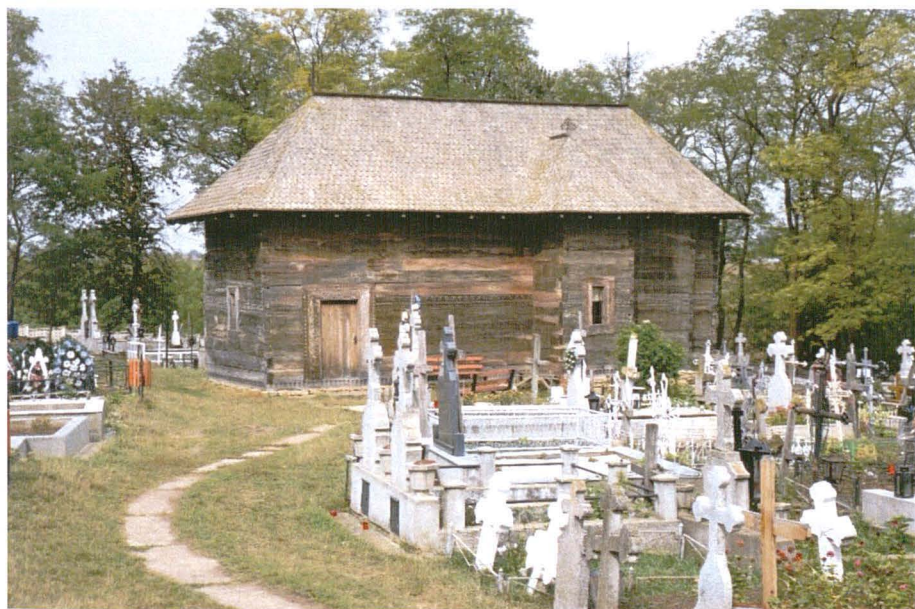

Fig. 44 Biserica de lemn din Stolnicieni-Prăjescu, jud. Iași, singura construcție rămasă pe fosta vatră a satului Purcilești.

Războiul Rece din spatele Cortinei de fier. Memoria frontierei dintre Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și România

Mihaela BOTNARI
Alexandru D. AIOANEI
(Iași)

*Prutule, râu blăstemat!
Face-te-ai adânc și lat
Ca potopul tulburat!
Mal cu mal nu se zărească,
Glas cu glas nu se lovească,
Ochi cu ochi nu se atingă
Pe-a ta pânză cât de lungă!
Locustele când or trece,
La ist mal să se înece!
Holerile când or trece,
Pe la mijloc să se-nece!
Dușmanii țării de-or trece,
La cel mal să se înece!
Iar tu-n valurile tale
Să-i tot duci, să-i duci la vale
Pân' la Dunărea cea mare,
Pân' în Dunăre și-n mare!¹*

La sfârșitul lunii martie 1944, primele unități sovietice atingeau linia Prutului în zona Lipcani–Rădăuți Prut, iar pe 7 aprilie, la Moscova, era celebrată cu salve de tun ocuparea orașului Botoșani. Pentru locuitorii din zona Prutului începea o perioadă grea de refugiu, foamete, pierderi materiale și umane, care culmina cu instaurarea comunismului². Dar ceea ce avea să marcheze pentru totdeauna viața acestor oameni a fost reașezarea frontierei dintre România și

---

¹ Vasile Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, București, Tipografia lucrătorilor asociați, 1866, p. 233. Din motive lesne de înțeles, în edițiile publicate în perioada comunistă, printre poeziile culese de Vasile Alecsandri nu figura doina *Prutul*. În ediția citată aici, Alecsandri scrie că mai înainte de 1812 „cântecul zicea: *Nistrule, râu blăstămat*, fiindcă toate relele veneau de peste Nistru”.

² Alexandru Aioanei, *Vine frontul! Starea de spirit a populației din Basarabia, Bucovina și Nordul Moldovei în primele luni ale anului 1944*, în Stela Cheptea, Silviu Moldovan (coord.), *Consecințe ale celui de-al Doilea Război Mondial în spațiul românesc*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2017, pp. 17-33.

URSS din nou pe Prut. Râul, care odinioară împărțea în două principatul medieval al Moldovei, dobândise o simbolistică negativă încă din secolul al XIX-lea. Trecând în 1854 prin Principatele Dunărene, în drumul său spre Constantinopol, James Oscar Noyes, un tânăr medic american, scria că „[...] pentru daco-romani, Prutul este un Cocytos cu ape întunecate, despărțind România de tărâmul groazei”³. Ocupațiile rusești periodice, epidemiile de holeră aduse de trupele străine și pagubele produse de lupte au încărcat frontiera instituită la 1812 cu însușirile unei margini de lume, dincolo de care se ridica o împărăție a râului.

După 1918, când Basarabia a intrat în componența României Mari și frontiera dintre Regatul României și Rusia bolșevică s-a mutat pe Nistru, aceste proiecții simbolice au fost preluate de noua graniță naturală. În perioada interbelică, activitățile de spionaj, contrabandă, revoltele militare, migrațiile forțate ale oamenilor înfomețați sau terorizați de structurile de forță bolșevice au făcut ca Nistrul să fie cea mai problematică graniță a României. Grupurile numeroase de refugiați și incidentele armate frecvente au conturat un „dincolo” la fel de periculos: o altă apă curgătoare demarca două lumi în conflict⁴.

Al Doilea Război Mondial a generat noi modificări de frontieră. Pe 28 iunie 1940, România a acceptat să cedeze URSS-ului Basarabia. Retragerea armatei și a administrației, făcută sub presiunea trupelor sovietice, a avut foarte multe momente tensionate și dramatice. Prutul a devenit din nou granița dintre România și Rusia. Imediat după ocuparea Basarabiei, sovieticii au început un proces amplu de comunizare, din care nu au lipsit teroarea în masă și deportările. La 2 august 1940, Sovietul Suprem de la Moscova a aprobat înființarea Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, într-un teritoriu care nu mai coincidea cu cel al Basarabiei. Câteva județe din nord și din sud au fost incluse în componența Ucrainei. Pe 21 iunie 1941, Germania și România au atacat URSS, iar Prutul și-a căpătat din nou statutul de râu intern. În 1944,

---

³ James O. Noyes, *România. Țară de hotar între creștini și turci. Cu aventuri din călătoria prin Europa Răsăriteană și Asia Apuseană*, traducere Eugen Popa, București, Editura Humanitas, 2016, p. 107.

⁴ Pentru o imagine extinsă a realităților de la frontiera pe Nistru, vezi Alexandru Murad Mironov, *Pe Nistrul liniștit. Viață și moarte la granița româno-sovietică, 1918–1940*, în Romanița Constantinescu (coord.), *Identitatea de frontieră în Europa largită*, Iași, Editura Polirom, 2008, pp. 67-92, Ludmila Rotari, *Mișcarea subversivă din Basarabia în anii 1918–1924*, București, Editura Enciclopedică, 2004.

România a pierdut din nou teritoriul dintre Prut și Nistru⁵. Aceste mutări violente ale frontierei au avut drept consecințe dislocări masive de populație, crime în masă, purificări etnice – fenomene care au afectat profund atât viața de zi cu zi a populației, cât și constructele imaginare.

Convenția de Armistițiu, semnată de România și Puterile Aliate, la 12 septembrie 1944, a restabilit în mod oficial frontiera dintre România și URSS așa cum fusese stabilită la 28 iunie 1940. Reinstituționalizarea frontierei pe râul Prut nu a fost un lucru ușor pentru București. În toamna lui 1944, guvernul român nu avea niciun control în Moldova. Administrația și forțele de ordine fuseseră evacuate în primăvară, iar sovieticii împiedicau mereu revenirea lor. De altfel, sovieticii au fost cei care au pus piedici serioase organizării dispozitivelor de pază la frontiera României cu URSS și Ungaria⁶. Lipsa unui control al guvernului român asupra frontierei permitea trupelor de ocupație să treacă nestingerite de partea cealaltă a graniței; rechizițiile făcute în rândul populației nu erau contabilizate de nimeni. După o călătorie în Moldova, în toamna lui 1944, generalul Aurel Aldea afirma că văzuse turme întregi de animale (cai, vite, oi), care se îndreptau de la Iași către Prut⁷. De cealaltă parte, sovieticii aveau un control deplin al frontierei, trupele Frontului 2 Ucrainean care atinseseră Prutul la începutul lunii aprilie 1944 fiind însoțite de regimente de grăniceri NKVD. La 20 mai a fost instituit „Districtul Moldovenesc de frontieră”. La finalul anului 1944, malul sovietic al râului Prut era păzit de 44 de detașamente de grăniceri⁸.

În toamna lui 1945, guvernul român, prin intermediul lui Mihail Ghelmegeanu, pe atunci președinte al Comisiei Române pentru Aplicarea Convenției de Armistițiu, a cerut ambasadorului sovietic la București, Serghei Ivanovici Kavtaradze, să se permită instituirea posturilor de grăniceri pe granița

---

⁵ Anatol Petrencu, *România și Basarabia în anii celui de-al Doilea Război Mondial*, Chișinău, Editura Epigraf, 1999, *passim*, Igor Cașu, *Ocupația sovietică a Basarabiei și Bucovinei de Nord: teroarea comunistă și refugierea populației în România*, în Smaranda Vultur și Adrian Onică (ed.), *Basarabeni și bucovineni în Banat. Povestiri de viață*, Timișoara, Editura Brumar, 2011, pp. 11-20.

⁶ Dan Drăghia, *Apărarea regimului sau apărarea frontierelor. Trupele de grăniceri (1944–1960)*, în *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist*, „Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România”, vol. III, 2008, pp. 160-161.

⁷ Alexandru D. Aioanei, *Moldova pe coordonatele economiei planificate. Industrializare, urbanizare, inginerii sociale (1944–1965)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2019, p. 91.

⁸ Valentin Arapu, Radu Dan, *Frontiera de la Prut în perioada postbelică (aspecte istorico-etnologice)*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, t. VIII, 2019, p. 349.

de la Prut. Dorind ca gestul său să nu pară unul de ostilitate față de URSS, Ghelmegeanu spunea că problema fusese discutată inclusiv cu generalul Vinogradov și cu Secția militară a Comisiei Aliate de Control. Mai mult, Petru Groza ar fi obținut la Moscova aprobarea pentru creșterea efectivelor de grăniceri. Partea română argumenta că instituirea posturilor de pază a frontierei era menită să oprească contrabanda, care afecta serios eforturile românești de respectare a prevederilor armistițiului. În zonele de tranzit al trupelor sovietice nu urma să fie instituite posturi de grăniceri. Discuțiile dintre oficialii români și cei sovietici au fost purtate fără înștiințarea celorlalte puteri aliante reprezentate în Comisia Aliată de Control, ceea ce a iritat oarecum oficialii britanici de la București⁹.

Reinstalarea definitivă a frontierei pe râul Prut, în 1944, a avut consecințe greu cuantificabile pentru locuitorii de pe cele două maluri. Cetățeni care odinioară se aflau în centrul unei provincii istorice deveneau marginali, în două state diferite, și erau supuși unor politici represive și unor campanii propagandistice menite să le diminueze reflexele identitare¹⁰. Sovieticii au securizat frontiera cu România într-o manieră care i-a făcut pe unii istorici să declare că pe Prut a fost instituită o adevărată Cortină de fier, cu rolul de a rupe orice legătură a Basarabiei de restul României¹¹. Au fost construite garduri de sârmă ghimpată, cu instalații electrice de semnalizare, au fost ridicate turnuri de observație, iar prezența patrulilor de grăniceri trăda o militarizare excesivă. Gradul de control și securizare al frontierei sovietice a fost înăsprit și modernizat succesiv, de-a lungul întregii perioade a Războiului Rece. Pentru oficialii din RSSM, râul Prut era frontiera cu Occidentul¹². În această perioadă, granițele dintre țările comuniste din Europa de Est erau la fel de bine păzite ca frontierele dintre țările aflate de o parte și de alta a Cortinei de fier¹³. Este vorba de ceea ce Alain Brossat a denumit „suprafrontiere” sau „superfrontiere”, un fenomen

⁹ National Archives Kew London, FO 371/48677, R 19415, R 19550, f. 3-7.

¹⁰ Paul Nistor, Alexandru Aioanei, *Proiectul „Memorie, identitate și comunitate. Studii de istorie orală pe valea Prutului, în România și Republica Moldova”*, în „East European Journal and Diplomatic History”, nr. 4-5, 2018, p. 284.

¹¹ Octavian Țicu, *Homo Moldovanus Sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în R(A)SSM (1924–1989)*, Chișinău, Editura Arc, 2018, p. 238.

¹² Valentin Arapu, Radu Dan, *op. cit.*, pp. 350-352.

¹³ Bastian Sendhardt, *Border Types and Bordering Processes. A Theoretical Approach to the EU/Polish-Ukrainian Border as a Multi-dimensional Phenomenon*, in Arnaud Lechevalier, Jan Wielgoths (eds.), *Borders and Border Regions in Europe: Changes, Challenges and Chances*, Bielefeld, Transcript Verlag 2013, p. 22.

specific Europei postbelice, aceea separată de Cortina de fier¹⁴. România a avut o abordare diferită asupra frontierei cu URSS, din care, așa cum vom vedea, a lipsit dimensiunea ostilă, iar gradul de mobilizare a populației în identificarea potențialilor „străini” a fost mult mai redus.

Studiul frontierelor: prospecțiuni teoretice

O trecere în revistă a teoriilor care au pus în discuție, în prima parte a secolului XX, tematica frontierelor ar ocupa foarte mult spațiu. Cert este că studiul frontierelor a fost mult timp privit ca un subdomeniu, la fel ca politica regională, economia regională, antropologia politică, geografia politică sau geopolitica. Cele mai multe cercetări s-au concentrat pe descrierea, clasificarea sau morfologia granițelor¹⁵. Sfârșitul Războiului Rece și „dezordinea” care i-a urmat au impus, totuși, studiul frontierelor ca disciplină de sine stătătoare. Hotarele au început să fie privite nu doar ca niște repere teritoriale ale suveranității, ci în dimensiunea lor multiplă de instituții sociale¹⁶.

În acest proces de extindere și dezvoltare a domeniului, granițele dintre state au rămas subiectul principal de cercetare. Anton Kireev definește granița de stat ca „un subsistem al statului, care marchează limitele spațiale ale suveranității sale și asigură reglementarea realităților sociale transfrontaliere”. Organizarea și funcționarea acestui subsistem depind de o serie de factori, precum: regimul politic, forma de guvernământ, dezvoltarea socio-economică, securitatea socială, lungimea și severitatea granițelor¹⁷. Granițele pot fi însă privite, deopotrivă, ca un sistem complex de instituții sau ca un set de practici comportamentale și reprezentări sociale¹⁸.

Hastings Donnan și Thomas M. Wilson sunt doi dintre cercetătorii care s-au ocupat, în ultimii ani, de studiul frontierelor. Aceștia definesc zonele de

---

¹⁴ Alain Brossat, *Frontiera ca muzeu și laborator al exceptării*, în Octavian Groza (coord.), *Teritorii. Scrieri, dez-scrieri*, București, Editura Paideia, 2003, p. 104.

¹⁵ Jussi P. Laine, *A Historical View on the Study of Borders*, în Sergei V. Sevastianov, Jussi P. Laine, Anton A. Kireev (eds.), *Introduction to Border Studies*, Vladivostok, Dalnauka, 2015, pp. 26-27.

¹⁶ *Ibidem*, p. 29.

¹⁷ Anton Kireev, *State Borders*, în Sergei V. Sevastianov, Jussi P. Laine, Anton A. Kireev (eds.), *Introduction...*, pp. 98-100.

¹⁸ *Ibidem*, p. 101.

graniță ca fiind deopotrivă locuri și simboluri ale puterii statului. În anumite situații, cum este și cazul Uniunii Sovietice, puterea și suveranitatea statelor pot fi afișate într-un mod ostentativ sau extrem, prin garduri de sârmă ghimpată sau turnuri de observație¹⁹. Granița este mai mult decât o fâșie de teren sau o apă care desparte două state. Când vorbim de istoria frontierei, ne referim, de fapt, la evoluția zonelor de frontieră. În acest teritoriu se întâlnesc culturi și practici sociale diferite, legale și mai puțin legale, formale și informale. Donnan și Wilson s-au gândit chiar la o „cultură a frontierei” (*borders culture*), ce ar include toate dimensiunile vieții celor care trăiesc în asemenea arealuri. Această cultură nu este indusă mereu de la centru. Oamenii își construiesc propriile practici culturale locale sau regionale²⁰.

Zonele de frontieră sunt ele însele niște procesualități, definite de propria dinamică. Donnan și Wilson au vorbit despre societățile de frontieră (*border societies*) ca agenți, conștienți sau nu, ai națiunii și ai statului²¹. Comunitățile aflate de o parte și de alta a frontierei au un specific aparte, se influențează reciproc, sfidează regulile, stabilesc contacte, mai ales în situațiile în care aparțin aceleiași comunități etnolingvistice. De altfel, etnicitatea sau identitatea națională este principala forță ce alimentează acțiunile comunităților situate pe frontieră. Grupurile etnice sau naționale transcend de obicei limitele politice ale statului în care trăiesc, iar acest lucru poate pune probleme de administrare a vecinătăților²². Zonele de graniță sunt privite în imaginația populară ca periculoase: ilegalitățile părănd a fi la ordinea zilei, oamenii își fac propriile reguli și testează limitele autorităților oficiale²³. Alain Brossat definește frontiera ca fiind mai mult decât o linie de demarcație; este un spațiu de dimensiuni variabile, în care prevalează condiții speciale și ale cărui relații cu restul teritoriului sunt susceptibile să se modifice în funcție de circumstanțe. Frontiera este un spațiu mobil, dinamic, supus stărilor de urgență²⁴. Aceste aspecte sunt foarte evidente acolo unde frontierele au separat comunități

¹⁹ Hastings Donnan, Thomas M. Wilson, *Borders. Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford, 2001, p. 1.

²⁰ *Ibidem*, pp. 11, 13.

²¹ *Idem*, *Ethnography, Security and the „Frontier Effect” in Borderlands*, în *idem* (ed.), *Ethnographic Approaches to Security, Power, and Identity*, University Press of America, 2010, p. 8.

²² *Ibidem*, p. 9.

²³ *Ibidem*, p. 13.

²⁴ Alain Brossat, *Frontiera ca muzeu și laborator al excepției*, în Octavian Groza (coord.), *op. cit.*, p. 101.

etnolingvistice consolidate. Voința de a conserva specificitatea etnică s-a dovedit, în multe cazuri, mai activă decât orice inginerie socială.

Războiul Rece a dat un puternic imbold studiului frontierelor. Societățile rămase în spatele Cortinei de fier au intrat într-un malaxor al alterității și al reinventării, care pune în fața specialiștilor în studiul frontierelor un câmp de cercetare cu mize importante. Cercetarea de față se înscrie în linia unor studii desfășurate în ultimii 20 de ani de-a lungul frontierelor fostelor țări comuniste și a analizelor care oferă modele metodologice și conceptuale. Un proiect de anvergură în această direcție a fost cel coordonat de Ludwig Boltzmann Institute for European History and Public Spheres din Viena: *The Cold War in Communicative Memories and Public Spheres. Ten Case Studies in European Border Communities*. Au fost realizate cercetări de istorie orală în 20 de orașe situate de o parte și de alta a frontierei²⁵.

Între cei care au luat parte la acest proiect se numără și Muriel Blaive și Thomas Lindenberger, preocupați de cercetările despre orașul Česká Velenice, din Cehoslovacia, situat pe granița cu Austria. Cei doi au abordat teme precum: organizarea frontierei, viața cotidiană, propaganda, impactul unor evenimente majore asupra localității. Utile cercetării de față au fost detaliile oferite de cei doi despre ceea ce ei au numit *soviet-style borders governance*. În primii ani, Uniunea Sovietică a avut o politică relativ permisivă în ceea ce privește tranzitul frontierelor și a mizat pe instrumentalizarea tensiunilor etnice de la granițe în scopul exportului de revoluție. După adoptarea strategiei „socialismului într-o singură țară”, frontierele sovietice s-au transformat dintr-o zonă de export a revoluției într-un câmp de luptă contra capitalismului. În consecință, s-a stabilit o centură de restricții, lată de 7,5 kilometri, de la frontieră spre interior; mai mult, rezidenții erau obligați să participe la paza frontierelor, iar cei indezirabili au fost deportați. De asemenea, după al Doilea Război Mondial, Armata Roșie a exportat către vecinii vestici, împreună cu dictatura comunistă, și practicile privind administrarea frontierei²⁶.

---

²⁵ <http://www.bertholdmolden.net/index.php/?/projekte/the-cold-war-in-communicative-memories-and-public-/>, consultat pe 15.04.2020.

²⁶ Muriel Blaive, Thomas Lindenberger, *Border Guarding as Social Practice: A Case Study of Czech Communist Governance and Hidden Transcripts*, în Marc Silberman, Karen E. Till, Janet Ward (eds.), *Walls, Borders, Boundaries. Spatial and Cultural Practices in Europe*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2012, pp. 97-99.

Alena Pfoser este o cercetătoare care a făcut, de asemenea, parte din proiectul Institutului „Ludwig Boltzmann”. Și-a îndreptat însă atenția spre două orașe de pe frontiera dintre Estonia și Federația Rusă. Cercetările începute în cadrul proiectului respectiv au luat mai târziu forma unei teze de doctorat, susținută în 2013. Cu instrumentele istoriei orale, Pfoser sondează imaginarul și cotidianul din cele două orașe de frontieră. Cu o demonstrație metodologică și conceptuală solidă, autoarea și-a canalizat cercetarea pe trei direcții principale: cum au trăit locuitorii orașului schimbările narative și structurale ale statutului frontierei; cum au reevaluat relația lor cu cealaltă parte și cum au reconsiderat memoria trecutului comun; cum și-au însușit discursul oficial care susținea o nouă demarcare în timp și spațiu. Scopul Alenei Pfoser a fost, în definitiv, să analizeze relația dintre memorie și construcția frontierei, dar și legătura dintre discursul popular/local și discursul oficial²⁷. Considerăm că și-a atins obiectivele, lucrarea dându-ne și nouă sugestii extrem de utile.

Se pare că perioada sovietică a statelor baltice a stimulat numeroase cercetări în această direcție. Aija Lulle s-a ocupat de două localități de pe frontiera dintre Letonia și Federația Rusă. Odinioară, Pededze și Lavri erau două sate pe granița dintre două republici sovietice. Nu existau restricții de circulație și nici posturi de control, iar trecerea dintr-o republică în alta era marcată doar cu indicatoare similare celor rutiere. Situate aproape și de hotarul cu Estonia, cele două localități au cunoscut o mobilitate ridicată în perioada comunistă. Astăzi, când între cele două sate s-a stabilit granița Uniunii Europene, oamenii se simt abandonați, trăind un adevărat sentiment al periferiei²⁸.

Zidul Berlinului a simbolizat ceea ce unii au numit „cea mai cinică frontieră simbolică a lumii”²⁹, Cortina de fier. Astrid Eckert abordează problema graniței dintre cele două Germanii dintr-o perspectivă vestică. Autoarea ne prezintă modul în care departajarea politico-administrativă dintre cele două țări, în 1952, a dus la apariția unor identități de frontieră supraîncărcate propagandistic. Această zonă de graniță și-a dezvoltat o identitate proprie, care a început să atragă inclusiv turiști. Oameni din toată Europa erau atrași de această frontieră care încă dădea fiori, fiind privită ca un loc al crimei, violenței,

---

²⁷ Alena Pfoser, *Borderland Memoires. The Remaking of the Russia-Estonian Frontier*, Doctoral Thesis, Loughborough University, 2011.

²⁸ Aija Lulle, *Revitalising Borders: Memory, Mobility and Materiality in a Latvian-Russian Border Region*, in „Culture Unbound”, vol. 8, 2016, pp. 44-51.

²⁹ Carmen Andraș, *Geografiile simbolice ale diferenței ideologice*, Iași, Editura Institutul European, 2008, p. 60.

răpirilor. Volumul semnat de Eckert ne arată, în fond, cum gestiona un stat problema unei frontiere care, pe lângă dimensiunea ideologică, deținea și una identitară, ea înzestrând această graniță cu o simbolistică aparte³⁰.

Cercetări de istorie orală pe Valea Prutului

Fiind mult prea preocupată de statutul de frontieră sau de margine a Europei, România a acordat prea puțină atenție propriilor frontiere. În spațiul românesc, studiul frontierelor este deocamdată în stadiul pionieratului, definit îndeosebi prin preocupări individuale. Un prim reper este volumul coordonat de Lucian Boia și Anca Oroveanu³¹, publicat în 2007, el reunind lucrările unui simpozion organizat la București în 2006. Și totuși, Romanița Constantinescu a oferit primele studii sistematice despre imaginarul frontierei³², punându-și cercetările sub egida așa-numitelor *border studies*. Merită amintite aici și studii care reconstituie viața târgurilor de frontieră, precum cel al lui Alexandru Murad Mironov (citat mai sus), sau cel semnat de Philippe Henri Blasen și Andrei Cușco despre Noua Suliță³³, o localitate care înainte de 1914 se afla la intersecția a trei frontiere, Imperiul Austro-Ungar, Rusia Țaristă și România. Pentru perioada comunistă, investigațiile s-au concentrat pe granița de vest a României, punct de trecere pe unde mii de români încercau să scape de dictatură și unde s-au înregistrat numeroase victime. Johann Steiner și Doina Magheți evidențiază ceea ce ei au denumit „relatări de la cea mai sângeroasă graniță a Europei”³⁴.

Pornind de la lipsa interesului pentru studierea comunităților de pe granița de est din perspectiva reconstrucției istorice a cotidianului, în cadrul

---

³⁰ Astrid N. Eckert, *West Germany and The Iron Curtain. Environment, Economy and Culture in the Borderland*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2019.

³¹ Lucian Boia, Anca Oroveanu (eds.), *The Borders of Europe*, București, Editura Universității București, 2007.

³² Romanița Constantinescu (coord.), *Identitatea de frontieră în Europa lărgită*, Iași, Editura Polirom, 2008; eadem, *Pași peste graniță. Studii despre imaginarul românesc al frontierei*, Iași, Editura Polirom, 2009.

³³ Philippe Henri Blasen, Andrei Cușco, *Noua Suliță – Triplex Confinium. Experiențe transfrontaliere la periferiile imperiale (1869–1914)*, în Flavius Solomon, Alexandru-Laurențiu Cohal, Leonidas Rados (ed.), *Ipostaze ale mișcărilor de populație și modele identitare etnolingvistice actuale*, București, Editura Academiei Române, 2019.

³⁴ Johann Steiner, Doina Magheți, *Mormintele tac. Relatări de la cea mai sângeroasă graniță a Europei*, vol. I-II, Iași, Editura Polirom, 2009.

unui grup de istorici ieșeni am gândit și am dezvoltat, în 2018, proiectul „Memorie, Identitate și Comunitate. Studii de istorie orală pe Valea Prutului în România și Republica Moldova”. Proiectul a fost derulat de Asociația de Relații Internaționale „Est-Democrația”, în parteneriat cu Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza”, din Iași, Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova și Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, al Filialei Iași a Academiei Române și a fost finanțat de Guvernul României, prin Ministerul Românilor de Pretutindeni. Echipele de cercetare au fost formate din istorici cu experiență, tineri cercetători și doctoranzi proveniți din toate instituțiile partenere. S-au realizat peste 100 de interviuri în 8 localități din Republica Moldova (Lipcani, Costești, Sculeni, Ungheni, Costuleni, Leușeni, Leova, Cantemir) și 7 localități din România (Rădăuți-Prut, Ștefănești, Bosia, Ungheni, Costuleni, Vetrișoiaia, Fălciu).

Subiecții proveneau din diferite categorii socio-profesionale: intelectuali, profesori, învățători, funcționari în administrația locală, dar și simpli muncitori sau țărani fără vreo calificare. Am intervievat, cu precădere, persoane născute după cel de-al Doilea Război Mondial, mult mai puțini respondenți fiind dintre cei născuți în anii interbelici ori în vremea războiului. Iată de ce despre acele decenii avem mai mult mărturii indirecte. Memoria istorică a fost transmisă de la o generație la alta prin povestirile bunicilor și ale părinților și au ajuns la noi din spusele copiilor acestora. Obiectivul nostru a fost acela de a repune în dezbateră publică o serie de probleme: viața comunităților românești la traversarea mai multor etape istorice (comunism, postcomunism), construirea imaginii celuilalt de-a lungul frontierei, dorințele de apropiere, dezvoltarea mijloacelor de cunoaștere reciprocă în diferite perioade istorice, metodele practice de colaborare, rolul ideologiilor și al propagandei în formarea imaginarului prezent.

Pentru locuitorii de pe malurile Prutului, anii comunismului și ai postcomunismului au însemnat o multiplicare a stereotipurilor de diferențiere culturală și identitară, ca urmare a unei propagande agresive venite din Est. Influența negativă a ideologiei oficiale din timpul Războiului Rece a avut repercusiuni profunde în plan îndelungat și a distorsionat memoria comunităților din România și Republica Moldova. Înainte de 1989, amenințarea externă avea corespondent într-o amenințare internă. S-a creat astfel o combinație de dușmani străini, disidenți și oponenți, care a dus, după 1945, la

crearea unei comunități politice specifice frontierei³⁵. Din aceste rațiuni, proiectul a dorit să valorifice laturi până acum ascunse ale memoriei locale și să identifice efectele concrete ale propagandei din ultimii 70 de ani, mai ales că unele clișee s-au perpetuat și după dispariția regimurilor comuniste, în condițiile unui interes diminuat pentru înțelegerea simbolisticii pe care o prezintă granița dintre România și Republica Moldova.

Frontiera este un spațiu care separă, însă tocmai acest lucru o face să fie străbătută mereu de gânduri, percepții, reprezentări care asociază ori suprapun personaje, evenimente, amintiri. Acest spațiu este colonizat cu simboluri, imagini și narațiuni, devenind pretextul unor practici discursive ce recompun periodic frontiera³⁶. Istoria orală deține instrumentele necesare sondării percepțiilor, reprezentărilor, prejudecăților – variabile care influențează relația comunităților cu propriul trecut. Istoria sondează memoria istorică, mijloc prin care oamenii se raportează la propriul trecut. Trecutul este plin de experiențe individuale cu rol formativ, căci oamenii se folosesc de trecut pentru a da sens acțiunilor lor prezente și pentru a explica realitatea vieții lor și a lumii³⁷.

Istoria orală propune un tip de negociere a trecutului văzut prin ochii subiectivi ai martorilor direcți sau indirecti. Alessandro Portelly sugerează că istoria orală nu ne spune doar ce au făcut oamenii, ci și ceea ce doreau să facă, ce credeau ei că fac și ce cred acum, la momentul rememorării, că au făcut³⁸. Istoria orală a fost definită de unii istorici ca un material-sursă primar, cules sau creat prin intermediul unui interviu realizat cu un actor sau martor al unui eveniment, cu scopul de a prezerva informații și a le transmite altora³⁹. „Nu trebuie să uităm că nu totul începe cu arhiva, ci cu mărturia; [...] singurul recurs, în afara altor tipuri de documente, rămâne uneori confruntarea între mărturii”, ne atenționează Paul Ricœur⁴⁰.

---

³⁵ Muriel Blaive, Thomas Lindenberger, *op. cit.*, p. 100.

³⁶ Romanița Constantinescu, *Pași peste graniță...*, p. 8.

³⁷ Alistair Thomson, *Fifty Years On: An International Perspective on Oral History*, în „The Journal of American History”, vol. 85, nr. 2, 1998, p. 586.

³⁸ Alessandro Portelly, *Ce face istoria orală să fie dificilă?*, în „Anuarul de Istorie Orală”, t. XIII, 2010, p. 235.

³⁹ Barbara W. Sommer, Mary Kay Quinlan, *The Oral History Manual*, New York, Altamira Press, 2009, pp. 1-2.

⁴⁰ Paul Ricœur, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Editura Amacord, 2001, p. 177.

Istoria orală nu este o metodă concurentă cercetărilor de arhivă. Dimpotrivă, ea vine să completeze informațiile documentare prin mărturiile ale celor implicați. Este atât o formă de recuperare evenimentială, cât și una de relevare a transformărilor pe care le-au suferit percepțiile trecutului. Potrivit lui Paul Thompson, istoria orală sparge bariere și dă dreptul la cuvânt celor care au trăit istoria ca experiență personală, familială, colectivă: „Istoria orală este istoria construită în jurul oamenilor”⁴¹. Apoi, să nu uităm că „există martori care nu se bucură niciodată de un auditoriu în stare să-i asculte și să-i înțeleagă”, cum spune același Paul Ricœur. Interviurile pun în lumină diferite forme ale memoriei, diferite reprezentări sau percepții care pot fi, deopotrivă, surse ale istoriei și obiecte ale cercetărilor ei⁴². Aceste instrumente ne-au permis să sondăm construcția discursivă a frontierei, solidaritățile și alteritățile din comunitățile de pe ambele maluri; cu alte cuvinte, un teritoriu al „conștiințelor crescute”, așa cum îl definește Astrid Eckert, atunci când vorbește de frontiera dintre cele două Germanii în timpul Războiului Rece⁴³.

Dispariția frontierei instituite în 1812 a permis libera circulație și, implicit, dezvoltarea schimburilor economice și culturale până la un nivel care și astăzi stârnește nostalgii. Bătrânii din satele abandonate de pe malul Prutului – sau *prutenii*, cum le place să-și spună – își amintesc libertatea cu care se deplasau la târgurile și iarmaroacele din Basarabia sau cum de la dughenele din sat puteau cumpăra mărfuri aduse de la Lvov sau din porturile Odessei. Cele peste 20 de poduri peste râul Prut au facilitat legăturile dintre localitățile de pe o parte și alta⁴⁴. Valea acestui râu era pe cale să devină un tot organic. A venit însă anul 1944, perceput ca o tragedie pe ambele maluri ale Prutului. Reinstituirea graniței a schimbat pentru totdeauna cotidianul localităților din proximitate, a despărțit familii și a declanșat un amplu proces de remodelare identitară pe malul stâng.

⁴¹ Paul Thompson, *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2000, p. 3, 23.

⁴² Sidonia Grama, *Memoria socială ca palimpsest: un proiect epistemic de istorie orală*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, t. LII, 2015, Supliment „Istoriografia în secolul XXI”, p. 231.

⁴³ Astrid Eckert, *op. cit.*, p. 5.

⁴⁴ Istoricul Vlad Mischevca a inventariat, în perioada interbelică, 27 de poduri pe râul Prut. Distanța medie între acestea era de 31 kilometri. Astăzi, între Republica Moldova și România există 8 poduri rutiere și de cale ferată, iar distanța medie între acestea este de aproximativ 85 kilometri. Vlad Mischevca, *Râul Prut, de la geografie la istorie*, în „Plural”, vol. 3, nr. 2, 2015, p. 59.

Privite în oglindă, cele două maluri ale Prutului prezintă câteva diferențe. În partea românească nu există nicio așezare urbană mai însemnată, așa cum este cazul orașelor Ungheni, Leova, Cantemir sau Cahul din Republica Moldova. Mai mult, se impune precizarea că aceste orașe s-au dezvoltat considerabil în perioada sovietică, iar unul dintre ele, Cantemir, este un produs exclusiv al perioadei comuniste, fiind construit în anii '70. În România, orașele mai mari sunt la o distanță de aproximativ 20 kilometri de frontieră (Iași, Huși sau Galați). Altfel spus, malul românesc este prin excelență unul rural, zona de graniță fiind lipsită, în perioada comunistă, de investiții serioase.

Granița intervine autoritar în biografia oamenilor de pe malul Prutului. Amintirile acestora și memoria transmisă de la o generație la alta relevă influența frontierei în viața de zi cu zi a *prutenilor*. Existența gardului de sârmă ghimpată, simbol al unei izolări aproape totale față de lumea exterioară paradisului sovietic, a făcut ca frontiera să fie mult mai prezentă în imaginarul social din stânga Prutului. În România, memoria frontierei este strâns legată de evenimente familiale dramatice sau de amintiri transferate de la cei vârstnici la cei tineri. În localitățile din Republica Moldova domină sentimentul de ruptură. Dincolo de frontieră persistă un întreg de care ei mai aparțin, poate, măcar prin prisma trecutului și a legăturilor etnolingvistice. Pe malul drept, în localitățile din România, există un sentiment de conexiune cu partea cealaltă, oamenii simt că au ceva în comun cu ceilalți; însă această conexiune este alterată de faptul că dincolo se află „râul”, nu doar cel din memoriile lui James Noyce, dar și cel care a adus comunismul după al Doilea Război Mondial.

Esența unui eveniment stă în urmele pe care le lasă în mintea contemporanilor, acestea fiind apoi folosite pentru reconstrucția socială a memoriei. Istoria orală scoate la suprafață, în primul rând, istoria traumatică a familiei sau a comunității. Tragedii personale sau colective, toate s-au răsfrânt asupra individului și grupului⁴⁵. Iar evenimentul care a zguduit cel mai puternic viața prutenilor a fost al Doilea Război Mondial. A fost o dramă comună, iar memoria acestuia s-a păstrat, fără discursuri concurente, până astăzi.

Pe malul stâng, războiul a însemnat, pe lângă durerea pierderii unor apropiați, drama ruperii familiei, gospodării distruse, pământuri confiscate, deportări. Atât în 1940, cât și în 1944, mulți basarabeni au decis să se refugieze

---

⁴⁵ Doru Radosav, *Istoria din memorie. Încercări de istorie orală*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, pp. 14-15.

și să rămână în România. Pe malul drept, imaginea cea mai întipărită în memorie este aceea legată de intrarea trupelor sovietice în sat: „[...] când au venit rușii în sat, erau călări. Toată lumea a ieșit înainte cu bețe cu prosoape albe, așa i-au primit. Au trecut așa prin sat vreo 30 pe cai, erau niște ruși înalți, mari, după care au început să vină căruțe, în noaptea aceea au intrat prin grădini, au rupt gardurile, furau oi, animale, au tăiat lângă noi un ghiță și vreo patru-cinci oi, li frigeu și făceau mâncare”⁴⁶.

Pe ambele maluri, experiența comunistă are, până la un punct, elemente comune: teroare, deportări, colectivizare. Însă efectele propagandei și ale educației au fost diferite. Spre deosebire de malul drept, pe malul stâng construcția societății comuniste a avut o puternică nuanță identitară. Plăsmuirea lui *Homo Moldovanus Sovietic*, cum l-a numit Octavian Țicu, s-a realizat prin cultivarea unei românofobii agresive și prin combaterea „influențelor românești” asupra vieții culturale, politice și sociale din stânga Prutului⁴⁷. Aici, personaje demonizate, precum chiaburul, burghezul și fascistul, au avut în stânga Prutului o întruchipare concretă în persoana românilor, care ar fi „subjugat” și spoliat teritoriul dintre Prut și Nistru. Cu alte cuvinte, în Moldova sovietică, construcția noilor identități politice s-a realizat printr-o raportare continuă la pericolul care venea din Vest. Iar în acest caz, Vestul era România, oficial prezentată de propagandă ca o țară prietenă, dar neoficial ca un teritoriu dinspre care veneau multe pericole. Din acest motiv, populația de pe frontieră trebuia să fie foarte vigilentă; bunăoară, copiii erau instruiți să anunțe prezența oricărei persoane străine sau care arăta un interes deosebit pentru „hotar”:

[...] voi deodată să anunțați, să fiți vigilenți. Au fost și cazuri negative, doi vecini au fost ridicăți, pentru că ei chiar erau dispuși să ajute pe cei care doreau să treacă. Noi știam cum să reacționăm, cineva îl ținea de vorbă și eu odată chiar am mers la grăniceri „cineva foarte se interesează de hotar”. Și în câteva minute grănicerii erau veniți, cu câinii, l-au dus. Ei ne-au spus, „Bravo, așa patrioți!” Când, peste câteva zile, noi venim la școala de pictură, intrăm în sală, când ne uităm la bărbatul acela, era profesorul trimis să ne predea nouă istoria artelor [...]. Cine era mai activ [...], de exemplu, vă spuneam de cazul acela, când a venit și am denunțat că e un străin, grănicerii toamna, când am început

---

⁴⁶ Interviu realizat de Ionel Moldovan cu Ioana Negru (n. 1921), loc. Răzești, județul Vaslui, România.

⁴⁷ Octavian Țicu, *op. cit.*, p. 238.

școala, au venit și ne-au făcut cadou o geantă. Pe cei care erau mai activi îi trimiteau la odihnă⁴⁸.

În anumite situații, pentru a testa fidelitatea populației locale, autoritățile sovietice lansau zvonuri prin care populația era îndemnată să plece în România. De exemplu, în anii 1946-1947, în sudul Basarabiei au fost documentate mai multe situații în care grănicerii, prin diferite mijloace, au instigat populația să treacă granița pe motiv că în România ar scăpa de foamete. Pe 21 ianuarie 1947, a fost semnalată trecerea frontierei cu România de către doi necunoscuți: erau doi frați, Ion și Vasile Vulpe, de 13, respectiv 16 ani. Doi grăniceri sovietici au intrat pe teritoriul României, au confiscat un cal dintr-o gospodărie și, la 5 kilometri de graniță, i-au prins pe cei doi transfugi. Aceștia au fost aduși înapoi în URSS și forțați „să se întoarcă cu fața spre România și să coboare de pe mal pe apa înghețată a râului. A urmat ordinul ca cei doi frați să fie împușcați”⁴⁹.

Sovieticii au încercat să blocheze orice contact între locuitorii de pe cele două maluri ale Prutului. De aceea, au fortificat foarte serios zona de graniță, construind și câte trei rânduri de garduri de sârmă ghimpată, foarte înalte și dublate de un fir electric. Turnurile de observație, care mai pot fi văzute și astăzi, dominau peisajul de la frontieră. De asemenea, locuitorii care veneau în zona de frontieră din alte localități ale RSSM aveau niște permise speciale care le asigurau trecerea. În antiteză, malul românesc era mult mai puțin securizat, oamenii având acces acolo mai ușor, îndeosebi vara, când duceau animalele la păscut sau adăpat. În pofida acestui regim sever, oamenii încercau să-și spună părerea atunci când aveau ocazia; însă multe mărturii de pe malul drept ne spun că cei de pe malul stâng refuzau dialogul și fugeau: „[...] aveam legături cu grănicerii ruși de acolo, cu civilii. Dar civilii când ne vedeau fugeau, ei erau îndoctrinați că noi suntem capitaliști. Noi când îi vedeam mai strigam la ei, dar fugeau, nu voiau să vorbească”⁵⁰.

---

⁴⁸ Interviu realizat de Alexandru D. Aioanei și Valentin Arapu cu Dumitru Verdianu (n. 1954), Ungheni, Republica Moldova.

⁴⁹ Igor Cașu, *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924–1956*, Chișinău, Editura Cartier, 2014, p. 227.

⁵⁰ Interviu realizat de Iana Balan cu Ioan Prodan (n. 1944), Ștefănești, România.

Cei născuți după 1944 în apropierea Prutului au luat pentru prima dată contact cu realitatea din partea cealaltă prin intermediul familiei. Bunicii, părinții, rudele au mediat acest interes pentru o zonă învăluită în mister; au dat mai departe imaginea târgurilor interbelice, a anilor în care treceau Prutul pentru cumpărături; mai mult, vorbeau despre rudele de pe malul celălalt sau despre drama consătenilor ale căror familii fuseseră despărțite de jocurile marii politici. Bătrânii rememorează anii în care treceau Prutul la Lipcani sau Ungheni (românii), ori la Ștefănești, Iași sau Huși (basarabeni). În amintirile lor este o perioadă în care din târgurile de pe malul Prutului se puteau cumpăra produse aduse din Lvov sau din Odessa, o epocă ce contrastează cu sărăcia și izolarea de astăzi.

Valentin Chiriac, din Vetrișoia (județul Vaslui), povestește: „Era pod aici la noi la Vetrișoia și tata povestea cum mergeau la târg la Leova, cu războiul le-o venit greu, că ei erau obișnuți, aveau prieteni, mulți de acolo au rămas aici, s-au căsătorit”⁵¹. Gheorghe Fantaziu, din Ungheni, România, la cei 95 de ani ai săi își amintește că, mergând cu bunicul său, înainte de război, în târg la Ungheni pentru a cumpăra cai, reținuse, pentru totdeauna, nume de cârciumari sau lăutari celebri, care dădeau viață micii urbe de pe malul Prutului: „La Ungheni era iar maroc, de aici mi-o luat bunelul cailor. Oamenii erau gospodari, ne ducem acolo ca băietani. Erau acolo plăcinte, colaci, mezeluri, socoteli, și noi mai luam. Apoi mergeam să bem un pahar de vin. Era un moșneag acolo, avea un vin, măi băieți, negru, păcură. Făceam câte o băută la moșneag acolo, era cam 3 lei litru de vin [...]”⁵².

Simona Corlan-Ioan stabilește o serie de conexiuni între capacitatea de a descrie și interpreta lumea celuilalt, pe de o parte, și cultura, pregătirea și personalitatea călătorului⁵³, pe de alta. Când vizita România prima dată, înainte de 1989, pentru Dumitru Verdianu, artist plastic din Ungheni (Republica Moldova), nu conta că era același regim comunist, important era că putea vorbi liber limba română, că vizita mănăstirile pictate din Bucovina și vedea operele unor artiști români, pe care, până atunci, le cunoștea doar din albume de artă. Sovieticii au depus eforturi mari pentru a-i menține pe cei de pe malul stâng

---

⁵¹ Interviu realizat de Marian Hariuc cu Valentin Chiriac (n. 1954), Vetrișoia, județul Vaslui.

⁵² Interviu realizat de Mihaela Botnari și Alexandru D. Aioanei cu Gheorghe Fantaziu (n. 1923), Bostia, România.

⁵³ Simona Corlan-Ioan, *Spațiul alterității* în Ciprian Mihali (coord.), *Altfel de spații. Studii de heterotopologie*, București, Editura Paideia, 2001, p. 83.

departe de orice influență culturală românească. Dumitru Verdianu precizează că a aflat de marii pictori și sculptori români după ce a ajuns în Moscova, la Academia de Arte. Chiar și artiștii proletcultiști din dreapta Prutului erau interziși pentru locuitorii de pe malul Prutului. Tot Verdianu povestește cum era să fie exmatriculat din liceu, alături de alți colegi, iar profesorul lor de pictură să fie dat afară, doar pentru că își dusesese elevii să vadă o expoziție a pictorului Corneliu Baba la Odessa.

Mircea Blajin, medic psihiatru, născut la Lipcani în 1965, amintește în volumul său de memorii că la școală, pe pereții claselor, erau tablouri ale unor scriitori români, despre care li se spunea că sunt moldoveni: „Nu se făcea nicio aluzie la România, care era la o aruncătură de băț peste Prut și pe care o vedeam de fiecare dată când mă plimbam în apropierea frontierei, ca pe un pământ înstrăinat... Era interzis să vorbești de România Regală. Însă legătura cu frații de dincolo există în subconștientul fiecăruia”⁵⁴.

Zidul propagandistic și ideologic ridicat de sovietici pe Prut a fost fisurat de undele radio din România și de vizitele între rude, permise după 1960, odată cu dezghețul hrușciovist. În anii 1965–1968, în forurile de conducere ale RSSM se vorbea tot mai des despre „influența nefastă” a radio-televiziunii române în rândurile populației de pe malul stâng al Prutului. Ivan Bodiș, secretarul general al Partidului Comunist Moldovenesc, afirma în 1966 că radioul de la Chișinău nu reușea să acopere întregul teritoriu al republicii și, ca urmare, peste 600.000 de locuitori erau influențați de televiziunea română. Același Bodiș îi scria în 1968 lui Alexei Kosâghin, președinte al Consiliului de Miniștri al URSS, că populația de pe frontiera cu România avea acces, prin radio-televiziunea de la București, la informații cu caracter naționalist, pro-occidental și pro-chinez⁵⁵. În pofida investițiilor în tehnologie și a îmbunătățirii calității transmisiunilor radioului și televiziunii de la Chișinău, problema influențelor românești a rămas nerezolvată. În 1978, autoritățile RSSM se plâneau că pe Valea Prutului, în timp ce pentru televiziunea moldovenească era nevoie de antene foarte înalte, televiziunea română era captată doar cu o antenă de cameră⁵⁶. Cu toate că undele radio subminau propaganda oficială a sovieticilor, nu au fost luate măsuri punitive sau

---

⁵⁴ Mircea Blajin, *Culoarea frontierelor*, Chișinău, Editura Cartier, 2018, p. 34.

⁵⁵ Elena Negru, *Campania „frățească” a PCM împotriva audiovizualului din RSR (anii 70–80 ai secolului XX)*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 2 (98), 2014, pp. 114-115.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 117-119.

de control polițienesc împotriva celor care ascultau posturile de radio românești sau urmăreau televiziunea de la București⁵⁷.

Cei din stânga Prutului ne spun cum au crescut cu emisiunile radioului și televiziunii românești, cum ascultau teatru radiofonic sau cum urmăreau artiștii de muzică populară. Performanțele sportive românești i-au adus pe tinerii basarabeni mai aproape de spațiul românesc. Adulții de astăzi povestesc cum în anii 1970–1980, copiii fiind, când jucau fotbal își alegeau nume de fotbaliști români: „Televiziunea română o prindeam cu un ac de cusut sau cu o furculiță, nu trebuia mare antenă”⁵⁸. Pe malul drept, radioul moldovenesc nu a jucat o influență similară, cel puțin până spre finalul anilor '80. Ioan Prodan, din Ștefănești, afirmă că radioul moldovenesc nu i-a schimbat prea mult opinia despre partea cealaltă; știa că cel de dincolo este „tot român, doar că-i închis și i-au îndoctrinat că noi suntem dușmanii lor”.

La rândul ei, geografia a facilitat transmiterea unor trăiri și simboluri peste gardul de sârmă, între cele două maluri ale Prutului. Practicile religioase sau obiceiurile de iarnă au conservat o legătură profundă între cele două maluri de-a lungul întregii perioade comuniste. Decalajul calendaristic făcea ca *prutenii* să asculte obiceiurile de iarnă ale celuilalt în liniște și să-și consolideze ideea că sunt la fel. În satul Călinești, din raionul Fălești, situat pe graniță, s-a considerat că lumânările aprinse la crucile din cimitir și la troițele de la marginea drumurilor ar atenta la securitatea Uniunii Sovietice; astfel că s-a dat ordin „să fie demolate aceste răstigniri”⁵⁹. În acest context, slujbele de Înviere și clopotele bisericilor de pe malul drept au spart bariera mentală și au cultivat trăirile religioase ale basarabenilor.

Comunitățile de pe malul Prutului aveau propriul ritm al existenței și propriile repere, care nu au fost alterate de calendarul oficial al regimurilor comuniste. Chiar dacă școala încerca să elimine din cotidian tradițiile legate de anumite sărbători religioase, satele prutene au continuat să își ducă viața după un calendar paralel:

Până în anii '70 nu știam de zile de naștere fastuoase. Se păstrau însă aceste tradiții ale nunților, botezurilor. Eu am prins încă nunțile de trei zile. Oamenii

---

⁵⁷ *Ibidem*, p. 123.

⁵⁸ Interviu realizat de Ionuț Nistor cu Ion Budumac (n. 1961), Leova, Republica Moldova.

⁵⁹ Vladimir Beșleagă, *Cruci răsturnate de regim. Mănăstirea Răciula. 1959*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2006, p. 34.

erau petrecuți acasă cu lăutari. Copil fiind, știam cum cântă moșul cutare la vioară sau la tobă. Se păstra respectul acela pentru nași de botez sau cununie. Mie și astăzi cineva îmi spune, după tatăl meu, nașul⁶⁰.

[...] Erau frumoase sărbătorile de Paște, de Crăciun. Sărbătoarea de Anul Nou nu era sărbătoare, era o zi de lucru în familie. Tata dădea jos din pod sau din coșari zece saci de popușoi și la dizghiocat toată lumea. În timpul ista cât dizghiocam, cântam, spuneam poezii, ne întreceam care spunea mai multe⁶¹.

În 1962, URSS a adoptat o serie de măsuri privind implicarea tinerilor în activitățile grănicerilor. Au fost organizate tabere ale „Tinerilor prieteni ai grănicerilor” și s-a instituit insigna „Tânărul prieten al grănicerilor”. Scopul acțiunii era acela de a crește gradul de militarizare al societății în zonele de frontieră și să se cultive „valorile militar-patriotice” în rândul tinerilor⁶². În virtutea acestei politici, tinerii din Sculeni, RSSM, erau puși să execute diferite munci pentru întreținerea frontierei. Iarna erau chemați să facă trasee în zăpadă, pe lângă gardul de sârmă ghimpată, pe unde urmau să patruleze grănicerii⁶³. Mai mult, nu de puține ori, tinerii erau implicați chiar în acțiuni de supraveghere a graniței. „Noi în școală aveam Tânărul grănicer, eram mai mari de acum, comsomoliști. Aveam grupul de Tineri grăniceri. Ne dădea un receptor de telefon, mergeam pe frontieră și verificam. La o anumită distanță era un stâlp cu priză de telefon și sunam la pichetul de grăniceri că de la stâlpul cutare la stâlpul cutare nu-i nici o urmă. Vă spun, erau lucruri frumoase pentru noi”⁶⁴.

Sfârșitul comunismului a fost un moment al regăsirii, marcat, deopotrivă, de speranțe și dezamăgiri. Vasile Iucal a urmărit Revoluția din Decembrie la televizor. Evenimentul era unul neobișnuit și crea impresia unui act bine regizat și dat pe post. Însă ceea ce avea să-i rămână bine întipărit în memorie a fost Podul de flori, din primăvara lui 1990: „A fost o emoție [...], oamenii plângeau. Vă închipuiți, atâția ani, frate cu frate, rudele s-au întâlnit. Dar ei, oamenii de acum spuneau că nu numai cu rudele să ne vedem, erau

---

⁶⁰ Interviu realizat de Ionuț Nistor cu Ion Budumac (n. 1961), Leova, Republica Moldova.

⁶¹ Interviu realizat de Marian Hariuc cu Maria Ganea, Leova, Republica Moldova.

⁶² Valentin Arapu, Radu Dan, *op. cit.*, p. 355.

⁶³ Interviu realizat de Alexandru D. Aioanei cu Maria Călin (n. 1969), Sculeni, Republica Moldova.

⁶⁴ Interviu realizat de Marian Hariuc cu Maria Ganea, Leova, Republica Moldova.

străini acolo care se întâlneau și se îmbrățișau ca frații. Profesorul de limba română de aici din sat ne-a povestit că atunci s-au întâlnit cu familia soției⁶⁵.

Muzeul din Ungheni, care funcționează în clădirea Casei de Cultură – o construcție sovietică ce tronează deasupra podului de cale ferată proiectat de Eiffel, peste Prut –, a fost o instituție privilegiată. Fiind în mijlocul evenimentelor, a primit numeroase donații de carte. Mulți basarabeni au luat români acasă și au legat prietenii durabile. Starea de euforie nu a durat însă mult, imediat după acel Pod de flori reinstaurându-se o stare de suspiciune. Vasile Iucal pune asta pe faptul că așteptările basarabenilor ar fi fost prea mari. În plus, au început să reapară vechile clișee, potrivit cărora românii ar aștepta unirea ca să-i facă pe basarabeni robii lor⁶⁶.

Ceea ce diferențiază într-o anumită măsură cele două maluri este modul în care locuitorii zonelor de graniță au trăit sentimentul de margine, de periferie. Pe malul stâng autoritățile sovietice au fost mult mai active: au făcut investiții, au construit orașe (Cantemir) și au încercat să impună un anumit sentiment de superioritate față de vecinii de dincolo. În România, Valea Prutului a fost un ținut aproape uitat, neexistând investiții notabile, cu excepția barajului Stânca-Costești, populația avea cu greu acces la căile de comunicații, zona era una exclusiv agricolă. Prin urmare, locuitorii de pe graniță au resimțit acut sentimentul de periferie, iar dorința de a pleca din această „margine” era frecvent întâlnită la tineri:

Când aveam vârsta de 16 spre 17 ani, eu îmi doream să plec. Simțeam că nu e bine să stau prea mult în sat și să mă ocup numai de agricultură. Fiind prieten cu fata directorului școlii, cu care erau cumătri, i-am spus... În felul meu mă gândeam să plec, dar cum să plec, atunci nu era ca acum să pleci în altă țară. Atunci fata a făcut rost de niște bani, de la farmacie spune ea, pentru că bunicul ei era farmacist în alt sat, mi-a dat banii aceia, mi-am luat niște echipament și am plecat la școala profesională. Ei atunci m-au încurajat să plec din sat⁶⁷.

---

⁶⁵ Interviu realizat de Marian Hariuc cu Alexandru Sârbu (n. 1961), Cantemir, Republica Moldova.

⁶⁶ Interviu realizat de Alexandru D. Aioanei și Valentin Arapu, pe 4 august 2018, cu Vasile Iucal (n. 1963), Ungheni, Republica Moldova.

⁶⁷ Interviu realizat de Valentin Arapu cu Dimitrie Nichita (n. 1941), Costuleni, România.

Nu de puține ori, subiecții au lăsat loc unei anumite nostalgii după anii tinereții, după începuturile carierei, după casa părintească plină de animale și de acareturi. Viața oamenilor de atunci era o întrepătrundere de universuri: viața într-un sat sau oraș pe frontieră, comunismul cu regulile sale, cu dimensiunea lui laică și represivă, apoi comunitatea religioasă, cu propriile principii și ritmuri de viață. Relația cu fiecare dintre acestea a fost influențată de tradițiile familiale, de accesul la surse de informare, de geografia locului, de râvna autorităților locale în aplicarea politicilor oficiale.

Concluzii

Cercetările de istorie orală în România și Republica Moldova supun problematica alterității unui proces de redefinire. Imaginea „celuilalt” a avut tonuri diferite de o parte și de alta a frontierei. Dacă în RSSM a existat un efort propagandistic consistent, impus inclusiv prin școală, pentru a defini ceea ce era „dincolo” drept ceva diferit, în România nu a existat un proces similar. Pe malul drept, imaginea „celuilalt” s-a construit pe urmele lăsate de experiențele personale și de lipsa informațiilor despre partea cealaltă. Reinstituirea frontierei pe Prut a însemnat, pentru cei din Basarabia, ruperea de țara mamă, de cultura și limba maternă. Regimul mult mai strict din zona de graniță, fortificarea acesteia și interdicțiile impuse de autorități au cultivat o dorință mai mare de cunoaștere față de ceea ce, treptat, devenea un mare necunoscut. Bombardamentul propagandistic la care au fost supuși locuitorii de pe malul stâng viza alterarea identității românești și crearea alteia, moldovenești. Locuitorii de pe malul românesc au resimțit și ei noua frontieră ca o tragedie și au empatizat cu cei care aveau rude în partea cealaltă. Totuși, nu au avut de înfruntat un regim la fel de sever și nici nu au fost supuși unui proces de remodelare identitară. În plus, dacă vorbeai de Basarabia, nu era chiar atât de grav. Cu toate eforturile depuse, atât de sovietici, cât și de comuniștii români, frontiera pe Prut nu a fost nicidecum una ermetică. A existat o circulație de persoane și de informații în ambele sensuri, contribuind la supraviețuirea unui anumit sentiment identitar.

Omul își canalizează efortul de zi cu zi pentru stăpânirea, modificarea sau construirea spațiului în funcție de nevoile și preocupările personale ori

colective⁶⁸. În Valea Prutului, statele totalitare au intervenit cu brutalitate în viața cotidiană, i-au retrasat limitele și au impus, prin violență, definiții și practici rutiniere diferite de cele ce conservau identitatea comunităților prutene. Cercetările de istorie orală de pe Valea Prutului scot la lumină o multitudine de universuri, de alterități, de reprezentări și de opinii, în fapt, o sumă de trăiri care cuprind, în interiorul lor, 70 de ani de istorie. Cele mai multe dintre aceste comunități par încremenite în timp, însă discuția despre viața pe graniță, despre cotidian, despre solidarități și alterități le facilitează asumarea identității de frontieră. Sentimentul de izolare este unul curent în localitățile de pe malul românesc. Nu există un discurs oficial al frontierei, nici elitele culturale nu au fost preocupate de această temă. O anumită percepție din perioada comunistă, potrivit căreia frontiera estică este un subiect despre care e mai bine să nu vorbești, pare să se fi înrădăcinat mai temeinic decât am fi crezut.

---

⁶⁸ Ciprian Mihali, *Inventarea spațiului. Arhitecturi ale experienței cotidiene*, București, Editura Paideia, 2001, p. 89.

A DOUA PARTE
Gustul arhivei:
narativizări și afecte

Memorii, opere literare și documente de arhivă în cercetarea istoriei nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea

Cristina GHERASIM
(Chișinău)

După anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, acordarea unui statut privilegiat nobilimii a fost o componentă a politicii administrației țariste. Politica țarismului față de periferiile naționale urmărea nu atât scopul de asimilare imediată a popoarelor alogene încorporate, cât aculturația, înainte de toate, a elitelor social-economice, politice și intelectuale, prin însușirea limbii ruse. Pentru puterea de la Sankt Petersburg, scopul acestei politici era de a-și crea o pârghie fermă în această regiune, Basarabia devenind un exemplu pentru alte state din Balcani – mai bine zis, pentru alte elite balcanice – și înlesnindu-se, astfel, viitoarele cuceriri ale Imperiului Rus. De fapt, după 1812 asistăm la un proces dublu. *Pe de o parte*, administrația țaristă a dat o atenție deosebită nobilimii, acordându-i drepturi și privilegii, încadrând-o în sistemul administrativ și economic al Imperiului. *Pe de altă parte*, tendința de a-și păstra statutul a apropiat boierimea din Basarabia de administrația imperială rusă; fiind loială politicii țariste, aristocrația locală s-a încadrat activ în sistemul administrativ și militar rus.

Coeziunea acestor două elemente – politica țaristă de atragere a boierimii societății basarabene în „mrejele” sistemului politic, economic, social și cultural imperial și tendința nobilimii de a-și păstra drepturile și privilegiile – a avut drept rezultat schimbarea statutului anterior și crearea unui statut politico-juridic special și controversat. Încercând să ordoneze și să reglementeze acest univers, funcționarii moderni ai regimului regulamentar au devenit, involuntar, cei care au salvat toate aceste mărturii ale trecutului și le-au conservat în dosarele prăfuite pe care le descoperim și le răsfoim, curioși, în prezentul nostru, analizându-le din noi perspective.

Primul document oficial care se referă la statutul politic, social și economic al nobililor basarabeni, specificând drepturile și privilegiile acestora, a fost *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia, adoptat la 29 aprilie*

1818¹. Acesta confirma păstrarea în provincia nou-anexată a structurii sociale existente în Principatul Moldova și urma să asigure un mod deosebit de administrare a provinciei². Noul Regulament recunoștea existența în Basarabia a următoarelor categorii sociale: clerul, *nobilimea (dvorenimea)*, boiernașii, mazilii, ruptașii, negustorii și mica burghezie, țărani sau coloniștii agricoli, țigani (care aparțineau statului și moșierilor) și evreii³. Conform acestui Regulament, categoria socială privilegiată a boierilor din Basarabia a fost egalizată în drepturi cu *dvorenimea* din guberniile interne ruse și integrată ei. Nobililor din Basarabia li s-au acordat aceleași drepturi și privilegii de care se bucura nobilimea rusă, cu păstrarea concomitent a rangurilor și a statutului deținut până la anexare, confirmate prin diferite hrisoave emise de domnii Moldovei, prin hotărârile luate de Divan sau de instanța de judecată. În Regulament se specifica că, în conformitate cu Hrisovul Domnului Constantin Mavrocordat din 1734, sunt recunoscuți drept nobili toți cei care au primit titlul/cinul moldovenesc, de la vel logofăt la al treilea logofăt⁴. Bunurile mobiliare și imobiliare, cărora li se adaugă țigani, sunt trecute pentru totdeauna în proprietatea nobililor. Un alt privilegiu obținut de nobilime prin adoptarea acestui document a fost dreptul de a-și crea un organ propriu de conducere – Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia⁵. Potrivit Regulamentului, prin intermediul respectivei adunări nobilimea din Basarabia avea dreptul de a alege și a destitui funcționarii instituțiilor regionale și de a numi tutorele proprietăților funciare moșierești⁶.

Privilegiile acordate nobilimii din Basarabia s-au regăsit, deși într-un volum mai restrâns, și în *Regulamentul privind administrarea Basarabiei din 29 februarie 1828*. Conform Regulamentului, tuturor categoriilor sociale care locuiau în regiune li se păstrau toate drepturile pe care le dețineau la acel moment. În Regulament este specificat că și nobilii din Basarabia beneficiază în guberniile ruse de toate drepturile acordate nobilimii ruse de către împărăteasa Ecaterina a II-a la 21 aprilie 1785. În

¹ ПСЗРИ, собр. I, т. XXXV, 1818, № 27357, Санкт-Петербург, 1830, с. 222-281.

² Устав образования Бессарабской области 1818 г., Кишинев, 1818, с. 2.

³ *Ibidem*, с. 16.

⁴ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 88, inv. 1, d. 271, f. 12.

⁵ Устав образования Бессарабской области 1818 г. Кишинев, 1818, с. 24-25; Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812–1918). (Instituții, regulamente, termeni)*, Chișinău, CEP USM, 2014, pp. 66-74.

⁶ Устав образования, с. 24.

aceiași timp, nobilimea rusă care urma să se mute sau deja era stabilită în Basarabia avea să beneficieze de aceleași drepturi ca și nobilimea din regiune⁷.

Astfel, constatăm că după anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus și încadrarea boierimii autohtone în rândul nobilimii ruse, aceasta a devenit un element important al vieții economice, politice, militare din regiune, fapt care ne obligă să studiem evoluția acestei categorii sociale, atât sub aspectul statutului său politic, social și economic, cât și a impactului regimului de dominație țarist asupra mentalității acesteia. Iar pentru o abordare complexă a problemelor enunțate, este necesară analiza complementară a surselor de arhivă, a lucrărilor de istorie și a memoriilor contemporanilor, precum și a unor texte literare.

Un interes deosebit prezintă *sursele de arhivă*, documente depozitate în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova. Unul dintre principalele fonduri utilizat în procesul studierii problemei nobilimii în secolul al XIX-lea este Fondul 88 (inventarele 1 și 2) – *Fondul Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia* –, care conține mii de dosare referitoare la nobilimea din teritoriul dintre Prut și Nistru între anii 1812 și 1918. Acesta oferă informații vaste despre diferite aspecte ale vieții publice și private ale nobilimii din Basarabia, care reprezintă un suport în studierea evoluției statutului și mentalității acestei categorii sociale din regiune sub influența regimului de dominație țarist. Având în vedere multitudinea de dosare existente, am încercat să realizăm o clasificare a acestora pentru a identifica problemele abordate în ele.

Prima categorie de dosare se referă la *Activitatea propriu-zisă a Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia*. Aceasta include dosare care țin de organizarea și desfășurarea alegerilor nobiliare, procesele-verbale ale ședințelor acestei instituții, veniturile și cheltuielile Adunării Deputaților Nobilimii etc., elemente a căror studiere ne permite să identificăm informații importante, cum ar fi poziția nobililor în cadrul organizării alegerilor nobiliare, problemele discutate la ședințele Adunării Deputaților Nobilimii și atitudinea nobililor față de diferite probleme actuale în epocă, atât ale societății basarabene, cât și ale celei imperiale, sau față de evenimentele majore care marcau istoria Imperiului Rus.

A doua categorie de documente se referă la *Procesul de confirmare a titlului nobiliar* în cadrul Comisiei pentru examinarea dovezilor prezentate de nobilii din Basarabia în vederea acordării titlului de nobil (începând cu comisia din 1821 și continuând cu comisia de revizuire din 1834), precum și în cadrul propriu-zis al

---

⁷ ПСЗРИ, собр. II, т. III, 1828, № 1834, Санкт-Петербург, 1829, с. 198.

Adunărilor Deputaților Nobilimii. Enumerarea acestor dosare este imposibilă, deoarece fiecare persoană căreia i s-a confirmat noblețea deține un dosar în care sunt depozitate cererile depuse pentru confirmarea titlului nobiliar, diferite acte și documente care certifică dreptul de a beneficia de titlul de nobil al regiunii/guberniei Basarabiei și de toate privilegiile specifice acestei categorii sociale. Aceste dosare pot fi împărțite în două subcategorii: prima include dosarele care se referă la populația autohtonă, adică la vechile familii de boieri, care au rămas după anexare pe teritoriul dintre Prut și Nistru sau care au venit pe parcurs din Principatul Moldova; a doua categorie o reprezintă dosarele alogenilor care, beneficiind de politica de deznaționalizare, s-au încadrat activ în rândul nobilimii basarabene (în special funcționarii ruși și reprezentanții șleahței poloneze).

La fel, o parte din dosare se referă la *Procesul încadrării nobilimii din Basarabia în sistemul administrativ civil, militar, educațional din Imperiul Rus*. Prezența nobililor în sistemul administrativ imperial este demonstrată, pe lângă dosarele care reflectă activitatea diferitelor instituții, prin multiplele formulare de serviciu care prezintă ascensiunea în carieră a nobililor basarabeni, acordarea diferitelor ordine și medalii, ridicarea în grad, sau care atestă neîndeplinirea de către aceștia a atribuțiilor funcționale etc. De fapt, aceste dosare oglindesc modul în care nobilimea basarabească, după 1812, s-a încadrat în sistemul administrativ rus și s-a supus procesului de modernizare și disciplinare socială impus și promovat de administrația țaristă, care, desigur, a influențat imaginarea identității, atitudinile, viziunile, comportamentele, în general felul de a fi al nobililor.

Există o serie de documente care reflectă procesul de încadrare la studii în diferite instituții de învățământ imperiale a copiilor nobililor din Basarabia (atât băieți, cât și fete), proces prin care se urmărea formarea unei nobilimi fidele împăratului și politicii țariste. Aceste dosare servesc ca sursă în studierea problemei nobilimii basarabene pentru că ne permit să identificăm cum a evoluat sistemul de învățământ specific acestei categorii sociale, de la un învățământ casnic, necontrolat de administrația țaristă, la încadrarea în diferite instituții regionale, zonale și imperiale, care-și desfășurau activitatea după programele stabilite de organele abilitate, fiind astfel deschise absolvenților mai multe posibilități de încadrare ulterioară în serviciul militar și civil.

O altă categorie de dosare se referă la *Evoluția proprietății funciare în Basarabia în secolul al XIX-lea*. Aceste dosare reflectă procesul de concentrare a proprietăților funciare din mâinile proprietarilor autohtoni în mâinile celor străini. Ele conțin atât date statistice pentru fiecare ținut/județ, cât și date despre vinderea

la licitație a moșiilor pentru datorii, ceea ce ne permite să stabilim evoluția statutului economic al acestei categorii sociale.

Relațiile dintre nobilime și alte categorii sociale (mazili, țărani, țigani etc.) sunt, de asemenea, reflectate în dosarele prezente în Fondul 88. Analiza acestora ne permite să studiem unele aspecte ale mentalității nobilimii basarabene, și anume: manifestarea identității sociale, modul de viață, locuința, vestimentația, valorile, prioritățile, atitudinile față de anumite lucruri, evenimente, categorii sociale etc.

O parte dintre documentele depozitate în Fondul 88 se referă la *Statutul nobililor din Basarabia sub regimul de dominație țarist*, acestea prezentând informații despre drepturile deținute de aristocrația basarabeni, lupta, eforturile depuse de ei pentru păstrarea privilegiilor etc. De fapt, aceste dosare ne permit să studiem în primul rând manifestarea identității naționale a nobilimii basarabene vizavi de identitatea socială, pe parcursul dominației ruse.

O altă categorie importantă de dosare reflectă unele aspecte din *Viața cotidiană a nobililor basarabeni în secolul al XIX-lea*, prezentând informații despre gazetele și revistele care circulau în Basarabia, călătoriile nobililor peste hotare, acțiunile de binefacere, regulile de comportament și port etc. Aceste dosare ne permit să studiem modelele mondene și cotidiene ale nobilimii basarabene sub dominația țaristă.

Un rol important în studierea problemei nobilimii basarabene îl au fondurile personale, de exemplu Fondul personal „Gheorghe Bezviconi (1861–1967)”, în care identificăm informații valoroase referitoare la procesul de confirmare a nobleței, precum și diferite amintiri, autobiografii, lucrări semnate de reprezentanții nobilimii despre viața lor și evoluția Basarabiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Astfel, studierea documentelor inedite de arhivă ne permite să analizăm evoluția statutului politic și social-economic al nobilimii din Basarabia sub regimul de dominație țarist. Totuși, considerăm că cercetarea problemei nobilimii doar prin intermediul documentelor de arhivă este insuficientă, datele fiind de cele mai multe ori prea „uscate” și fără suficiente detalii din viața cotidiană și privată a acestei categorii sociale. În acest sens, se impune studierea altor tipuri de surse reprezentative, în viziunea noastră, de tipul narațiunilor administrative (dări de seamă, memorii ale funcționarilor ruși), al celor de călătorie (relatări ale

călătorilor străini) și al celor specifice *civilizației ziarului*⁸ (cum a fost numită presa periodică).

Un rol important în cercetarea mentalității nobilimii din Basarabia îl au dările de seamă și memoriile reprezentanților administrației imperiale referitoare la situația din regiune. În acest sens putem menționa darea de seamă întocmită sub coordonarea locotenent-colonelului Dragan⁹, precum și volumul de înscrisuri selectate de Comitetul statistic regional al Basarabiei, apărut sub îngrijirea lui A. N. Egunov în anii '60 ai secolului al XIX-lea¹⁰, sau recensămintele populației din Imperiul Rus¹¹, care, deși descriu, în general, situația din Basarabia sub ocupație țaristă, fac referire și la situația nobilimii din regiune/gubernie. Totodată, o parte dintre funcționarii care au ocupat anumite funcții în Basarabia sau care au fost trimiși pentru a cerceta situația în regiune au lăsat mărturii prețioase. Dintre aceștia, îi putem menționa în special pe A. Mihailovski-Danilevski¹², F. Wighel¹³, S. Urusov¹⁴ ș.a. Aceste lucrări conțin date cu referire la nobilimea din Basarabia, informații despre comportamentul, atitudinile, vestimentația, ocupațiile ei etc. Importanța acestor memorii este argumentată și prin faptul că autorii relatează despre evenimente și situații la care au participat sau în care au fost implicați nemijlocit, cu alte cuvinte au avut calitatea de martori direcți. Desigur, trebuie să ținem cont de faptul că funcționarii reprezentau în regiune „Centrul”, adică Moscova sau Sankt Petersburgul, iar Basarabia era pentru ei o periferie, un spațiu necunoscut, spațiu care juca un rol important pentru politica panslavistă promovată de Imperiul Rus, politică de eliberare a creștinilor din Balcani și de eliberare (de

⁸ Dominique Kalifa, Philippe Régner, Marie-Ève Thérenty et Alain Vaillant [dir.], *La civilisation du journal. Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIXe siècle*, Paris, Nouveau Monde éditions, 2011.

⁹ *Военно-Статистическое Обозрение Российской Империи*, том 11, часть 3, Бессарабская Область, СПб, Типография Генерального Штаба, 1849, 310 с.

¹⁰ *Записки Бессарабского областного статистического комитета*. Под редакцией А. Н. Егунова, т. I-III. Кишинев, 1864-1869.

¹¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской Империй 1897 г.*, III том, Бессарабская губерния, издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних Дел, под редакцией Н. А. Проицицаго.

¹² А. И. Михайловски-Данилевский, *Записки А.И. Михайловскаго-Данилевскаго. 1818 год*, în *Исторический вестник*, 1892, т. 48, № 5, с. 360-373.

¹³ Ф. Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабий (писано в октябрю 1823 года)*, Москва, 1892.

¹⁴ С. Д. Урусов, *Записки губернатора, Кишинёв 1903-1904 г.*, Москва, 1907.

fapt, cucerire) a Constantinopolului. Astfel, Al. Mihailovski-Danilevski, ofițer din garda imperială, descriind vizita țarului Alexandru I în Basarabia, relatează despre nobilimea din Basarabia și comportamentul acesteia la balul dat în cinstea Maiestății Sale¹⁵, prezentând boierii ca o categorie socială înapoiată. F. Wighel oferă informații mai detaliate despre boierii care au rămas în Basarabia după anexare, despre ceea ce reprezenta boierimea în calitate de categorie socială în Moldova, despre procesul de confirmare a nobleței și de încadrare în rândurile nobilimii basarabene a unor reprezentanți „falși” ai acesteia. În procesul de studiere a istoriei nobilimii, importanța lucrării lui F. Wighel constă în faptul că în ea găsim o caracterizare detaliată a tipului nobililor noi (drept exemplu fiind prezentat nobilul Pruncu¹⁶), o descriere amănunțită a organizării primelor alegeri în Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia și o relatare atentă a confruntării dintre cele două „partide” – cea veche, în frunte cu boierii Balș și Sturza, și cea nouă, condusă de Bălănescu-Rosseti și I. Pruncu¹⁷.

În studierea evoluției statutului și a mentalității nobilimii basarabene sunt importante însemnările despre Basarabia ale guvernatorului S. D. Urusov, în care un capitol aparte este dedicat nobilimii¹⁸. Atent observator, cneazul S. D. Urusov face o comparație între nobilimea din Basarabia și dvorenimea din alte regiuni ale Imperiului Rus, luând drept criterii de comparație moșia și perceperea importanței acesteia, amenajarea interiorului casei (tipul de mobilier folosit, însemn al prestigiului social), utilizarea unor tehnologii moderne (curentul electric), modul de petrecere a timpului liber (*loisir*) ș.a.: „În conacele basarabene ale moșierilor bogați puteai întâlni un mare lux (...), uneori [sunt] luminate cu electricitate (...), dulapurile de cărți ale moșierilor basarabeni sunt pline de romanele cele mai noi”¹⁹. Prezintă interes datele despre reprezentanții familiei Crupenschi, precum și despre alte familii de nobili din Basarabia, despre modul de viață și valorile prioritare ale acestei categorii sociale. De fapt, informația prezentată de cneazul S. D. Urusov este redată de pe

---

¹⁵ А. И. Михайловски-Данилевский, *Записки А.И. Михайловскаго-Данилевскаго. 1818 год*, în *Исторический вестник*, т. 48, № 5, 1892, с. 361-362.

¹⁶ Ф. Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабий (писано в октябре 1823 года)*, Москва, 1892, с. 8-9.

¹⁷ *Ibidem*, с. 11-14.

¹⁸ S. D. Urusov, *Însemnările unui guvernator. Chișinău, 1903-1904*, Chișinău, Editura Cartier, 2019, pp. 106-133.

¹⁹ *Ibidem*, p. 108.

aceeași poziție de superioritate care se menține și în rândurile administrației imperiale ruse.

O categorie aparte o formează documentele care reflectă viața privată a nobilimii. L. Boga a realizat două volume de documente basarabene în care prezintă scrisori, testamente și foi de zestre, care s-au dovedit a fi surse importante în studierea unor aspecte ale mentalității nobilimii din Basarabia. Din categoria documentelor private trebuie să menționăm și colecția de scrisori publicate de Constantin Gane²⁰. Autorul prezintă corespondența dintre Caterina Crupenschi, soția lui Matei Crupenschi, și Maria Comnen (soacra acestuia), care include cca 200 de scrisori. Din rândurile acestor scrisori putem desprinde micile amănunte din viața cotidiană a boierilor basarabeni de la începutul veacului al XIX-lea, de fapt, în primii ani de după anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru de către Imperiul Rus, legate de încadrarea acestora în funcții civile în administrația rusească, precum și de pozițiile diferitor nobili în cadrul primelor alegeri nobiliare din regiune. Un alt volum de scrisori, care au aparținut unui nobil cu pseudonimul Basarab²¹ și au fost publicate în gazeta bucureșteană „Telegraful”, între anii 1880 și 1890, a fost editat de Aristița și Tiberiu Avramescu. În aceste documente epistolare, autorul menționa unele aspecte din viața cotidiană a nobilimii basarabene aflate sub ocupație rusească, inclusiv cele referitoare la implicarea acesteia în mișcarea națională.

În egală măsură, un rol important în completarea cercetării problemei nobilimii din Basarabia îl au *sursele narrative literare*: romanele, povestirile, poeziile, fabulele scrise de către reprezentanții nobilimii din Basarabia și care au ca laitmotiv istorii din viața lor sau tratează probleme care îi deranjează. Acestea reprezintă o sursă importantă în studierea mentalității nobilimii, din considerentul că subiectele sunt tratate prin viziunea autorilor înșiși, pornind de la felul în care percep ei lucrurile, evenimentele, mediul etc.

Una dintre primele lucrări reprezentative în acest sens este autobiografia nobilului Teodor Vârnav²². Acesta prezintă informații cu privire la viața boierilor moldoveni din prima jumătate a secolului al XIX-lea, astfel încât, analizând-o, putem face mai multe deducții asupra societății românești din

²⁰ Constantin Gane, *Amărâte și vesele vieți de jupânese și cucoane. Boieroaice din Moldova și Țara Românească în veacurile XVI-XIX*, București, Editura Corint, 2016.

²¹ Istoricii Aristița și Tiberiu Avramescu îl identifică pe Basarab cu nobilul basarabean Gheorghe Gore. A se vedea Basarab, *Scrisori din Basarabia (1880–1883)*, vol. I, ediție de Aristița și Tiberiu Avramescu, Chișinău–București, Editura Știința, 1996, pp. XIV-XVIII.

²² Teodor Vârnav, *Istoria vieții mele*, Chișinău, Institutul de Filologie, 2007.

acele vremuri. Stilul lui Vârnăv este un tablou viu al gândirii și graiului unui moldovean din acele vremuri, autorul oferind descrierea „stării societății noastre” și a vieții familiale a boierilor moldoveni. În această lucrare, Teodor Vârnăv a expus „istoria vieții, creșterii, învățaturii sale” și unele dintre cele mai însemnate „pricliucenii” din anii săi de copilărie și de tinerețe, prezentând, astfel, viața unui nobil din Basarabia anilor 1830–1840. Importanța acestei lucrări este menționată și de A. Gorovei: „Teodor Vârnăv, scriindu-și *Viața*, poate pentru a-și trece de urât, ne-a adus, fără să-și dea seama, un mare serviciu [...] va aduce lumii mare folos pentru istorie”²³. Astfel, dacă documentele de arhivă ne permit să identificăm actele concrete depuse de reprezentanții nobilimii din Basarabia pentru confirmarea nobleței (cererea, acte ce confirmau deținerea rangului boieresc sau a proprietății funciare, formularul de serviciu etc.), Teodor Vârnăv își descrie experiența proprie în procesul de acumulare a actelor doveditoare a nobleței și greutățile întâmpinate în acest sens. Dânsul susține că fiind în Moldova a trecut pe la Suceava, prin satul Petiea, pentru a aduna documentele de confirmare a nobleței: „Mi-a dat adeverință... al cui fiu sunt, cine a fost părintele meu și din ce neam se trag, cum și alte documenturi și gramoti de la domnii stăpânitori a Moldaviei, date în feliori de vremi bunului meu jicnicerului Sandul Vârnăv, moșului meu cluceriului Dimitrie Vârnăv și strămoșului meu stolnicul Teodor Vârnăv”²⁴. Toate documentele obținute au fost întărite, după cum prevedea legislația despre confirmarea nobleței existentă în Basarabia, la isprăvnicia ținutului Sucevei și de Divanul Moldovei, „căci împreună cu moșii paharnicul Vârnăv și Costache Chiruș... au mers pe la toți aceia și li-au arătat că sunt fiul lui Costachi Vârnăv, ... fără vreo deosebită vozrăjânie au încredințat și întărit pomenita mai sus adeverință, adăogând... că eu sunt curgător din acest Vârnăvesc neam de boieri”²⁵.

O altă sursă importantă în studierea nobilimii basarabene o constituie lucrările semnate de Dumitru C. Moruzi²⁶, nobil din Basarabia retras în

---

²³ *Ibidem*, p. 3.

²⁴ *Ibidem*, p. 67.

²⁵ *Ibidem*, pp. 67-68.

²⁶ Dumitru C. Moruzi, scriitor român care a trăit în Basarabia și s-a remarcat printr-o vastă operă literară: poezii (*Marșul răzeșilor din Basarabia, Doina mazilului, Dorul basarabeanului, Basarabeanca, Hora Basarabiei, Pribeagul*), nuvele, memorialistică, drame și comedii, studii sociale, romane în care abordează problemele stringente ale societății basarabene (*Pribeagi în*

Principatul Moldovei, în care sunt descrise informații despre viața privată și publică a nobililor. Importanța lucrărilor lui Dumitru C. Moruzi rezidă în faptul că el descrie propriile experiențe, evenimentele care i-au marcat viața, acțiunile la care a participat nemijlocit. Anume din aceste considerente mărturiile lui sunt foarte utile, reprezentând o sursă valoroasă în cercetarea moravurilor societății. Lucrările semnate de Dumitru C. Moruzi prezintă o imagine fidelă, realistă, puțin idealizată a realității de atunci; creația moruziană captează prin veridicitatea și verosimilitatea relatării, realismul narațiunii și al dialogurilor surprinzătoare, detaliul semnificativ și analiza psihologică subtilă. Astfel, parcurgând lucrările semnate de Dumitru C. Moruzi putem identifica informații despre viața cotidiană a nobilimii (activități zilnice, vestimentație și alimentație, preferințe muzicale și baluri organizate, locuințe și mobilier etc.), precum și despre manifestări ale identității naționale și sociale în mediul nobiliar, reprezentări și atitudini față de politica țaristă, procesul de rusificare, războaiele ruso-turce și spațiul românesc etc.

Spre exemplu, dacă documentele de arhivă de multe ori trec sub tăcere dorința populației din Basarabia de a se unifica cu patria-mamă, în lucrările semnate de Dumitru C. Moruzi, aceasta este o idee principală. Autorul susține ideea că Basarabia este pământ românesc, ocupat cu forța la 1812: „Basarabia, această scumpă și nenorocită provincie, ruptă chiar din trupul Țării Moldovei, [este] sânge din sângele nostru românesc”, căci „apa Prutului, menită de Dumnezeire a scălda două maluri românești, a fost preschimbată de patimile lumești în ziduri de hotare”²⁷. Aceleași idei de delimitare a spațiului românesc constatăm și în alte lucrări ale nobilului Dumitru C. Moruzi, în care se tratează problematica istoriei ținutului dintre Prut și Nistru în secolul al XIX-lea. Redând amintirile sale din copilărie, D. C. Moruzi vorbește despre „Nistrul bătrân, hotarul neamului și astăzi, de nu e încă hotarul țării”²⁸, „mănosul pământ al Basarabiei, pământul sfânt și străvechi al Moldovei”²⁹; Răutul îi pare a curge tainic și visător, ca înainte, spre bătrânul Nistru, „aducându-i, în șoaptele apelor sale limpezi și reci, scumpa prevestire a zilelor de mâine, când iarăși Nistrul

---

țara răpită, Înstrăinații, Moartea lui Cain) etc. A se vedea Dumitru C. Moruzi, *Scrieri*, vol. I, Chișinău, Editura Știința, 2014, pp. 5-25.

²⁷ *Idem*, p. 85.

²⁸ *Idem*, *Pe malurile Răutului*, în Dumitru C. Moruzi, *Scrieri*, vol. II, Chișinău, Știința, 2014, p. 183.

²⁹ *Ibidem*, p. 185.

bătrân va fi hotarul țării”³⁰, căci visul românilor basarabeni era unirea cu spațiul de peste Prut, cu „pământul sfânt al României, la care râvneam pe atuncea eu, biet copil deșărat din pruncie și aruncat la hotar, pentru ca să-mi fie dorul și mai mare”³¹.

Criticii moruziene îi este supusă și politica de rusificare promovată de către administrația țaristă și prin intermediul bisericii, căci, susținea autorul, la Dănuțeni „biserica veche este sprijinită din toate părțile cu proptele de stejar ca să nu cadă” și urmează să fie „înlocuită cu cogeamite lavră rusească cu o mulțime de clopotnițe, de când a învățat și Dumnezeu Sfântul limba moscalilor în Basarabia”³². Critica autorului continuă cu referire la impunerea realizării serviciului divin în limba rusă: „Nu vezi d-ta că biata limba noastră au scos-o și din sfânta biserică? Parcă ar fi un lucru necurat să zică omul *Doamne miluiește* și Dumnezeu, prin ucaz împărătesc, nu mai înțelege decât *gospodi pomilui*”³³. Protestul scriitorului Dumitru C. Moruzi față de politica de rusificare este identificat și în alte lucrări ale sale, de exemplu, în versurile „Nu hrănim ură dușmănească,/ Dar dușmani vom fi câtă să fim/ Celor ce-ar vrea să ne rusească/ Nici să fim robi nu mai vroim”³⁴.

O sursă narativă importantă în studierea problemei nobilimii basarabene este romanul semnat de Constantin Stere³⁵, în care acesta prezintă istoria familiei sale, descriind viața de pe moșia unui boier de tip vechi (Iorgu Răutu), copilăria feciorului acestuia, studiile lui, modernizarea societății nobiliare, relațiile stabilite cu reprezentanții nobilimii noi, păstrarea modelelor cotidiene tradiționale (sugerată prin prezența lăutarului Lemîș și ascultarea doinei) și acceptarea modelelor noi impuse de administrația țaristă, inclusiv prin politica de „disciplinare”.

Viața nobililor din Basarabia, înainte și după anexare, devine subiect și în povestirile semnate de Olga Nakko³⁶ și Pavel Krușevan³⁷, în care personajele

---

³⁰ *Ibidem*, p. 191.

³¹ Dumitru C. Moruzi, *Starostele Toader de la Dănuțeni (Basarabia)*, în Dumitru C. Moruzi, *Scrieri*, vol. II, p. 200.

³² *Ibidem*, p. 200.

³³ *Ibidem*, p. 204.

³⁴ *Ibidem*, p. 326.

³⁵ Constantin Stere, *În preajma revoluției* (Roman), vol. I-II, București, Editura Cartea Românească, 1991.

³⁶ Ольга Накко, Фрикошены, Ирина Ижболдина, «Живая старина» в произведениях русских литераторов Бессарабии конца XIX – начала XX вв., Кишинев, 2012, с. 35-52.

principale sunt nobili dintre Prut și Nistru. Ele conțin date în baza cărora putem analiza activitatea economică, modul de viață, atitudinea nobilului față de femeii, dar și față de alte categorii sociale, organizarea alegerilor nobiliare, relațiile dintre nobilimea veche și cea nouă, casa, mobilierul, aceste texte fiind surse importante în studierea mentalului respectivei categorii sociale. De exemplu, dacă despre păstrarea tradițiilor românești în mediul nobilimii nu avem informații de arhivă, în schimb acestea sunt descrise în lucrările literare ale nobililor basarabeni. Cu puternice emoții și sentimente ne vorbește Constantin Stere doină ca despre o taină a sufletului românesc al nobililor din Basarabia, ori despre reprezentantul acesteia, Pavel Krușevan. Scriitorul caracterizează doina ca fiind „cântecul popular al Basarabiei, plin de o tristețe nemărginită”³⁸. De fapt, autorul face o trimitere alegorică la soarta poporului român, căci, în permanență, sufletul acestuia a avut de suferit din cauza polonezilor, ungarilor, turcilor, tătarilor, cazacilor, rușilor. El susține că doina „a fost creată pentru a cânta basarabenilor despre neputința lor, lipsa de voință și lipsa de energie în această veșnică luptă, dar și să-și apere pământul pe care ei s-au născut, acea bucățică de pâine care au moștenit-o de la tați și bunei”³⁹.

O lucrare care se referă la nobilimea din Basarabia și la felul în care aceasta își petrecea timpul liber este semnată de boierul Constache Negruzzi⁴⁰. Deși are ca fir principal o istorie de dragoste, în ea sunt incluse date despre *loisirul* nobililor: organizarea în Basarabia a alergărilor de cai, petrecerea serilor de către cei mai privilegiați membri ai societății ș.a.m.d.

Dorința unor nobili de a se uni cu patria-mamă, susținerea faptului că ei sunt români și vorbesc românește este evidențiată și prin operele scriitorilor Constantin Stamati⁴¹ (poeziile: *Imnul lăutei românești*, *Dragoș I*, *domnul Moldovei*, *Dorul de patrie*, *Fiica lui Decebal*, *Un român înstrăinat* etc.) și

³⁷ Павел Крушеван, *Дойна*, în Ижболдина Ирина, *op. cit.*, pp. 115-117; *idem*, *Блины mouшy Ницы*, în Ирина Ижболдина, *op. cit.*, pp. 118-122; *idem*, *Индюки*, în Ирина Ижболдина, *op. cit.*, pp. 123-140.

³⁸ Павел Крушеван, *Дойна*, în И. Ижболдина, *op. cit.*, p. 115.

³⁹ *Ibidem*, p. 116.

⁴⁰ Costache Negruzzi, *O alergare de cai (Скачка)*, în vol. *Păcatele tinerețelor*, Iași, Tipografia lui Adolf Berman, 1857. În 1821, din cauza mișcării revoluționare eteriste, C. Negruzzi se refugia împreună cu familia sa la moșia din Șirăuți, ținutul Hotin. În 1822 familia Negruzzi se va muta la Chișinău. Va mai vizita Basarabia în 1835, când va lua parte la evenimentele descrise.

⁴¹ Constantin Stamati, *Scrieri*, text îngrijit, studiu introductiv, note, comentarii, bibliografie și glosar de Vasile Ciocanu, Chișinău, Editura Știința, 1993.

Alexandru Hajdeu (poeziile *Soarta*, *Epistolă către români* etc). Aceste lucrări sunt o adevărată pledoarie pentru ideea identității naționale românești în teritoriul dintre Prut și Nistru. În poezia *Un român înstrăinat*, Constantin Stamati pledează pentru unirea cu Moldova: „Mâhnit și pe gânduri șăd posomorât,/ Cu un dor nespus/ Ș-întristat, și dornic trăind amărât,/ Mă uit spre apus.../ Acolo îi viață!/ Acolo-i speranță!/ Să fim fericiți/ De-am fi toți uniți⁴²”. Dezideratul unirii Basarabiei cu patria-mamă, lupta pentru limba română și grafia latină reprezintă un laitmotiv al întregii activități a lui Constantin Stamati, „lebdă Basarabiei”, cum îl numea Al. Hurmuzachi. Astfel, în corespondența sa cu Al. Hurmuzachi, Constantin Stamati susținea că „noi, românii din Basarabia, înstrăinați de demult de vechea patria noastră, Moldova și Valahia, nu aveam nicio idee de limba cea învățată latino-română”, „căci noi, basarabenii, nu putem avea nicio comunicație literală [sic!] cu frații moldo-vlahi și bucovineni, ci ne-au uitat de demult⁴³. De fapt, autorul se simțea înstrăinat și singur în Basarabia, menționând într-una dintre scrisorile sale, referindu-se la el însuși: „Este aice, în Basarabia, un român izolat ca mine, unde trăiesc trupește, iar cu sufletul în Moldova”⁴⁴. La fel, susținea că „bunului patriot și fumul țării sale i se pare dulce și mirositor”⁴⁵, iar în poezia dedicată patriei/României mărturisește că, dacă ar putea să se transforme într-o „frunză” atunci ar zbura peste orice obstacole, „peste păduri neumblate”, „peste stânci de cremeni”, „peste răsfățatul lac”, „peste dumbrava cerboacei”, „peste bârlagul ursoacei”, ca să ajungă în Moldova „unde Ceahlău desparte/ Pe Moldova de Ardeal, Bistrița, Siretul, Dacia”⁴⁶.

Ideea românității populației din Basarabia este un laitmotiv și în opera nobilului Gheorghe Gore *Viața socială în Moldova înainte de 1812* (1860) – un manuscris descoperit și studiat de cercetătoarea Maria Danilov. În această lucrare autorul demonstrează că teritoriul dintre Prut și Nistru este unul românesc. Românii, susține Gore, locuiesc între Nistru, munții Carpați, Tisa, Dunăre și Marea Neagră, care sunt frontierele naturale ale națiunii: „Se pare [că] este așezat astfel pentru a aduna între limitele sale un singur popor, care se

---

⁴² *Ibidem*, p. 74.

⁴³ *Ibidem*, p. 468.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 469.

⁴⁵ Constantin Stamati, *Dorul de Patrie (dedicat României)*, în Constantin Stamati, *op. cit.*, p. 67

⁴⁶ *Ibidem*, p. 68.

numește în limba sa Români⁴⁷. Astfel, făcând referință la formarea Principatului Moldova și la originea poporului român, Gheorghe Gore subliniază că „un număr însemnat (aproximativ 9 milioane) de populație [sic], având înrudire de limbă, religie, tradiție și obiceiuri, locuiește în Moldova, Valahia, în partea răsăriteană a Ungariei, aproape în toată Transilvania, Bucovina și în Basarabia⁴⁸. De fapt, autorul nu face altceva decât să confirme ideea că în Basarabia, precum și în alte provincii înstrăinate (Transilvania, Bucovina), locuiesc români, pe care îi analizează ca o singură națiune, întrunind caracteristicile fundamentale ale acesteia: limbă, religie, tradiții și obiceiuri comune.

Printre izvoarele narrative cu caracter istoric menționăm și lucrarea elaborată de Ange Bally⁴⁹, care prezintă un tablou istoric și politic al Moldovei, descrie proveniența națiunii moldovenești, situația ei actuală, stările sociale, comerțul intern și extern etc. Ange Bally face referire la relațiile de proprietate dintre marii proprietari și țăranime, la noul regulament privind drepturile și obligațiile țăranilor, intrat în vigoare în Basarabia. Alte aspecte ale vieții din provincie care și-au găsit o anumită reflectare în lucrarea lui Ange Bally sunt cele legate de noul sistem legislativ⁵⁰.

În această ordine de idei se înscrie și lucrarea, rămasă în manuscris, a lui A. Nakko⁵¹, în care autorul analizează istoria Basarabiei din punct de vedere istoric, economic și statistic. Din această lucrare aflăm date despre implicarea nobilimii în instituțiile de administrație țaristă, date statistice referitoare la numărul de nobili pentru anii 1834 și 1854, despre încadrarea alogenilor, în special a șleahței poloneze, în rândurile nobilimii autohtone, despre

⁴⁷ Maria Danilov, *Un manuscris inedit din arhiva lui Paul Gore (1860)*, în „Tyragetia. Istorie, Muzeologie”, seria nouă, vol. X (XXV), nr. 2, 2016, p. 205.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 204.

⁴⁹ Ange Bally, nobil din Basarabia, proprietar al vaste moșii în regiune, care a scris lucrarea despre Basarabia din primele trei decenii de după anexarea acesteia de către Imperiul Rus – *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, publicată în 1940 de Nicolae Iorga. Despre personalitatea lui Ange Bally, a se vedea Ange Bally, *O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ținut moldovenesc*, ediție îngrijită, studii, note, comentarii: Maria Danilov, București, Editura Tritonic, 2016, pp. 11-39.

⁵⁰ A se vedea Ange Bally, *op. cit.*, Vălenii-de-Munte, 1940, p. 156 ș.a.; Maria Danilov, *O istorie a Basarabiei de Ange Bally. Inventarierea surselor (primele trei decenii ale sec. XIX)*, în „Studii de arhondologie și genealogie”, vol I, 2013, pp. 99-108.

⁵¹ A. Nakko, *Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении (рукопись)*, Кишинев, 1879 (manuscrisul se păstrează în fondul de manuscrise al bibliotecii Universității de Stat din Odessa), f. 150.

divergențele dintre diferite grupări boierești în timpul alegerilor nobiliare organizate de Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia.

Astfel, constatăm că sursele narative semnate de reprezentanții nobilimii basarabene vin să completeze datele identificate în documentele de arhivă cu detalii interesante care se referă la cotidian, la reprezentări, viziuni și comportamente ale acestei categorii sociale. Totuși, informațiile oferite de sursele narative trebuie analizate critic. Deși majoritatea autorilor afirmă că descriu evenimente reale, la care au participat nemijlocit, lucrările lor sunt supuse și influenței imaginației.

Aspecte din viața privată și publică a nobilimii sunt identificate în presa timpului⁵². În articolele, informațiile, anunțurile din ziarele și revistele publicate în Basarabia constatăm activitățile la care participau nobilii basarabeni: sărbătorile organizate în cinstea vizitelor reprezentanților familiei împărătești sau ale funcționarilor civili și militari, concertele sau alte acțiuni de binefacere, operele de teatru prezentate la Chișinău etc., precum și politica de „disciplinare” promovată de administrația rusă, prin publicarea, drept exemplu, a listelor nobililor care au realizat anumite acțiuni în vederea susținerii țarismului.

În procesul de analiză a mentalității nobilimii basarabene, a atitudinilor și reprezentărilor ei, a modelelor ei cotidiene, un rol important îl are studiarea propriu-zisă a conacelor/locuințelor, mobilierului și parcurilor⁵³ create de elita basarabeană. Valoarea acestor surse se explică prin faptul că moșia sau casa boierului reprezintă felul său de a fi, viziunile sale, ideile sale. Întreaga viață a unei persoane se desfășoară cel mai adesea în ambianța unei locuințe. Cei care au trăit între pereții ei i-au resimțit inevitabil influența, iar dimensiunile, arhitectura, aranjamentele au reflectat, la rândul lor, gustul și preferințele stăpânului casei. Astfel, și pentru nobili casele reprezentau spațiul în care aceștia se simțeau în siguranță, care le asigura, într-o oarecare măsură,

---

⁵² *Бессарабский Областный / Губернский Ведомости, Бессарабский вестник, Бессарабец* etc.

⁵³ Despre parcurile create de nobilimea basarabeană, a se vedea Petru Tarhon, *Parcurile vechi boierești din Republica Moldova. Istoria fondării, starea actuală, structura compozițională, diversitatea dendrofloriei și particularitățile ecologo-biologice ale plantelor*, Chișinău, Editura Pontos, 2013, p. 19.

identitatea, personalitatea. Când te simți stăpân într-un loc, îl organizezi după bunul plac, desfășurându-ți acolo, totodată, și activitățile dorite⁵⁴.

De fapt, putem concluziona că o lege sau o scrisoare, un regulament, o instrucțiune sau o povestire, un roman, o poezie, dărilor de seamă oficiale sau mărturiile călătorilor străini, o autobiografie, un conac, o casă, o masă de scris, bijuteriile și podoabele etc. – absolut toate pot servi ca surse în cercetarea vieții private și publice a nobilimii din Basarabia, a statutului și mentalităților acestei categorii sociale.

---

⁵⁴ Despre metamorfoza reprezentărilor nobilimii basarabene cu privire la spațiu, a se vedea Cristina Gherasim, *Sensibilități și metamorfoze în reprezentarea timpului și spațiului în mediul nobilimii basarabene în epoca modernă*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 2 (114), 2018, pp. 69-84.

Arhivele și poveștile lor înspăimântătoare: un caz de pruncucidere în Râmnicu Vâlcea, la 1836

Bogdan Dumitru ALECA
(Râmnicu Vâlcea)

Una dintre discuțiile false este cât mai regăsim din memoria celor care, de regulă, nu prea au ocazia să vorbească direct și la care, în mod obișnuit, ajungem doar prin intermediul documentelor oficiale emise de Putere. La o primă și superficială lectură, am putea spune că și arhivele unor comunități locale mici, ca Râmnicul de altădată, duc lipsă de narativizarea cotidianului sub forma unor mărturii directe ale locuitorilor săi, cel puțin dacă ne-am raporta la perioada Regulamentelor organice, față de care manifestăm un interes predilect. În aceeași logică, am putea adăuga că istoria „neoficială” nu a fost scrisă întrucât înaintașii noștri nu au avut deprinderea așternerii pe hârtie a memoriei comunității, a acelor „evenimente” care meritau reținute și făcuseră istorie. Cercetătorul pasionat de ceea ce un istoric francez celebru, Arlette Farge, numea *gustul arhivei*¹ ajunge, inevitabil, să apeleze la documentul oficial, cel al autorității publice. Evident că acesta nu are savoarea unor documente mult mai personale, de tipul memoriilor, jurnalelor, corespondenței private, piese utile unei analize în filigran a istoriei cotidianului, a moravurilor unei societăți astăzi dispărute. Dar stă în puterea noastră, prin puțină atenție și mic exercițiu de imaginație, să decopertăm discursul oficial și să regăsim și acolo „povestea” celor mărunți, cu bucuria de a avea acces la universul socio-cultural al unei comunități cu prejudecățile, cotidianul, moravurile sale. Narațiunile celor mici, incorect considerați ne semnificativi, transpar, nu rareori în forme surprinzătoare, în cadrul narațiunilor oficiale administrative sau represive. Este suficient un ochi atent, pentru a le descoperi și a profita de ele în vederea pătrunderii în interiorul unui univers la care, altfel, avem mai rar un acces complet, așa cum ne dorim.

În acest sens, am ales să supun atenției un caz de crimă aparte, a cărui anchetare se poate transforma într-un „film” al vieții cotidiene, în care actorii principali sunt slugi, calfe și meseriași ai Râmnicului anului 1836, prinși în

---

¹ Arlette Farge, *Le goût de l'archive*, Paris, Éditions du Seuil, 1989.

malaxorul justiției. Un subiect potrivit pentru un studiu clasic de microistorie; în definitiv, anchetele de acest tip au pus istoricii pe piste fertile și le-au oferit prilejul unor demonstrații care au schimbat esențial privirea noastră asupra accesului la trecut². Și în situația noastră, lecturând cu curiozitate toate piesele atașate acestui dosar, urmărind instrumentalizarea acestui caz și recitind depozițiile martorilor, ni se dezvăluie un întreg univers mental specific, cu preocupări, credințe, moravuri, prejudecăți ale râmnicenilor primei jumătăți de secol XIX.

„Înțepenită în roata morii Sfintei Episcopii” sau cum a început totul

În anul 1836, un caz mai puțin obișnuit de omor zguduia comunitatea urbană de pe malul Oltului, iar ancheta declanșată de autorități avea să-l transforme în ceva și mai grozav decât era în sine. În acord cu narațiunea oficială, băiatul popii Ion, „ce umbla cu sacul după pește”, a găsit o copilă de 5 luni „înțepenită în roata morii Sfintei Episcopii”³. Bănuiala procurorului a căzut asupra unora dintre „oamenii casei, pentru că împrejmuirea curții, văzându-să sigură și poarta fiind fost închisă cu drug de fier, precum și în curte doi câini, foarte cu greu să poate crede că au îndrăznit cinevași de afară a intra”⁴. Fiecare gest, atitudine, cuvânt al celor implicați sau suspecti de implicare ridică semne de întrebare, cum este cazul servitorilor: „Mai mare bănuială s-a dat asupra Ioanii slujnicii, pentru că singură ar fi putut minți la întâmplare de a să deștepta părinții, zicând că umblă să vadă ce face fata”⁵. Culpabilitatea în acest caz nu este clară, ea este disputată între părinți și servitori, după cum reiese și din varianta luării în calcul a unui al doilea scenariu, potrivit căruia „fata ar fi murit înăbușită de multe acoperișuri ce au pus pă dânsa, apoi temându-să părinții de vreo osândă judecătorească, singuri vor fi aruncat-o în râu”⁶.

Discursul logic al procurorului județului este curmat, însă, de elemente noi, ce caracterizează un țesut social dens din care nu lipsesc prejudecăți adânc înrădăcinate, mărturii false, fabulații, polițe plătite pentru vini reale sau imagine; toate conduc această anchetă pe o pistă nebănuită, oferindu-ne,

---

² Studiul clasic al lui Carlo Ginzburg, *Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, traducere de Claudia Dumitriu, București, Editura Nemira, 1997.

³ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 58.

⁴ *Ibidem*, f. 1.

⁵ *Ibidem*, f. 4.

⁶ *Ibidem*, f. 1°.

totodată, prilejul să pătrundem în cotidianul unei societăți puțin cunoscută nouă pe calea documentului oficial de arhivă. Depozițiile suspectilor și ale martorilor refac, oră de oră și zi de zi, viața și preocupările unor râmnicieni prinși într-o îmbinare a adevărului cu verosimilul, punctând modul de funcționare a imaginarului colectiv, totul în cadrul unei justiții „criminalicești” empirice.

Slujnica și „ovreiu”: cercul suspectilor

Într-o noapte de mai a anului 1836, Dumitru Cavafu își căuta cu înfrigurare copila dispărută. Comunitatea se solidarizează rapid cu părintele îngrijorat, inclusiv la nivelul zvonurilor care încep imediat să ia naștere pe marginea cazului: „Mai viind și alți vecini din prejur au căutat, dar nu au găsit-o și au dat de știre poliției, de unde, ducându-se prin târg și plângându-să către unii alții, i-au zis că să puie să se sece iazul, căci poate o fi vreun vrășmaș sau din slugi, înțelegându-să cu niscaiva ovrei, va fi dat copila spre luare de sânge și, în urmă, îl [sic] va fi aruncat pe apă”⁷. În afară de credința populară în acest fapt⁸, „alt temeiu nu are și nu știe cine îi va fi zis aceste vorbe”⁹, consemnează autoritățile atente.

Prejudecăți, cuvinte aruncate la supărare, coincidențe devin probe de netăgăduit pentru vinovăție, sunt reordonate și recitite în acord cu logica anchetei, funcționarii implicați înregistrând cu atenție fiecare depoziție: „Mai arată că loana slujnica, în multe rânduri certându-se de soția sa ca să vadă de copile, întorcea răspuns că mai bine ar fi să mai ia Dumnezeu dintrânsele că prea sunt multe, și nu se odihnește nici ea, nici stăpână-sa”¹⁰, iar chir Marin Popovici „au văzut-o pe loana slujnica ducându-să pe uliță și după dânsa au venit lancu ovreiu, din care se bănuiește că va fi având vreo vorbă cu ovreiu acela”¹¹.

Există un episod în ancheta autorităților care miră prin modernitatea lui, dar arată importanța acordată nebuniei ca factor atenuant în cazurile de

---

⁷ *Ibidem*, f. 3-4.

⁸ Legată de infanticidul ritual, asociat imaginii evreului încă din Evul Mediu. A se vedea Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română*, Iași, Editura Polirom, 2012, pp. 464-486, în mod special pp. 482-486.

⁹ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 64.

¹⁰ *Ibidem*, f. 58.

¹¹ *Ibidem*, f. 4.

criminalitate¹²: „Se întreabă (tatăl – n.n., B.D.A.) dacă este căzut în vreo slăbiciune de vreo patimă, atât însuși cât și soția sa, precum și de sânt uniți la traiul căznicii și arată că soția sa, de sânt azi ca la cinci ani, au pățimit ca de un fel de zmintire din minte și au dus-o la Mănăstirea de un Lemn, unde, șezând ca la vreo cinci săptămâni, s-au și zdrăvenit”¹³.

Urmează episoade din viața slugilor, a calfelor, a meseriașilor evrei din Râmnic, povestite în cadrul anchetei desfășurate de autorități. Servitoarea Ioana, personaj feminin tot mai important în cadrul anchetei, este invitată să-și reamintească principalele acțiuni, deplasările, contactele, secvențe care ritmă cotidianul de dinaintea dispariției copilului stăpânului (nu este întâmplătoare atenția acordată detaliului plasării copilului în albia de la picioarele stăpânilor înaintea ritualului somnului nocturn): „Duminică după prânz, cerându-și voie de la stăpâni, Ioana slujnica s-au dus peste râu pe la cârciuma lui Nicolae Tutungiu, împreună cu Nița, unde, jucând Ioana puștel¹⁴, au șezut ca vreo două ceasuri, s-au întors acasă tot împreună, au pus bucate la foc pentru stăpâni și, cinând seara, s-au culcat stăpânii afară în pridvor, puind la picioarele lor cu albia o copilă ce o avea de cinci luni”¹⁵.

Dar ancheta acordă atenție și unei variante narative care circula deja în public și lega dispariția copilei de cinci luni de posibile acțiuni nefaste ale unor membri ai comunității evreiești locale. În acest sens, Matei bărbierul povestește că „[...] sâmbătă au venit lăncu ovreiu la prăvălia sa și i-au zis ca să vie să-i sloboază sânge”¹⁶. Mărturia sa este importantă, pentru că ea ne ajută să înțelegem cum se justifică anchetarea evreilor lăncu și Bercu (Șlomovici – n.n.,

---

¹² Vezi Michel Foucault, *Istoria nebuniei în epoca clasică*, București, Editura Humanitas, 1996. Sinucigașii puteau fi, la fel, scoși de sub incidența unui gest care-i plasa automat în afara comunității creștine și le interzicea orice pretenție de asistență a Bisericii; vezi Nicolae Mihai, *Gestul interzis. Imaginea sinuciderii în Oltenia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (cazul Petru Carapanca din 1835)*, în „SYMPOSIA. Caiete de etnologie și antropologie”, nr. 1/2002, pp. 297-308.

¹³ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 4.

¹⁴ *Ibidem*, f. 8.

¹⁵ *Ibidem*, f. 6.

¹⁶ *Ibidem*, f. 9^v.

B.D.A.); aceștia fiind bolnavi, după cum se credea, boala la evrei se putea vindeca bând sânge de copii creștini¹⁷.

Urmează episoade ale modului cum au petrecut ziua de duminică cei doi evrei: „Au venit Bercu ovreiu împreună și cu o calfă a sa și cu Ivan rusul la prăvălia sa, au mâncat câteștrei o plăcintă de la simigerie și la plecarea lor de aici au zis ca să le gătesc, că or să vie la toacă să mănânce în grădină, care viind au și mâncat în grădină bucatele și, la aprinsul lumânărilor, au plecat iarăși câteștrei de aici”¹⁸.

Vecinătăți, sociabilități, suspiciuni

Răsfoind dosarul anchetei, constatăm cum se precizează treptat comportamente, relații stăpân–angajat, momente din cotidianul slugilor, al calfelor și al meseriașilor orașului, secvențe pe care nu le vom putea găsi în memorialistica timpului. Documentul oficial devine, astfel, o poartă spre cotidianul unor locuitori ai orașului, prinși în vârtejul unei pricini criminale. Udrea croitorul merge la lancu evreul să-l cheme să prânzească împreună, ia lămuriri de la calfa acestuia despre boala stăpânului său¹⁹, Trandafir croitorul se plimbă cu Ivan „spre Cetățuie”²⁰, cel din urmă merge la prânz la Udrea, apoi toți trei îl vizitează pe cel bolnav, pe care îl găsesc „cu capul legat”²¹, iau de la el doi lei „din socoteala ce avusese pentru lucrul hainelor”²² și pleacă apoi la o nouă plimbare. Sacsu, o altă calfă (de religie catolică) a lui lancu, a stat toată ziua acasă, la prânz a mâncat „tot acasă, gătindu-i bucate Păuna Obregioaia”, după care a primit vizita lui Mihai, „vizitiul domnului cârmuitor, și i-au zis ca să meargă să-l cinstească cu o jumătate ocă vin”²³. Bercu Șlomovici își vizitează prietenul bolnav, pe lancu, „și au ieșit puținel și au șezut la poartă”²⁴. Toate aceste secvențe nu articulează decât un fragment al procesului de socializare, specific membrilor comunității urbane

---

¹⁷ Despre această reprezentare mai veche, trimitem și la lucrarea clasică a lui Jean Delumeau, *Frica în Occident. Secolele XIV–XVIII. O cetate asediată*, București, Editura Meridiane, vol. 2, pp. 168-169.

¹⁸ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 9^v.

¹⁹ *Ibidem*, f. 11.

²⁰ *Ibidem*, f. 11^v.

²¹ *Ibidem*, f. 11.

²² *Ibidem*, f. 13.

²³ *Ibidem*, f. 11^v.

²⁴ *Ibidem*, f. 9.

râmnicene, dar ne pun în fața unei anumit tip de familiaritate care creează raporturi strânse, chiar dacă nu întotdeauna de prietenie.

Vecinătatea într-un spațiu foarte restrâns geografic, precum se prezenta târgul de pe Olt în prima jumătate a secolului XIX, face ca toți să știe totul despre fiecare și să poată narativiza evenimente sau situații²⁵. Vorbe, zvonuri, impresii, fabulații, precum cea a Anei, circulă din gură în gură și pecetluiesc soarta celor doi evrei. Anghel croitorul, „ce șade într-un han cu lancu și Bercu ovrei, zisă că au spus fină-sa, Smaranda, că ar fi auzit de la Ivan, calfa lui lancu ovreiu, spuindu-i că lancu ar fi umblat toată noaptea, viind tocmai despre ziuă”²⁶. Și mărturiile se precizează, spre acuzarea celor doi evrei. Ana, o altă slujnică „nevârstnică” a celor care și-au pierdut tragic copilul, mărturisește: „Au întâmpinat-o acolo Ioana slujnica, s-au suit binișor amândouă în foisor, de unde, luând copila din albie (...) au scos-o și din curte afară până aproape de marginea râului și acolo, eșindu-le înaintea un ovrei, au luat sânge într-un borcănel ce avea cu dânsul și au silit pe urmă pe dânsa de au dat copila pe râu, moartă”²⁷. Pentru ca Ana să țină ascunse cele ce văzuse, Ioana o amenință „căci când stăpânii ei nu vor fi acasă, va veni ovreiu și o va omorî în pivniță”²⁸.

Toate aceste mărturii prevalează în fața opiniei doctorului de ocrug (de circumscripție), cel care deține expertiza de rigoare, care nu confirmă presupusul mobil al crimei, adică „luarea de sânge”: „Am făcut cuviincioasele băgări de seamă asupra trupului moartei și nu s-au găsit niciun semn bănuitor la aceasta (la luarea de sânge – n.n., B.D.A.), afară numai dintr-o mică zgârietură pă bust, lângă vintre, de partea stângă și la încheietura piciorului drept, înlăuntru, la genunche, o foarte mică împunsătură, împrejur roșie, ca o mușcătură de purice”²⁹, semne pe care doctorul le pune pe seama loviturilor „de pietri și măcăcini duprin râu”³⁰.

²⁵ Pentru cazul românesc, vezi Constanța Vintilă Ghițulescu, *Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 400-401, eadem, *Evgheniți, ciocoi, mojici. Despre obrazele primei modernități românești (1750–1860)*, București, Editura Humanitas, 2013, pp. 121-161, 205-209, Nicoleta Roman, *Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, Editura Humanitas, 2019, pp. 152-156.

²⁶ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 10.

²⁷ *Ibidem*, f. 19.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, f. 13.

³⁰ *Ibidem*.

Și totuși, cât de vinovați sunt vinovații?

Evident, criminalizarea și arestarea celor bănuți presupun proceduri care durează și afectează drastic destine, căci autoritățile merg numai pe pista vinovăției celor doi evrei în jurul cărora se strâng mărturiile, fără a lua în calcul inerentele consecințe în plan social (distrugerea reputației lor profesionale și pierderea oricărei surse de venit):

Vreme este la mijloc aproape de trei luni de când mă aflu în cercetarea și mai pe urmă arestuit în bănuiala morții unei fete a dumnealui Dumitrică Cafavu, fără dovadă înființată de vreun adevăr, care îmi pricinuieste mare dărpănare meșteșugului croitoriei muieresti ce întrebuițam. Mi s-au închis și prăvălia, părăsindu-mă mușterii, încât astăzi mă văz răbdător și de hrana vieții de toate zilele³¹.

La o cercetare amănunțită a celor care dădeau ca sigură vinovăția evreilor, precum și legătura lor cu Ioana slujnica, totul se transformă în zvon sau în negație a afirmațiilor incriminatoare inițiale: „Dânsa au văzut numai pă Ioana slujnica singură”³², „zice că însuși nu au văzut slujnica lui pă uliță și ovrei după dânsa”³³. Multitudinea de mărturii nu face posibilă o pistă sigură pentru autorități. Sunt bănuți cei ai casei, se afirmă posibilitatea ca fata să se fi „înăbușit de multe acoperituri ce au pus pe dânsa”³⁴ sau să fi fost ucisă în cadrul unui ritual specific evreilor. În final, chiar mărturiile calfelor lui lancu s-au dovedit o răzbunare pentru bătăile îndurate la poliție în urma reclamațiilor meșterului că nu își respectă contractele de calfă: „Defăimarea ce li s-a făcut de acele calfe este din pizma ce au numiții asupra lancului, căci în săptămâna patimilor Paștilor, aflându-să lucrători la dânsul și nevrând să lucreze, i-au închis și au fost să-i și bată”³⁵. Episodul pune în lumină relațiile din universul meseriașilor, traduse într-o manieră tragică, de data aceasta (calfele se răzbună practic pe patronul lor, în cazul nostru „ovreiu cel rău”, nu simbolic, ca în cazul clasic parizian analizat de Robert Darnton³⁶, în care

---

³¹ *Ibidem*, f. 46.

³² *Ibidem*, f. 60.

³³ *Ibidem*, f. 60^v.

³⁴ *Ibidem*, f. 63.

³⁵ *Ibidem*, f. 81.

³⁶ Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, traducere de Raluca Ciocoiu, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 71-96.

răzbunarea asupra pisicilor patronului lor era „pasiunea care lovise întreaga breaslă a tipografilor” Parisului anilor `30 ai secolului al XVIII-lea. Violența descărcată simbolic asupra animalului favorit refăcea, în ultimul caz, echilibrul social al unei microcomunități care doar astfel își putea găsi o posibilitate de protest și de reasezare, inclusiv prin stimularea râsului, „element vital în cultura meșteșugărească”³⁷ a Vechiului Regim.

Revenind la cazul de pruncucidere studiat, deducem că dificultățile soluționării sale la nivel local erau evidente, motiv pentru dosarul este înaintat Înalțului Divan Criminalicesc din Craiova. Acesta ia decizia eliberării celor împincinați, considerând probele înfățișate ca lipsite de greutate, însă, atenție, fără a-i deculpabiliza integral pe cei acuzați: „Fiindcă din cercetările urmate nu s-a putut face nicio dovadă că de către dânșii s-ar fi urmat omorârea copilei, dar rămâind subț oarecare bănuială, hotărâște Divanul a să slobozi pă vrednică chezășie”³⁸. Consultând ultimele documente ale dosarului, remarcăm un detaliu interesant: sfârșitul procesului l-a prins pe lăncu „ovreiul” botezat, poate ca o încercare de a scăpa prin intermediul convertirii de o apartenență confesională ce-i cauzase atâtea necazuri în urbea de pe Olt.

În loc de concluzii

Documentele incluse în acest dosar prezintă un caz de omor unic în felul său, prin ancheta care a urmărit un motiv ce scoate la lumină reprezentări populare construite în jurul unor alogeni tolerați, ce puteau deveni adevărați străini și țapi ispășitori. Regăsim în dosarul acestui subiect un univers mental care evidențiază credințe adânc înrădăcinate în popor și care astăzi ni se par desprinse dintr-un film de groază. În acest registru narativ complex, unde versiunile oficiale și cele populare se intersectează în cele mai neobișnuite forme, vocile unor oameni simpli ai Râmnicului anului 1836 au ajuns parcă la noi, prin intermediul tacrirului (interogatoriului) redactat de autoritate și, odată cu ele, ni se oferă ocazia atât de rară să vedem o fărâma din universul lor cotidian, din credințele și prejudecățile specifice epocii.

Documentele păstrate zugrăvesc, totodată, și lumea acțiunii pe care o consemnează: viața de zi cu zi, în același spațiu, a unor etnii diverse, relația

---

³⁷ *Ibidem*, p. 92.

³⁸ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Vâlcea, Fond Tribunalul Județului Vâlcea, dos. 98/1836, f. 104.

stăpân–slugă, întâlnirile cotidiene care creează raporturi foarte strânse, chiar intimități. Vedem cum frecventarea și contactele dețin un rol esențial în construirea convivialității³⁹. Invitațiile la masă sunt firești în zilele de duminică sau de sărbători, femeile gătesc pentru cei singuri, cârciuma atrage prin distracția pe care o oferă. Dincolo de discursul oficial, vedem un țesut social alcătuit din vecini, prieteni, tovarăși de afaceri și calfe de care individul are nevoie în fiecare moment al existenței sale. Dar toată această relaționare dispare în momente critice, precum acest caz de omor. Instinctiv, oamenii își aduc aminte că sunt diferiți, conștientizează ceea ce îi desparte, prietenii de mai ieri se privesc cu suspiciune, iar ceea ce părea ca o naturală armonie socială se poate ușor fractura în urma apariției unor adânci prejudecăți, cu o mai lungă istorie în spate, existente încă în această societate românească a perioadei regulamentare.

---

³⁹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheņiți, ciocoi, mojici*, p. 125.

Prietenii librarului-editor Ioan V. Socec (1830–1896). Rețele personale, mobilitate socială și afinități individuale în România modernă

Bogdan POPA
(București)

Conceptul de prietenie este astăzi încărcat de conotații pozitive, personale, precum generozitatea, ajutorul necondiționat, sinceritatea brutală. Lucrurile nu sunt atât de diferite față de acum un secol și jumătate, când Jon C. Massimu și August Treboniu Laurian defineau „amicul” ca pe „omă care ni voiesce binele și pre care lu amămă”¹. Termenul de origine slavă „prietenie” lipsea din dicționarul latinist amintit, nu însă și din vorbirea curentă². Ceea ce dicționarul nu explica – nefiind acesta rostul lui – era cum se năștea, cum evolua sau cum se destrăma o prietenie, care puteau fi limitele interacțiunii umane și sociale ale acesteia și cât de mult conta într-o situație delicată din punct de vedere economic sau legal.

Studiul de față pornește de la figura tatălui, librarul-editor Ioan V. Socec (1830–1896), oglindită în jurnalul fiului, generalul Alexandru Socec (1859–1928).

Deoarece nu există, cel puțin în acest moment, note zilnice sau o scriere autobiografică a celui mai important librar-editor din România modernă, jurnalul început de Alexandru Socec în anul 1877 este sursa cea mai importantă pentru cunoașterea laturii umane a unui om de afaceri de succes din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Corespondența de afaceri și contractele de drepturi de autor, alături de mențiunile regăsite în alte schimburi epistolare, în

---

¹ A. T. Laurianu, J. C. Massimu, *Dictionariulu limbei romane*, București, Noua Typographia a Laboratoriloru Romani, 1871, I, p. 56. Am transcris *verbatim* toate documentele citate în cursul prezentului articol, inclusiv edițiile vechi de carte.

² După cum demonstrează, de exemplu, cercetarea comparată a lui Ion Gherghel asupra traducerilor în limba română (1842, 1875, 1896) din operele lui J. W. Goethe: Ion Gherghel, *Goethe în literatura română. Cu o privire generală asupra întregii înrâuriri germane. Studiu de literatură comparată*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare”, seria III, tomul V, 1930-1931, p. 334, cf. G. F. Ciaușanu, *Glosar de cuvinte din județul Vâlcea*, în *idem*, pp. 157, 169, 215.

publicațiile contemporane, în alte jurnale și memorii sunt preponderent surse pentru reconstituirea istoriei librăriei și casei de editură fondate de Ioan V. Socec în 1856 la București.

Diferența dintre toate aceste categorii de izvoare și jurnalul cercetat în paginile de mai jos este implicarea personală, emoțională, specifică genului diaristic. Alexandru Socec a consemnat numele contemporanilor pe care i-a considerat prieteni ai tatălui său, Ioan V. Socec. Din desemnarea unui număr important de oameni drept „prieteni” ai tatălui apare o dificultate de interpretare ce trebuie clarificată: sensul conceptului de „prieteni” în societatea românească în secolul al XIX-lea. Analiza însemnărilor din jurnal conduce cercetătorul de astăzi către o definiție extinsă, nuanțată, a unui concept imposibil de înțeles din dicționarele epocii sau din experiența timpului prezent. Din situația surselor disponibile derivă și limitele acestui demers. Prietenii tatălui au fost descriși sau caracterizați prin mijlocirea experiențelor de viață și a interacțiunii fiului cu aceștia. Ce simțea și gândea cu adevărat Ioan V. Socec despre cercurile, rețelele, vecinătățile sau partidul politic din care făcea parte, nu poate fi cu totul deslușit.

Scopul meu este ca, în paginile de mai jos, să schițez un studiu de caz asupra rețelelor de prieteni personali, politici sau de afaceri dezvoltate de un antreprenor cu conexiuni puternice în România și în Europa. Prin identificarea și înțelegerea acestor rețele poate fi deschisă o cale importantă pentru înțelegerea modalităților în care funcționa, în mod real, societatea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din primele decenii ale secolului al XX-lea. Apariția, dezvoltarea, componența, idealurile, obiceiurile cotidiene și universul mental al burgheziei (concept folosit de majoritatea teoreticienilor pentru a desemna clasa de mijloc, îndeobște urbană, dintre boieri și țărani) românești sunt probleme istorice ce pot fi abordate cu folos prin asemenea studii punctuale.

Prima parte a analizei de față este formată din două scurte biografii ale lui Ioan V. Socec și Alexandru Socec. Acestea sunt esențiale pentru înțelegerea raporturilor dintre tată și fiu, dar și pentru impactul relațiilor de familie și al rețelelor de prieteni în carierele complet diferite ale celor doi. Prezentarea critică a informațiilor despre prietenii librarului-editor formează cea de-a doua parte a studiului. Ordinea propriu-zisă din jurnal, altfel spus, o simplă enumerare cronologică, ar fi fost, cred, o capcană metodologică. Am optat, așadar, pentru o analiză a categoriilor de prieteni, așa cum le-am desprins din

textul lui Alexandru Socec: prieteni personali, parteneri de afaceri români și străini, vecini, oameni politici, militari, autori publicați de editură. Aceste categorii trebuie înțelese ca pur formale și vizualizate ca asemănătoare unor mulțimi matematice ce se intersectează. În partea a treia, înainte de a prezenta concluziile, mă voi opri asupra câtorva aspecte teoretice pe care le consider importante pentru înțelegerea conceptului de „prietenie” în secolul al XIX-lea românesc.

Ioan V. Socec și Alexandru Socec: biografii inegale

Ioan V. Socec s-a născut în 1830, la Săcele, lângă Brașov, într-o familie de emigranți din Boemia. Tatăl său avea legături comerciale la București, unde a și locuit o perioadă. Ioan V. Socec a urmat liceul la Brașov, apoi și-a început cariera ca ucenic în librării din Sibiu și Brașov. În 1848, în împrejurări neclare, s-a refugiat în Țara Românească. La București a fost ucenic al negustorului George Ioanid, care a renunțat la „băcănie” pentru a se dedica strict comerțului de librărie și editurii. În 1856, Ioan V. Socec a fondat o librărie proprie; nu s-a sfiit să le scrie vechilor clienți ai patronului său despre întreprinderea sa. A devenit apoi și editor, altfel spus, a început să mijlocească legăturile dintre autorii români de literatură, istorie, culegeri de folclor sau traduceri și un public cititor greu de cuantificat. Editura Socec & Cie. a avut și o tipografie proprie. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Ioan V. Socec s-a numărat printre fondatorii primelor fabrici de hârtie din pastă de lemn din Vechiul Regat (Letea și Câmpulung Muscel). Ioan V. Socec a fost președinte al Camerei de Comerț și Industrie, ajutor de primar al Capitalei și sergent în garda civică. A murit pe neașteptate, în 1896. Colegii (și competitorii săi) librari și librari-editori, care îl aleseseră președinte al primei asociații profesionale (1880), l-au omagiat drept „bunul și înțeleptul părinte al librăriei române” (1906). Unii dintre fiii și fiicele lui Ioan V. Socec au încheiat căsătorii remarcabile: Ioan I. V. Socec cu Eliza Mavrocordat, nepoata lui Iacob Negruzzi, Alexandrina Socec cu Constantin Z. Boerescu, iar Victorina Socec cu Constantin Enescu³.

---

³ Pentru familia Socec, librăria și editura fondate de Ioan V. Socec, vezi Bogdan Popa, *Comerțul cu carte în România: proiect național și proiect economic (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2015, pp. 39-46, 72-78.

Spre deosebire de tatăl său, Alexandru Socec avut un destin fluctuant. A fost singurul general român condamnat pentru părăsirea postului de comandă, degradat în fața trupelor, închis, eliberat după apel, reabilitat și decorat în Primul Război Mondial. Fiul cel mai mare al librarului-editor Ioan V. Socec s-a născut în 1859, și-a petrecut o parte din copilărie și tinerețe la studii în Germania (Leipzig) și Franța (a încercat să urmeze dreptul la Paris). A revenit în țară pentru stagiul militar, iar aprecierile comandanților l-au determinat să aleagă o carieră în armată. A urmat Școala de Ofițeri de la Mănăstirea Dealu, apoi a fost trimis, prin concurs, la Școala Imperială de Cavalerie de la Viena. Acolo s-a căsătorit cu Susan Harlan-Price, fiica unui armator milionar din Statele Unite ale Americii. Alexandru Socec a fost ofițer de ordonanță al principelui Ferdinand (1889). După o nefericită decizie de a demisiona din armată (prin 1893-1894), a fost mutat în mai multe garnizoane de provincie. După o perioadă de dizgrație, a primit din nou însărcinări speciale, precum în 1901, când a fost trimis de regele Carol I ca observator la manevrele cavaleriei suedeze. Ulterior, fratele său, Ioan I. V. Socec, a devenit consul al Suediei la București, dar un document care să ateste o legătură cauzală între evenimente încă nu a fost descoperit⁴.

Cariera lui Alexandru Socec a cunoscut un moment de vârf în anul 1914. În calitate de comandant al Corpului V de Armată din Dobrogea, Alexandru Socec s-a aflat în imediata apropiere a regelui Carol I și a țarului Nicolae al II-lea. În 1916 a luptat în Dobrogea, apoi a comandat Divizia 2/5 (formată din resturile Diviziilor a 2-a și a 5-a), una dintre ultimele unități militare implicate în nefericita apărare a Bucureștiului. I-a fost reproșată înfrângerea în bătălia de pe Argeș-Neajlov și pierderea Capitalei, motiv pentru care a fost chemat la Iași și trimis în judecată pentru părăsirea postului de comandă. A fost găsit vinovat și trimis la închisoare, apoi în detenție, fiind încarcerat într-o celulă cu mai mulți deținuți, după un ceremonial public de degradare. Regina Maria a consemnat evenimentul în *Povestea vieții mele*. Sentimentele amestecate ale suveranei la vestea ceremoniei desfășurate în orașul unde Alexandru Socec comandase un regiment de cavalerie între 1904 și 1906 au prilejuit un portret în culori favorabile generalului, dar schițat cu o doză de distanțare precaută. Regina

---

⁴ Despre viața mondenă și misiunile de diplomatie militară ale lui Alexandru Socec, vezi Bogdan Popa, *Family Ties, Societal Life, and Accidental Diplomacy: Notes on the Diary of General Alexandru Socec (1859–1928)*, în Claudiu-Lucian Topor, Daniel Cain, Alexandru Istrate (eds.), *Through the Diplomats' Eyes: Romanian Social Life in the Late 19th and the Early 20th Century*, Kaiserslautern, Mehlingen, Parthenon Verlag, 2016, pp. 246, 248-253.

confirma, practic, toate informațiile oferite sau șterse din jurnalul inedit al fiului de librar-editor, „un om pe care niciodată nu-l prețuisem în mod deosebit, dar care fusese tovarășul zilelor noastre mai bune și mai fericite”⁵. Alexandru Socec a fost eliberat la recurs, dosarul acușării fiind pierdut în cele câteva luni dintre procese. I s-a permis apoi să plece din Moldova la București (oraș aflat încă sub ocupația Puterilor Centrale). A urmat un tratament la Viena pentru o cădere nervoasă. A murit căutând permanent să își dovedească nevinovăția; decesul a survenit în 1928⁶.

Jurnalul lui Alexandru Socec, păstrat de Arhivele Naționale ale României, dezvăluie o lume interioară cu totul diferită de orice așteptare a istoricului interesat de societatea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din primele trei decenii ale secolului al XX-lea. Ar fi o eroare fundamentală să considerăm acest jurnal ca fiind cu totul și cu totul obiectiv. Alexandru Socec provenea din clasa de mijloc din București, dar dintr-un mediu intim legat de cuvântul scris. A fost ghidat în viață de dorința de a urca în aristocrație; era ahtiat după lumea mondenă (influența anilor petrecuți la Paris a fost decisivă) și s-a aflat în imediata apropiere a familiei regale a României. Militar de carieră și, totodată, individ conștient de forța egal creatoare și distrugătoare a cuvântului așternut pe hârtie asupra întâmplărilor, poveștilor și impresiilor vesele sau triste, cu toate dezvoltările, rememorările și revenirile lor ulterioare, Alexandru Socec a scris și „eu știu multe lucruri”, dar și „am distrus”⁷.

Prietenii tatălui

În jurnalul amintit, prietenii tatălui au apărut mai frecvent în perioada 1877–1892. Se poate presupune că după 1892 tânărul ofițer și soția sa, Susan Harlan-Price, aveau un alt cerc de prieteni și propriile rețele sociale. Alexandru Socec explică foarte rar cum a devenit tatăl său prieten cu un număr însemnat de personalități contemporane. O singură dată a explicat motivele romantice,

---

⁵ Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, volumul III, București, Editura Eminescu, 1997, pp. 152-153.

⁶ Despre decăderea lui Alexandru Socec, vezi Bogdan Popa, *Trădare și onoare. Realitate și ficțiune pe frontul românesc în Primul Război Mondial*, în Adrian-Silvan Ionescu, Marian Țuțui (coord.), *„Pădurea spânzuraților”, oglindă a Marelui Război. 50 de ani de la premieră, 100 de ani de la subiect*, București, Editura Oscar-Print, 2017, pp. 91-100.

⁷ Arhivele Naționale ale României (ANIC), Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 9/1900–1906, f. 13^v; dosar 10/1920, f. 2.

de care nu a fost străin, ce au dus la zdruncinarea unei prietenii de familie. Niciodată nu a amintit de relații amicale destrămate și reluate.

Se disting din lectura jurnalului lui Alexandru Socec trei categorii majore de „prieteni” ai tatălui. Este însă greu de stabilit o graniță neechivocă între prietenii personali, de familie, cei politici și intelectualii cu care librarul-editor se afla în relații bune. Dintre cei dintâi, unii au fost parteneri de afaceri, chiar înrudiți cu librarul-editor prin diverse alianțe matrimoniale. Prietenii politici erau de regulă național-liberali, partid căruia Ioan V. Socec i-a rămas toată viața fidel. Dar poziția sa în lumea afacerilor, mai cu seamă rolul major în comerțul cu carte, în activitatea tipografică, în importul și mai apoi în industria hârtiei justifică relațiile sale cu politicienii conservatori, mai cu seamă cu junimiștii. Este cunoscut faptul că Ioan V. Socec a devenit, după strămutarea la București, editorul și distribuitorul revistei „Convorbiri Literare” și al operelor intelectualilor din cercul Junimii, în general. Atât printre prietenii personali, cât și printre cei politici, se regăsesc scriitori, traducători, oameni de știință și de cultură care beneficiau și de care depindeau în mod direct afacerile lui Ioan V. Socec. Din acest motiv, o prezentare cronologică a listelor de prieteni ai tatălui ar fi o capcană metodologică. Ordinea în care Alexandru Socec i-a cunoscut este înșelătoare: jurnalul începe în 1877, așadar, primele nume de prieteni sunt, de fapt, numele unor parteneri de afaceri ai lui Ioan V. Socec, în special ale unora din Europa Occidentală. Abia după revenirea autorului în țară au apărut în jurnal prietenii români ai librarului-editor. Lista acestora este lungă, eterogenă, inevitabil incompletă, dar mai ales discretă. Cu alte cuvinte, lipsesc informațiile despre discuțiile la care Alexandru Socec a asistat atunci când tatăl său se întâlnea, acasă sau în birou, cu prieteni personali, politici, de afaceri. Alături de discreția personală, un alt element poate fi considerat ca decisiv: fiul cel mare nu dorea să continue cariera tatălui, rolul de moștenitor al librăriei și editurii revenind lui Ioan I. V. Socec, iar conducerea tipografiei lui Emil Socec.

Desigur, nu pot fi incluși între prieteni, deși apar menționați în jurnal atât în situații favorabile familiei, cât și în episoade mai puțin fericite, legate însă de acțiunile lui Alexandru Socec și nu de cele ale părinților săi, regina Elisabeta și regele Carol I⁸.

---

⁸ Lucrarea lui Carol I al României, *Jurnal*, I, 1881–1887, ediție de Vasile Docea, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 482, conține singura mențiune a lui Ioan V. Socec: „Joi, 10 februarie/29 ianuarie [1887] [...] Comercianții Socec, Nedelcovici, Pencovici pentru Balul Comerțului”.

Dat fiind că a petrecut mulți ani la studii în Germania și Franța, nu este deloc surprinzător faptul că jurnalul lui Alexandru Socec dezvăluie rețeaua de „corespondenți” străini ai tatălui său. Prin intermediul unor asemenea parteneri de afaceri, tânărul primea banii necesari pentru studiile de la Leipzig și Paris, în timp ce la Viena găsea împrumuturi necesare călătoriilor spre București sau spre alte destinații din Occident. Cei mai mulți dintre partenerii din Germania, Austro-Ungaria și Franța erau, la rândul lor, librari sau editori. Numele amintite au fost cele ale lui Heinrich Kessler, „mare librar” din Leipzig⁹, Eduard Kanitz, mare comerciant din Viena¹⁰, Louis Breton, „șeful casei Hachette”¹¹, domnii Le Soudrie și Grützner, corespondenți de afaceri din Paris ai lui Ioan V. Socec¹².

De la corespondenții librari ai tatălui său, Alexandru Socec a primit cărți cu un preț foarte redus (de la Hachette) sau cu 25% reducere („de la alte librării”)¹³, astfel încât și-a putut forma o bibliotecă personală. Mai interesant pentru nostalgia după patrie este gestul lui Grützner, care l-a ajutat pe studentul român la Paris să primească „de la mama – dulceață, rahat, halva, icre, măsline, brânză de burduf și penteleu, murături, țuică, cafea turcească”¹⁴.

Este însă neclar din jurnal dacă din acest mediu de librari-editori cu interese comerciale internaționale, se naște prietenia lui Alexandru Socec cu

---

⁹ Cel mai probabil, acesta deținea un depozit de unde aproviziona librării cu lucrări trimise de editori germani și străini. Termenul german este „Kommissionbuchhandel”. O firmă Kessler, specializată în acest gen de intermediere, exista încă la Leipzig, în 1912, cf. Georg Jäger (Hrsg.), *Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. Das Kaiserreich 1871–1918, Teil 2*, Frankfurt am Main, MVB, 2003, p. 659.

¹⁰ Coautor al raportului despre participarea Austro-Ungariei la Expoziția Mondială de la Philadelphia din 1876; cf. Eduard Kanitz, *Kurzwaaren-Industrie*, Viena, Commissions-Verlag von Faesy & Frick, 1877.

¹¹ Louis Breton (1817–1883), asociat și apoi succesor al lui Louis Hachette (1800–1864).

¹² Mențiunile despre partenerii de afaceri din Europa occidentală se regăsesc în ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 3, 9, 15, 33; dosar 3/1879–1880, f. 3; dosar 5/1883–1888, f. 64.

¹³ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 25. Între acestea era enumerată și casa Baudry, de fapt Librairie européenne, fondată de către Louis-Claude Baudry (1793?–1853) în 1815 și devenită Baudry-Dramard, iar apoi Dramard-Mesnil; cf. Diana Cooper-Richet, *La librairie étrangère à Paris au XIXe siècle*, în „Actes de la recherche en sciences sociales”, vol. 126-127, mars 1999; doi: <https://doi.org/10.3406/arss.1999.3281>, https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1999_num_126_1_3281, p. 67, consultat 3 august 2020.

¹⁴ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 33^v, însemnare din 25 martie 1878.

John Faber (cu care era de aceeași vârstă), fiul lui John Eberhard Faber, proprietarul unei mari fabrici de creioane cu mină de plumb din Statele Unite ale Americii¹⁵.

În aceeași categorie a partenerilor comerciali pot fi incluși oamenii de afaceri din Brașov cu care colabora Ioan V. Socec, precum și cei de la fabrica de hârtie de la Petrusdorf (astăzi Petrești, județul Alba)¹⁶. Schimbul valutar necesar achiziției hârtiei produse la Petrusdorf/Petrești se derula prin filiala din Brașov a Wiener Creditanstalt¹⁷. Dependența de importul de hârtie justifică participarea lui Ioan V. Socec la fondarea fabricilor de hârtie din Vechiul Regat. Deși niciun nume nu a fost menționat de către Alexandru Socec, faptul că Brașov era orașul natal al tatălui său pare să fi jucat un rol important în rețelele comerciale ale acestuia din urmă.

Ceea ce nu reiese din jurnal și, probabil, nici nu era de interes pentru tânărul aflat între sfârșitul vieții de liceu, începutul celei de student și intrarea în societate, este dacă relația de afaceri dintre librarul-editor din București și partenerii săi străini era dublată de legături afective.

Deși nu își dorea să devină „negustor”, Alexandru Socec nu avea de ce să-și ascundă originea modestă, denotând ascensiunea familiei sale în societate. O demonstrează, mai mult decât frecvența aparițiilor, căldura sufletească ce reiese din însemnările despre prietenii de familie care sprijiniseră începuturile tatălui său în afaceri. Frustrant pentru cititorii săi, Alexandru Socec nu a dat nicio informație despre începuturile acestor prietenii, esențiale pentru afacerile, ascensiunea și viața socială a familiei.

Se regăsesc în jurnal informații cu privire la vecinii familiei Socec din Strada Izvorului, „de lângă cazarma pompierilor”. Unitatea de pompieri există încă, dar vechea stradă a fost distrusă la începutul anilor 1980. Vecinătățile funcționau după principii proprii – astfel, copiii Socec aveau voie să se joace cu

¹⁵ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 15^v. (John) Eberhard Faber se despărțise de frații săi, fabricanți de creioane cu mină de plumb din Germania, pentru a porni o afacere similară în Statele Unite ale Americii. Din 1879, John Faber a condus afacerea familiei din New York.

¹⁶ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880, f. 26.

¹⁷ ANIC, Serviciul Județean Alba, Fond Fabrica de Hârtie Petrești, dosar 1/1860, f. 58, 109, 123. Pentru un istoric al fabricii, vezi Dorin Ovidiu Dan, *O contribuție de arheologie industrială transilvană. Fabrica de hârtie Petrești (jud. Alba)*, în „Sargetia. Acta Musei Devensis”, XXXII, 2004, pp. 23-33. Filiala din Brașov a Wiener Creditanstalt fusese deschisă în 1857; cf. *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, <http://mek.oszk.hu/02100/02113/html/210.html>, consultat 29 iulie 2020.

băieții familiei negustorului Ghiță Ion, Dumitru (sau Take) și T(h)oma¹⁸ (deveniți Ionescu), dar nu aveau voie să intre în casa pe care și adulții o evitau. Portretul lui Take Ionescu din jurnalul lui Alexandru Socec oscilează între aprecieri și laude pentru un intelect fantastic și luarea în derizoriu a căsătoriei încheiate de acesta. Există și doza de snobism, evidentă în modul în care soțul unei milionare americane și intim al familiei princiare române scria despre obiceiul familiei Take Ionescu de a invita guvernante britanice la petrecerile de Crăciun sau de Anul Nou¹⁹.

Tot din copilărie și de pe Strada Izvorului, afirmă Alexandru Socec, o cunoscuse pe actrița Agatha Bârsescu (1857–1939). Cei doi se vot reîntâlni în timpul șederii la Școala Imperială de Cavalerie de la Viena²⁰. În memoriile sale, însă, Agatha Bârsescu trece rapid peste primii ani de viață, petrecuți mai mult la Râmnicu Vâlcea, unde tatăl său era comandant al garnizoanei; de asemenea, nu amintește întâlnirea cu Alexandru Socec și cu ceilalți ofițeri români împreună cu care acesta fusese trimis să studieze la Viena²¹.

Mult mai interesante și mai importante pentru studierea relațiilor interumane și de afaceri sunt portretele prietenilor de familie. Numele lui Theodor Mehedințeanu și Ioan Ovessa ies în evidență. Cel dintâi a fost unul dintre primii antreprenori cu afaceri într-un domeniu nou, încă puțin important pentru economia românească: exploatarea și prelucrarea petrolului. O biografie completă a acestuia nu există încă, deși a fost primul deținător al contractului pentru iluminatul public cu lămpi de petrol în București²², materia primă venind din rafinăria pe care o deținea împreună cu fratele său, Marin Mehedințeanu

---

¹⁸ Mai puțin cunoscut decât fratele său, Thoma Ionescu (1860–1926) a fost unul dintre fondatorii școlii de chirurgie din România modernă, cu studii de medicină și drept la Paris; cf. Nicolae Angelescu, *Thoma Ionescu (1860–1926)*, în „Chirurgia. Revista Societății Române de Chirurgie”, nr. 1, ianuarie-februarie 2005, <https://www.revistachirurgia.ro/cuprinsen.php?EntryID=221>, consultat 6 august 2020.

¹⁹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 42^v, dosar 5/1883–1888, f. 59^v.

²⁰ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 100^v.

²¹ Agatha Bârsescu, *Memorii din Germania, Austria, Ungaria, America și România*, București, „Adevărul”, 1934, pp. 9, 38–39. Tragediana susținea, de asemenea, că pe Take Ionescu îl cunoscuse la începutul anilor 1920.

²² T. Dobrescu, *Industria țițeiului în România*, în „Natura. Revistă pentru răspândirea științei”, XXI, 1, 15 ianuarie 1932, pp. 17–18, cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor. Din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 141.

(1823–1861), lângă Ploiești²³. De la Theodor Mehedințeanu a împrumutat Ioan V. Socec banii cu care a deschis o librărie cu papetărie și editură, după plecarea din serviciul lui George Ioanid, în 1856²⁴. Pe Theodor Mehedințeanu, Alexandru Socec l-a descris ca fiind „cel mai intim prieten al tatei – este nașul meu”²⁵.

Un alt personaj al cărui portret este schițat cu căldură este cel al lui Ion Ovesa. Antreprenor cu interese comerciale diverse, format în firma deținută de brașoveanul Ion Martinovici²⁶, Ion Ovesa fusese tot prieten din tinerețe și, apoi, cumnat al lui Ioan V. Socec²⁷. „Unchiul Ovesa” a sosit la Paris în 1879 pentru a perfecta afacerile necesare deschiderii unei drogherii: „Vrea [...] să devină furnizorul tuturor farmaciștilor cu medicamente din Franța, Germania, Austro-Ungaria”. Din 1878, Ion Ovesa renunțase la băcănie pentru a se concentra asupra drogheriei²⁸. Din jurnalul lui Alexandru Socec mai aflăm și că unchiul său era deja de un deceniu „depozitar” în România al apelor minerale de Vichy și Evian²⁹. Moartea acestuia, în primăvara anului 1885, era consemnată astfel: „Aflu trista știre că a murit unchiul meu Ion Ovesa – el era nu numai un unchiu – ci și un bun prieten care mă iubea din toată inima. Moare tânăr – n-are nici 50 de ani!”³⁰

În casa lui Ion Ovesa din Strada Academiei³¹ a funcționat pentru o vreme „stabilimentul de arte grafice” fondat de Ioan V. Socec împreună cu „un vechi prieten”, Dumitru Teclu³². Născut la Brașov, în familia unui negustor român³³, Dumitru Teclu s-a mutat la București special pentru a lucra împreună cu Ioan V. Socec, în urma încurajărilor primite de la fratele său, chimistul Nicolae

²³ Dorin Stănescu, „Fabrica de gaz” a fraților Mehedințeanu. Istoria primei rafinării din România, în „Historia”, <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/fabrica-de-gaz-a-fratii-lor-mehedinteanu-istoria-primei-rafinarii-din-romana>, consultat 3 august 2020.

²⁴ Theodosiu Ionnițiu, *Istoria editurii românești*, București, Editura Cartea Românească, 1943, p. 152.

²⁵ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 37.

²⁶ Dumitru Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia. Publicațiune de documente inedite 1593–1855*, București, Socec, 1908, pp. 535-536.

²⁷ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 5/1883–1888, f. 50.

²⁸ „Monitorul Oficial al României”, nr. 253, 14/26 noiembrie 1878, p. 7142.

²⁹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 20^v-22.

³⁰ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 5/1883–1888, f. 50.

³¹ Cf. Dimitrie C. Ionescu, *Un mic istoric asupra tipografiilor din România*, în „Almanahul Graficei Române 1927”, Craiova, 1927, p. 116.

³² ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 34^v.

³³ Cf. Dumitru Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Brașovului. Documente comerciale 1740–1860*, București, 1937, p. 66.

Teclu (1839–1916)³⁴. Theodosiu Ionnițiu afirma că Dumitru Teclu a transferat de la Brașov mașinile necesare atelierului grafic, iar Ioan V. Socec a asigurat și intrarea în afacere a litografului Sander³⁵. Asocierea a fost lichidată în 1889³⁶.

Cum s-a înfiripat prietenia dintre Petre S. Aurelian (1833–1909) și Ioan V. Socec, fii de emigranți din Transilvania, ridicați prin propriile puteri, unul ca profesor universitar și funcționar al statului, celălalt ca antreprenor, amândoi liberali – cel dintâi de mai multe ori ministru și președinte al Consiliului de Miniștri (1896-1897), este încă neclar. Cert este că relațiile dintre cele două familii, suficient de apropiate cât să petreacă un revelion împreună, la locuința lui Petre S. Aurelian de la Școala de Agricultură de la Herăstrău (1880/1881). Poate cu acel prilej, între tânărul elev al Școlii de Ofițeri și doamna Aurelian avea să se înfiripeze o idilă, interzisă de familie după ce doamna Aurelian se confesase chiar Mariei Socec. Motivul soților Socec de a cere fiului cel mare să renunțe la relație a fost că soțul încornorat era „amic intim și nu se poate”³⁷.

Petre S. Aurelian a fost căsătorit de trei ori: cu Anica Bălăceanu, cu Alexandrina Lecca³⁸ și cu Charlotta (sau Carlotta) Popescu (originară din Blaj)³⁹. Cum Alexandrina Lecca murise în 1863, deducem că ultima soție, Charlotta, fusese iubita tânărului ofițer, cu care era, de altfel, apropiată ca vârstă (născută în 1858, decedată în 1933)⁴⁰.

Pentru Alexandru Socec, consecința imediată a fost un transfer de câteva luni la Galați, garnizoană aleasă de tatăl său. Întocmai ca și încorporarea, apoi plecarea la școala de la Mănăstirea Dealu, acest moment dezvăluie amploarea relațiilor librarului-editor Ioan V. Socec în rândul ofițerilor superiori și al oamenilor politici.

Indiscutabil, în alegerea carierei militare au contat propriile concepții despre societate ale lui Alexandru Socec, pasiunea pentru viața sportivă și

---

³⁴ Rozalinda Posea, *Correspondența lui Nicolae Teclu cu fratele său, Dumitru Teclu*, în „Țara Bârsei”, nr. 14/2015, p. 184.

³⁵ Theodosiu Ionnițiu, *Istoria editurii românești*, p. 154.

³⁶ Cf. *Ioan V. Socecu*, în George Filip, *Almanach tipografic*, II, București, 1898, p. IX.

³⁷ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880, f. 45^v, 81^v.

³⁸ Fiică a pictorului Constantin Lecca (1810–1887), care se trăgea, la rândul său, din ramura familiei care se stabilise la Brașov, unde se ocupa cu negustoria; cf. Octav George Lecca, *Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova*, București, 1911, p. 57.

³⁹ Biblioteca Națională a României, Fond A. Saint-Georges, arhiva Petre Sebeșanu Aurelian, f. 3.

⁴⁰ Cf. Gheorghe Bezviconi, *Necropola Capitalei*, București, Institutul de Istorie „N. Iorga”, 1972, p. 57.

călărie, poate și impresia momentului istoric: stagiul său militar a început la puțin timp de la încheierea Războiului de Independență, la care nu putuse participa ca voluntar deoarece studenților li se refuzase un asemenea gest. Partea de tinerețe a jurnalului lui Alexandru Socec conține numeroase referințe la atracția acestuia pentru gimnastică, scrimă, înot și echitație. Prin urmare, examenul medical la care fusese supus la recrutare impresionase comisia în așa măsură, încât atunci când Ioan V. Socec l-a prezentat generalului Carol Davilla (1828–1884), acesta deja auzise de fiul prietenului său⁴¹.

Alexandru Socec și-a satisfăcut stagiul militar la Regimentul 3 Călărași din București, aflat sub comanda colonelului Grigore Polizu (1836–1896)⁴², care luase parte la luptele de la Plevna și asistase la capitularea lui Osman Pașa⁴³. Grigore Polizu, impresionat de calitățile sportive și intelectuale ale recrutului, i-a propus lui Ioan V. Socec ca Alexandru Socec să urmeze școala de ofițeri de la Mănăstirea Dealu⁴⁴. Aceasta era condusă de căpitanul Alexandru Angelescu, un alt „bun prieten al tatei”⁴⁵. Starețul Mănăstirii Dealu, Tarasie⁴⁶, era un văr al lui Theodor Mehedințeanu⁴⁷. Totuși, Ioan V. Socec a simțit și nevoia de a interveni pe lângă șeful Marelui Stat Major, generalul Gheorghe Slăniceanu (1835–1885). Fostul ministru de Război fusese „bun prieten de tinerețe al tati[i] și al unchiului Ovessa”⁴⁸.

Prea bătrân pentru a merge pe front, librarul-editor Ioan V. Socec nu ezitase să se înscrie ca voluntar în Garda Națională. Și aici își regăsea prietenii. La 10 mai 1880, Ioan V. Socec participase la defilarea de ziua națională ca sergent în „batalionul prietenului său Christescu, marchitan în Calea Victoriei

⁴¹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 43.

⁴² Cf. G. Bezviconi, *Necropola Capitalei*, p. 223.

⁴³ Carol König, Nicoleta König, *Rărități din colecția de arme a Muzeului Național de Istorie a României*, în „Muzeul Național”, XXV, 2013, p. 371.

⁴⁴ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 36^v, dosar 4/1880–1883, f. 13^v.

⁴⁵ ANIC, Fond General Alexandru Socec 1877-1951, dosar 4/1880, f. 35.

⁴⁶ Menționat fugar de Marin Dumitrescu, *Istoricul a 40 de biserici din România*, I, București, 1899, p. 42, 46.

⁴⁷ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 37.

⁴⁸ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 45, dosar 4/1880–1883, f. 14.

lângă bijutierul Herdan în fața Poliției”⁴⁹. Între familiile prietene era amintită, fără alte detalii, și „familia de comercianți” Eftimiu⁵⁰.

Și alți militari importanți apar în jurnal ca prieteni ai lui Ioan V. Socec, precum generalii Radu Mihai (1840–1894, menționat ca „intim”) și Gheorghe Manu („foarte prieten”)⁵¹. Radu Mihai (1840–1894) era prefectul Poliției, iar Gheorghe Manu (1833–1911), fost primar al Capitalei (1874–1877) ocupase, după Războiul de Independență, funcția de inspector general al artileriei. Cei doi generali aveau opțiuni politice diferite: Gheorghe Manu a fost conservator, iar Radu Mihai era considerat „omul *Vizirului* Ion Brătianu”⁵². Tot prin intermediul tatălui, Alexandru Socec l-a cunoscut și pe generalul Ioan Emanoil Florescu (1819–1893), pe care l-a descris ca pe un bărbat cu „o splendidă înfățișare”⁵³.

Deși a colaborat excelent cu politicienii conservatori, liberalismul a fost opțiunea politică neclintită a lui Ioan V. Socec, inițial ca adept al grupării C. A. Rosetti–Ion Brătianu. Despre cel dintâi, Alexandru Socec scria că fusese, în 1854, „primul șef politic” al tatălui său⁵⁴. Trebuie neapărat remarcat faptul că C. A. Rosetti condusese, alături de Enric Winterhalder, o librărie în București⁵⁵, în perioada în care Ioan V. Socec trecea de la statutul de ucenic al lui George Ioanid la cel de antreprenor independent.

Pe Horia Rosetti (1857–1913), și el „amic politic” al tatălui, Alexandru Socec îl cunoscuse în timp ce studia dreptul și frecventa lumea mondenă la Paris⁵⁶. Tot în timpul studenției, pentru că se implicase în formarea unui comitet al coloniei românești din capitala Franței, aparent neglijată de diplomații trimiși acolo, fusese contactat de tineri liberali brătieniști (numele acestora nu apar în jurnal), care ceruseră ca această organizație să le reprezinte interesele. Pentru tânărul Alexandru Socec, a fost un moment ce l-a determinat să scrie, cu

---

⁴⁹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 12^v.

⁵⁰ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 47.

⁵¹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 45, dosar 3/1879–1880, f. 48.

⁵² George Costescu, *Bucureștii Vechiului Regat*, București, Editura Universul, 1944, p. 290.

⁵³ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 80^v.

⁵⁴ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 44^v.

⁵⁵ Alexandru Cebuc, *C. A. Rosetti – tipograf, editor și librar*, în „București. Materiale de Istorie și Muzeografie”, VII, 1969, pp. 67–80.

⁵⁶ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 15^v.

mândrie, despre relațiile tatălui său: „Cu toți miniștrii este tata în excelente relațiuni amicale și personale”⁵⁷.

În cele din urmă, Alexandru Socec i-a fost prezentat lui Ion C. Brătianu de un alt „fidel” al politicianului liberal, căpitanul Fănuță, de la escadronul de jandarmi călare din București⁵⁸. Desigur, acesta a fost încă un prilej de a nota influența și relațiile tatălui său, căci președintele Consiliului de Miniștri i s-ar fi adresat cu cuvintele: „Vezi să fii om de treabă ca tatăl dumitale!”⁵⁹

Un alt om politic liberal despre care Alexandru Socec a spus că a fost „amic personal” al lui Ioan V. Socec a fost Nicolae Ionescu (1820–1905), ministru de externe între 1876–1877⁶⁰. Acesta este, de fapt, primul nume de prieten sau amic român ce apare în jurnalul inedit. În 1892, un alt „bun amic al tatii este numit ministru la Culte și Instrucțiune”: Petru Poni (1841–1925)⁶¹, de asemenea membru al partidului liberal, deși portofoliul amintit i-a fost oferit de către Lascăr Catargiu⁶².

Deși nu își dorea să devină librar-editor, înainte de a pleca din Paris Alexandru Socec nu a refuzat rugămintea „domnului Marechal, care fusese la București”, de a alcătui „o listă a celebrităților noastre literare ca să le trimită Hachette&C^e direct cataloage și alte prospecte cu noutăți ale literaturii franceze”. Semn al tinereții, al lipsei îndelungate din țară, al faptului că încă nu fusese prezentat ca adult autorilor pe care îi edita compania familiei, poate și al propriilor interese literare, Alexandru Socec a recunoscut cu amărăciune că nu putea oferi decât patru nume (Vasile Alecsandri, Alexandru Odobescu, Bogdan Petriceicu Hasdeu și Constantin Negruzzi). Această însemnare din 17 noiembrie

⁵⁷ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 7. În cele din urmă, Alexandru Socec s-a îndreptat spre conservatorism, deși a fost martor al sfârșitului acestei doctrine politice.

⁵⁸ Maiorul Fănuță a condus represiunea manifestației opoziției conservatoare din 14 martie 1888, cf. „Epoca”, III, 694, 16/28 martie 1888, *passim*, „România Liberă”, XII, 3164, 19/31 martie 1888. În jurnalul său, Alexandru Socec, ofițer în escadronul de jandarmi călare, notează că și-a arestat propriii prieteni, Costică (Constantin) Arion și Neculae Blaremburg.

⁵⁹ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 4/1880–1883, f. 88. Întâlnirea a avut loc în mai 1883, după transferul de la Galați înapoi în București.

⁶⁰ ANIC, fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 2/1877–1879, f. 4.

⁶¹ ANIC, fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 6/1888–1894, f. 52.

⁶² A se vedea opinia ușor malițioasă exprimată de Titu Maiorescu, în *Discursuri parlamentare cu privire asupra desvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, volumul IV (1888–1895), București, Socec, 1904, p. 54.

1879⁶³ poate fi luată ca punct de reper: revenirea în țară îi va prilejui mai multe cunoștințe printre literații epocii.

Alexandru Socec i-a considerat prieteni ai tatălui său pe autorii junimiști, al căror editor a fost acesta după strămutarea la București. Dacă este greu de trasat o demarcație exactă între prietenii personali și cei politici, același lucru se poate spune și despre linia de demarcație între prietenii politici și cei din lumea culturală. Ioan V. Socec a devenit editorul și librarul care difuza revista „Convorbiri Literare”, deși cariera politică a lui Titu Maiorescu, descris ca „un bun prieten al tatei”, a fost legată de partidul conservator. La 10 martie 1886, Alexandru Socec scria cu mândrie că prin intermediul tatălui său cunoscuse pe Vasile Alecsandri, Iacob Negruzzi, Alexandru Odobescu, Mihai Eminescu, George I. Ionescu-Gion, Alexandrescu Sion și „mulți alții”⁶⁴. Deși la București Titu Maiorescu continua să organizeze întâlniri ale Junimii, Ioan V. Socec nu era amintit printre participanți. Relația, oricât de prietenească, pare să fi fost întemeiată pe considerente editoriale, deci economice, reciproc avantajoase.

Această listă ridică, evident, o serie de probleme. Titu Maiorescu, în însemnările sale, scria despre colaborarea cu Ioan V. Socec (la editarea volumului de poezii de Mihai Eminescu din 1886 sau la cea a „Convorbirilor Literare”), dar nu și despre o relație de prietenie personală cu acesta⁶⁵. Iacob Negruzzi, deși în „Amintirile de la Junimea” din Iași nu îl menționa pe Ioan V. Socec printre prietenii săi, a dezvoltat relația de afaceri pe care o avea cu librarul-editor bucureștean până la căsătoria unei nepoate cu moștenitorul acestuia. Corespondența dintre Iacob Negruzzi, unchi, și Ioan I. V. Socec, nepot, este bogată, foarte personală pe alocuri, și importantă pentru a înțelege transformările petrecute atât în boierime, cât și în clasa de mijloc, adică în burghezia românească, înainte de Primul Război Mondial.

Există, în aceste rețele de prieteni de cele mai diverse origini sociale, opțiuni politice și destine individuale o absență notabilă: concurența. Alexandru Socec nu a scris nimic despre alți librari-editori din Vechiul Regat.

---

⁶³ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 3/1879–1880, f. 26^v, cf. *ibidem*, f. 3, pentru datele despre Marechal.

⁶⁴ ANIC, Fond General Alexandru Socec, 1877–1951, dosar 5/1883–1888, f. 67. Toți acești autori fuseseră editați de Socec.

⁶⁵ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, volumul al II-lea (1881–1886), ediție de I. Rădulescu-Pogoneanu, București, Socec, 1939, pp. 212, 231, 289, 306.

Chei de lectură ale pietății filiale. Concluzii

Probabil că sentimentele lui Ioan V. Socec față de prietenii săi nu erau foarte diferite de cele consemnate de către Alexandru Socec. Dar emoțiile pe care putem încerca să le decodificăm sunt ale fiului. Din acest motiv, acest studiu trebuie înțeles ca unul de istorie socială a secolului al XIX-lea, deși prietenia poate fi studiată și ca parte a istoriei emoțiilor⁶⁶. Avertismentul asupra limitelor până la care pot fi înțelese afectele și raporturile dintre indivizii din trecut⁶⁷ este cu atât mai adecvat în cazul lui Ioan V. Socec, ale cărui sentimente pot fi doar bănuite.

O istorie a înrudirii și a prieteniei impune o analiză atentă a concluziilor cercetărilor sociologice. Mobilitatea socială, vecinătățile, diferitele tipuri de rețele de prieteni, apartenența la un partid politic (respectiv, cel național-liberal) și la organizațiile profesionale ale librarilor-editori nuanțează conceptul de amicitie. Evident, limitele enunțate mai sus rămân valabile. Din aceste motive, atenționările sociologilor, conform cărora prietenia trebuie studiată atât în sfera publică, cât și în cea privată, mai ales în cazul relațiilor pornite de la schimburile comerciale, devin esențiale pentru istorici. Incontestabil, norma de bază a prieteniei rămâne reciprocitatea, dar sentimentele și emoțiile împărtășite de indivizi între care intervine încrederea reciprocă bazată pe o alegere liberă depășesc momentele de criză sau de bucurie ce se petrec în spațiile private⁶⁸. Ceea ce pentru societatea actuală este firesc, și anume despărțirea prieteniei de sfera înrudirii, de statutul social sau de opțiunile politice ale partenerilor, trebuie contextualizat cu atenție în cazul societăților din trecut⁶⁹. Cel puțin la fel

---

⁶⁶ Pentru apartenența prieteniei la istoria emoțiilor, teoriile despre importanța afectelor și atașamentelor, a se vedea Daniel Gicu, *Istoria simțurilor și a emoțiilor: noi direcții de cercetare în cadrul istoriei culturale*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, XXX, 2017, pp. 98, 107-109.

⁶⁷ Tuomas Tepora, *What, if Anything, Can the History of Emotions Learn from the Neurosciences?*, în “Cultural History”, 9, 1, 2020, p. 102.

⁶⁸ Mary Holmes, Silvana Greco, *Introduction: Friendship and Emotions*, în “Sociological Research Online”, 16 (1) 16 <http://www.socresonline.org.uk/16/1/16.html>, 0.5153/sro.2316, consultat 9 iulie 2020.

⁶⁹ Allan Silver, *Friendship in Commercial Society: Eighteenth-Century Social Theory and Modern Sociology*, în “American Journal of Sociology”, Volume 95, No. 6, May 1990, pp. 1476-1477, 1485, 1499.

de important este studiul rețelelor⁷⁰, cu atât mai mult cu cât ne aflăm în fața unui caz în care ajutorul prietenesc este dublat de nevoia de sprijin reciproc în diverse domenii economice.

Pe baza listei de amici ai lui Ioan V. Socec, așa cum îi prezintă cu mândrie și pietate filială Alexandru Socec, pot fi desprinse cinci concluzii:

Definiția conceptului: deși imposibil de reconstituit cu acuratețe pentru burghezia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea românesc, înțelesul termenului „prietenie” se referă la relațiile bazate pe afinități și interese personale, de familie, de afaceri sau politice, ieșind din sfera privată pentru a se intersecta în anumite situații cu cea publică.

Apropierea de vârstă: Ioan V. Socec, Ion Ovessa, Petre S. Aurelian, Gheorghe Slăniceanu erau născuți în anii 1830, iar Theodor Mehedințeanu și Dumitru Teclu probabil foarte aproape sau în același deceniu.

Rolul economic și comercial al Brașovului pentru românii din Transilvania a continuat în secolul al XIX-lea. Emigrarea din Imperiul Habsburgic spre Țara Românească nu însemna ruperea totală a legăturilor personale și economice; din contră, acestea se dovedeau esențiale (vezi cazul importului de hârtie de la Petrusdorf/Petrești-Alba). Mai mult, între antreprenorii care, întocmai ca și Ioan V. Socec, au început afaceri proprii, legăturile cu oamenii de afaceri proveniți din Brașov continuau să aibă o pondere importantă.

Prietenii erau numeroși, dar prietenia propriu-zisă, intimitatea amicală, pare să fi fost mult mai restrânsă. Lumea unui antreprenor (încă) tăcut se dezvăluie prin intermediul celor pe care fiul i-a așezat între prietenii din tinerețe: cel care l-a sprijinit financiar, Theodor Mehedințeanu, a devenit nașul copiilor; Ioan Ovessa, un alt prieten de tinerețe, a fost cumnatul lui Ioan V. Socec și omul în casele căruia s-a instalat tipografia condusă împreună cu Dumitru Teclu; nu în ultimul rând, prietenul la care familia Socec a fost invitată pentru a petrece Anul Nou, Petre S. Aurelian, a simțit și latura tristă a relației cu Alexandru Socec.

Prietenia și înrudirea nu pot fi despărțite: relațiile formate și consolidate în tinerețe l-au ajutat pe Ioan V. Socec să intre pe cont propriu în comerțul cu carte, să devină editor al celor mai importanți autori români și să creeze premisele ascensiunii sociale a copiilor săi. Opțiunea sa politică indiscutabilă, liberalismul, nu a împiedicat o bună colaborare cu oamenii politici și intelectualii

---

⁷⁰ Cf. Niall Ferguson, *Piața și turnul. Rețele, ierarhii și lupta pentru putere*, traducere de Paul Aneci, Iași, Editura Polirom, 2018, pp. 45-52.

conservatori. Legăturile sale în armată i-au ușurat cariera fiului, fără a se putea vorbi însă de o totală incompetență a acestuia.

Numele prietenilor lui Ioan V. Socec sunt impresionante, dar capcana unei abordări triumfaliste este de evitat. Acestea ne vorbesc, de fapt, despre lumea încă insuficient studiată a antreprenorilor români din secolul al XIX-lea, a oamenilor ridicați de jos în acea încă dificil de cuantificat și de înțeles clasă de mijloc. Este doar un prim pas pentru a studia o burghezie pentru care prietenia era un mod de a face să funcționeze, după propriile interese politice, economice sau personale, întreaga societate.

A TREIA PARTE
Tăceri ascunse, tăceri mărturisite

Tăcerea, un avatar al memoriei colective*

Andi Emanuel MIHALACHE

(Iași)

Ce este un arhetip¹? Un cuvânt spațiabil: ce-și dă contur cu toate câte nu sunt încă într-însul; le vom striga însă pe rând, din rărunchii zisului. Și o să fie mai întâi tăcerea; una care nu-i a ta și nici a altuia: e tăcerea zidită împrejurul fiecăruia, cu întreaga surzenie ce ne apără de fricile celorlalți. Neauzindu-i, jurăm că ei nu există. Mai ales că empatia n-a fost nici ea, vreodată, prea vorbărească. Ne reducem la cea mai adâncă muțenie; ca să ne zărim de-a curmezișul, prin oglindiri desprinse din auzite.

Tăcerile ne descarcă de ceea nu ce suntem. Rup nasturii de la cămașa prea strâmtă a spunerii. Așadar, iată o luare-aminte: stricând tăcerea altcuiva, nu ne alegem cu vreo o vorbă de duh și nici măcar cu o insultă. Tăcerile nu generează, pur și simplu, opusul lor. Iar tăcuții nu fac daruri, pentru că ei înșiși sunt un cadou, dacă pricepem acea îndemânare cu care ei nu se grăbesc să răspundă la orice întrebare. Indicibilul? Sunt tăceri zilnice care ne îngenuchează și ne umilesc asiduu, încât moartea devine o tăcere amiabilă, ca o amnistie – nu te mai cerți cu ea. Și mai e ceva: după ani și ani în slujba unei tăceri, ea se plictisește și ne lasă baltă; și bine face. Are și limbajul nevoie să-și mai scoată ghipsul. Să etaleze dezinvolt niște cuvinte, ca să ascundă mai bine altele. Omul e o mașină de repetat greșeli.

Prolog printre arhetipuri

Jung era convins că arhetipurile pot fi, cel mult, approximate. Investigarea lor reușește numai prin abordări globale care nu pierd niciodată din ochi subtextul, întrucât

---

* Articolul este un fragment din volumul *În umbra unui ecou: tăcere, arhetip, recipientă*, în curs de apariție.

¹ Dintre toate accepțiunile termenului, vom face apel mai ales la cele care țin de domeniul psihologiei.

[...] adevăratul lor sens reiese mai degrabă din ansamblul expunerilor, decât din formulările particulare. [...] Nu există arhetip care să se lase redus la o formulă simplă; arhetipul e un vas ce nu poate fi nici golit, nici umplut. În sine nu există decât ca stare potențială, iar atunci când ia o formă, nu mai e ce a fost înainte. Dăinuie peste milenii, însă, cu toate acestea, necesită mereu noi și noi interpretări. Arhetipurile sunt elemente neclintite ale inconștientului, dar care își schimbă tot timpul formele².

O probează Henri Brunel, care se declara „de credință creștină și discipol zen. *Cred cu fermitate că tot ce este înălțător converge* (s.n., A.M.)”³. Și își întemeia afirmațiile pe următoarea anecdotă: un maestru zen analfabet îi cere unui călugăr catolic să-i citească un fragment din textele creștine; monahul alege câteva *Fericiri* din *Sfânta Evanghelie după Matei* (V, 3-8)⁴. Ce s-a întâmplat? Brunel își țese povestirea în așa fel încât tăcerea să devină ea însăși un personaj al istorisirii; un fel de cortină grea de sensuri, după care se ascunde ubicuitatea arhetipului jungian:

Cum maestrul nu scotea niciun cuvânt, așezat în poziția lotus, în locul său obișnuit, drapat în roba sa cenușie, călugărul tăcu. Se lăsă liniștea care se prelungea. Călugărul din Occident nu îndrăznea să se miște, căci într-o mănăstire zen nu se întrerupe meditația unui maestru. Liniștea se eterniza.

---

² Carl Gustav Jung, Károly Kerényi, *Copilul divin. Fecioara divină. Introducere în esența mitologiei*, traducere de Lucia-Cecilia Călinescu, Timișoara, Editura Amarcord, 1994, p. 168. Din punct de vedere metodologic, credem că important este să știm ce *nu* sunt arhetipurile, iar lucrurile se vor clarifica oarecum dacă vom consulta volumul *Omul și simbolurile sale: Carl Gustav Jung*, M.-L. von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffé (editori), traducere de Mirela Foghianu, București, Editura Trei, 2017, pp. 83-86.

³ Henri Brunel, *Anul Zen*, traducere de Nicolae Constantinescu, București, PRO Editură și Tipografie, 2003, p. 165. În tradiția zen se înscriu și așa-numitele *koan*-uri, niște propoziții aparent absurde; ele au menirea de a dinamita obișnuințele de gândire pentru a recăștiga astfel o realitate de mult pierdută. Cu gândul la ideea de arhetip, exemplificăm cu un *koan* citat chiar de Henri Brunel: „Vidul este plin, iar plinul este vid”. Îl studiază apoi comentându-l, mai întâi prin faptul că acest vid „conține în mod egal cele zece mii de aparente”; care nu sunt însă niște năluciri. Dar atunci ce ar putea fi? Brunel încearcă unele lămuriri: „Toate ființele vii și obiectele neînsuflăte, și marea, munții, câmpiile, pădurile sunt forme trecătoare, ce de-abia apar, că au și dispărut. [...] «Formele» sunt hainele pe care le îmbracă, provizoriu, vidul. [...] Învățătura zen are ca scop să ne «trezească» la această realitate originară. Din vid purced toate și suntem frați cu păsarea și cu furnica, fum pieritor, la fel ca ele” (Henri Brunel, *op. cit.*, pp. 18, 92-93).

⁴ *Fericirile* pot fi citite în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1988, p. 1100.

Chipul maestrului, trăsăturile lui pronunțate, fața lui pergamentoasă era de nepătruns. Călugărul care venea din Occident era neliniștit. Îl ofensase pe maestru citindu-i părți dintr-o religie necunoscută și îndepărtată? Atunci auzi:

– Este frumos. Nu știu cine a scris asta, dar, în orice caz, oricine ar fi fost, sunt sigur că era un Buddha. Ceea ce tocmai mi-ai citit conține însăși esența a ceea ce încerc să vă învăț aici⁵.

Neștiința într-ale cititului este și o manieră – uneori cochetă – de a prețui ceea ce ți se citește. În romanul lui Milan Kundera, *Gluma*, personajul-narator îi citește iubitei versuri din lirica poetului ceh František Halas (1901–1949): „*Nechibzuite slove în voi nu cred. Credință mi-e tăcerea,/ e peste frumusețe, e mai presus de toate,/ serbare a înțelegerii* (s.n., A.M.)”⁶. Textul lecturat este unul singur, dar modul în care fiecare și-l trece printre gânduri diferă de la om la om; ne unesc însă acele *aha*-uri mute ce rotunjesc în mintea unuia interpretarea celuilalt. Iar din ilustrarea acestui gen de tăcere nu lipsește o experiență românească. E vorba de regizorul Andrei Șerban, care, dorindu-și o săptămână de meditație într-un templu zen, ne povestește:

Pe toată durata zilei ni se impunea regula tăcerii, care e destul de șocantă pentru un începător și aproape imposibil de respectat. Totuși, neavând de ales decât să mă supun, descopeream că a nu vorbi, a nu ceda tentației permanente de a face mereu comentarii îmi deschidea o nouă perspectivă înăuntru și, în loc să fie o restricție, devenea o eliberare⁷.

A tăcea înseamnă, aici, a înțelege. În atmosfera mănăstirească tăcerile se coc în tihnă, agățate de respirația calmă, bine drămuțată a monahilor. Aceași

---

⁵ Henri Brunel, *op. cit.*, p. 164. Citându-l pe Lao Zi, Alan Watts este, poate, mai explicit, cel puțin din punctul de vedere al recipientei, una dintre marile teme ale filosofiei orientale: „Noi nu pricepem cu ușurință ideea că vidul este creator și că ființa vine din neființă așa cum vine sunetul din tăcere sau lumina din spațiu: «*Treizeci de spițe se unesc în butucul roșii;/ Gaura din mijloc este ceea ce-i dă un folos./ Dă formă lutului, spre a face un vas;/ Spațiul dinăuntru este cel ce-i dă un folos./ Despică uși și ferestre, spre a face o cameră;/ Găurile sunt cele ce le dau un folos./ De aceea profitul vine din ceea ce se află acolo;/ Folosul din ceea ce nu se află acolo*». Nu știu dacă această idee poate fi argumentată din perspectiva logicii noastre, însă îmi este imposibil să concep orice fel de formă fără componenta unui spațiu relativ gol” (Alan Watts, *Dao. Calea ca o curgere de apă*, traducere de Dinu Luca, București, Editura Humanitas, 2014, p. 50).

⁶ Milan Kundera, *Gluma*, traducere de Jean Grosu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 108.

⁷ Andrei Șerban, *O biografie*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 159.

idee de consonanță a religiilor în ceea ce au ele mai înalt reappare la o altă pagină a cărții lui Brunel, unde îl elogiază pe Ryokan (1757/1758–1831), călugăr zen, caligraf și poet:

Ryokan mă face să mă gândesc la Bruno, fondatorul ordinului Chartreux. La mănăstirea Miraflores, în Spania, o statuie de lemn pictat îl reprezintă pe sfânt: mare, ușor adus de spate, zvelt și cu acest aer de infinită bunătate. Ryokan și Bruno sunt mistici de origine comună. *Numai barbarii cred că tradițiile, epocile, culturile, credințele religioase îi despart definitiv pe oameni.* La mănăstire se scriu haiku. În fiecare an, călugării zen vin să împartă viața cu călugării creștini la Trappe de Bellefontaine, în Maine-et-Loire. Ei practică zazen la umbra unui stejar uriaș, la doi pași de o statuie a Fecioarei. Uitarea de sine, iubirea dăruită tuturor și fiecăruia, setea și foamea de absolut nu cunosc frontiere. *Dumnezeu și eternul Atma împart același ținut (s.n., A.M.)*⁸.

Filosofia zen promovează tăcerea mai mult ca antidot, decât ca abstenență. Tăcerea din temple nu e altceva decât o înțeleaptă chiverniseală a cuvintelor⁹; un efort continuu de a te păstra în tine însuși¹⁰, reunificat, în liniște, cu propria persoană¹¹. Călugării sunt convingși că vorbele nu dau ștafeta și nu ne transpun în celălalt; doar ne împotmolim astfel într-un soi de surzenie a gândurilor. Și încă ceva: tăcerea zen nu implică vreo flagelare, practicantul putând tăcea și cu zâmbetul pe buze. Drept dovadă, reproducem un fragment extins din povestirea *Maestrul tăcerii*:

Era odată, în China, un călugăr zen care căpătase renumele de „Mastru al tăcerii”. În realitate, acest om al bisericii era un șarlatan, un impostor, care

---

⁸ *Ibidem*, pp. 41-42. Probabil că autorul se referă la divinitatea hindusă Atman, echivalentă a eului fiecăruia, unul restrâns la adevărurile ultime ale sufletului nostru. Iar Bruno ar fi Sfântul Bruno, cel care a înființat, în 1084, mănăstirea Grande Chartreuse din Alpi, sediu al Ordinului Cartusian. Peste două secole, aici ajungeau, datorită cruciaților, pisicile albastre siriene. Preocupați și de lucruri mai lumești, cum ar fi fabricarea lichiorului sau forjarea armelor, călugării au perpetuat această rasă de feline, selecționându-le cu o anume tendință: să fie pisici silențioase, care să nu perturbe meditațiile fraților.

⁹ „Nu roștiți cuvintele de prisos!” (*ibidem*, p. 45).

¹⁰ Zenul „este sinonim cu calmul, liniștea. Maestrul zen, este adevărat, se distinge prin capacitatea sa de a zăbovi liniștit «în interior» oricare ar fi tulburările exterioare. La fel ca apa din adâncuri, nemișcată, când la suprafața valurilor se dezlănțuie furtuna. El este cufundat în seninătate. Imobil în inima sa” (*ibidem*, p. 46).

¹¹ „Să ne simțim în armonie, liniștiți, unificați” (*ibidem*, p. 204).

imaginase acest subterfugiu pentru a trăi confortabil din pomenile pe care i le aduceau sătenii. Îi primea numai în zilele fără soț, instalat comod pe pernele lui de mătase, și se mulțumea să păstreze cu obstinție tăcerea. Doi confracți predicau în locul lui. Or, într-o dimineață, se prezentă la mănăstire un călugăr pelerin, atras de reputația Maestrului tăcerii. Nu era o zi de vizită, și cei doi acoliți interpreți lipseau. Pelerinul îl abordă pe maestru și îl întrebă:

– Maestre al tăcerii, luminați-mă: ce este Buddha?

Neștiind ce să facă, falsul maestru privea nervos în stânga și în dreapta, căutându-i în van pe complicii săi obișnuiți. Pelerinul, aparent satisfăcut, înclină capul și întrebă:

– O, Maestre al tăcerii, luminați-mă: ce este dharma?

Din ce în ce mai stânjenit, șarlatanul ridică ochii spre cer, căutând în van inspirația, apoi coborî privirea în pământ, descurajat. Pelerinul înclină capul cu respect și spuse în continuare:

– O, Maestre al tăcerii, permiteți-mi o ultimă întrebare: ce este harul?

Așa-zisul maestru depărtă brațele în semn de totală neputință. Călugărul pelerin salută de trei ori și se retrase.

Pe drumul de întoarcere, el se încrucișă cu doi călugări care se îndreptau spre mănăstire:

– Fraților!, strigă el. Mergeți, fără îndoială, să vă prezentați omagiile Maestrului tăcerii?

– Ei bine!... da, făcură călugării, surprinși și puțin neliniștiți.

– Ah, ce forță a înțelepciunii!, exclamă pelerinul. În numeroasele mele călătorii, n-am mai întâlnit niciodată unul ca el. Judecați și voi. Când l-am întreat „Ce este Buddha?”, s-a întors spre Răsărit și spre Apus, arătându-mi prin aceasta că oamenii îl caută pe Buddha în toate direcțiile, pretutindeni unde nu este. L-am întreat atunci de dharma. Mi-a răspuns ridicându-și ochii la cer, apoi coborându-i la pământ, făcându-mă să pricep că dharma nu face nici o deosebire între bogați și săraci, între cei puternici și cei slabi, că dharma este egală pentru toți. În sfârșit, când l-am întreat despre har, și-a depărtat brațele cu mâinile larg deschise. Harul este de fapt o binecuvântare, care este împărțită cu generozitate oamenilor, pentru a-i călăuzi pe drumul vieții. Fraților, ce mare înțelept, acest Maestru al tăcerii!¹²

Morala poveștii e una sumară, cititorul putând-o îmbogăți însă cu propria experiență: tăcerile altuia ne priesc, uneori, numai dacă stârnesc întrebări corespunzătoare unor răspunsuri avute deja. Despre Claude, căutător de artă exotică în Indochina și personaj principal în *Calea regală*, marele scriitor

---

¹² *Ibidem*, pp. 23-25.

André Malraux glosa: „[...] simțea cum ceea ce gândea se apropia puțin câte puțin de cuvinte...”¹³. Tăcerea aceasta, satisfăcător administrată, e de găsit la începutul romanului. La sfârșitul lui, când Claude e pe moarte, el percepe muțenia băștinașilor cu o deznădejde aidoma, introvertită și ea. Totuși, tăcerea nu e nicăieri doar un depozit cu lucruri nespuse. Însă nu ne acomodăm prea lesne cu propria noastră tăcere, și cu atât mai greu cu a celorlalți: „Fiecare aștepta. Tăcerea asta asiatică îl exaspera pe Claude. [...] Așteptările îl făceau să-și simtă cu violență imobilitatea”¹⁴. Nu era singurul occidental care credea că tăcerea extrem orientală excelează printr-o părelnică nepăsare față de timpul irosit și mai ales printr-o aparentă indiferență față de cât dura o eventuală expectativă. Cum stăteau într-adevăr lucrurile, am lămurit ceva mai sus, dând acest exemplu din literatura lui Malraux doar ca să definim mai bine, prin contrast, tăcerile în kimono.

Ponderea tăcerilor în pariul biografic

Arhetipurile nu se confundă cu miturile, dar le alimentează, oferindu-le „materia primă”. Miturile o preiau și îi conferă diferite forme; sunt însă uneori prea vulgarizate, prea livrești, prea explicite. Dimpotrivă, arhetipurile sunt mai curând intuitive, aluzive, onirice:

[...] au o origine necunoscută; se reproduc în orice timp sau parte a lumii – chiar și acolo unde transmiterea prin descendență directă sau „fertilizare în cruce” prin migrație trebuie excluse. Îmi amintesc multe cazuri de oameni care au venit la mine pentru că erau uimiți de propriile vise sau de cele ale copiilor lor [...]. Motivul era că visele conțineau imagini cărora nu le puteau asocia nimic din ceea ce își aminteau sau din ce ar fi transmis ei copiilor. Câțiva dintre aceștia erau pacienți care aveau totuși o educație înaltă: câțiva erau chiar psihiatri¹⁵.

Neștiind niciodată pe care filieră le receptăm, ne par instinctuale, incontrollabile, iraționale: „Chipul tău s-a pierdut. Ți-ai pierdut chipul./ Dar conștiința ta rămâne răspândită, la fel, mai mare,/ imensă,/ în totalitate./ Și te

---

¹³ André Malraux, *Cuceritorii. Calea regală*, traducere de Mioara Izverna și Miron Radu Paraschivescu, București, Editura RAO, 1995, p. 183.

¹⁴ *Ibidem*, p. 307.

¹⁵ *Vezi Omul și simbolurile sale: Carl Gustav Jung*, pp. 85-86.

simțim/ în jur, în mediul plin/ de tine,/ cel mai mare al tău tu”¹⁶. Arhetipul ar fi un reflex explicativ grație căruia o enigmă e dezlegată formulând o altă enigmă: „Cine vorbește în tine, cine e forma chipului tău?”¹⁷; întrebare ce-ar putea fi recompusă și altfel, după cum o dovedește Jorge Guillén (1893–1984): „Stăteam cuprins în somnu-ți și m-am simțit visat”¹⁸. Arhetipul ne parvine, comenta Andrei Pleșu, din noaptea unui vis primordial, când omul nu avea o conștiință a eului care să îl separe de restul Creației¹⁹, cu care alcătuia un întreg durabil, impersonal, autentic²⁰. De aceea, Pleșu e de părere că Jung, spre deosebire de Sigmund Freud, voia „să regăsească o tradiție, să se reintegreze unei înțelepciuni pierdute. El nu e un dinamitar, ci un *restaurator* (s.a.)”²¹. În același spirit, Radu Vancu arată că literatura a dezvoltat o „reacție imunitară la programul modern de evacuare a umanului. [...] Pe cât de programatică a fost modernitatea în efortul ei anti-uman, pe atât de meticuloasă a fost reacția literaturii. A implicat [...] un răspuns la nivelul fiecărei substructuri a umanului: al corpului, al eului, al setului de valori, al pulsionii transcendente”²². Or, cultura

---

¹⁶ Juan Ramón Jiménez, *Viața. Antologie poetică*, ediție de Gheorghe Vințan, prefată de Ion Mărgineanu, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2013, p. 290.

¹⁷ Vezi Antonio Gamoneda, *Claritate neostenită*, traducere de Dinu Flămând, București, Editura Eikon, 2012, p. 145. Poet al structurării arhetipale și onirice a lumii, Antonio Gamoneda (n. 1931) oferă formule utile bunei înțelegeri a gândirii lui Carl Gustav Jung. Astfel, poetul spaniol ne propune sintetizări versificate, cum ar fi: „[...] simțeam noaptea celor care încă dormeau,/ și îi înțelegeam ca o singură ființă/ cum se odihneau de aceeași existență,/ cu toții în unul și același vis” (*ibidem*, p. 17); „[...] numai că visul meu locuiește sub pleoapele tale” (*ibidem*, p. 267); „Totul e presimțire” (*ibidem*, p. 367); „Am vorbit deja despre cel care veghează în mine când eu/ dorm, despre necunoscutul ascuns în memoria mea. Va/ muri și el?/ Nu știu. E ceva/ dezesperant de important” (*ibidem*, p. 465); „Am visat, iar visul era o altă viață în lăuntru corpului meu...” (*ibidem*, p. 471).

¹⁸ Jorge Guillén, *Poeme*, traducere Ștefan Augustin Doinaș și Andrei Ionescu, București, Editura Albatros, 1980, p. 51.

¹⁹ Pentru deosebirea dintre Sinele edenic, inocent și indistinct în raport cu Universul, pe de o parte, și Egoul omului izgonit din Rai, conștient de separația dintre el și Creație, pe de alta, vezi Eduard F. Edinger, *Ego și arhetip. Individuarea și funcția religioasă a psihicului*, traducere de Claudiu Panculescu, București, Editura Nemira, 2014. Potrivit lui Edinger, Sinele este gazda *identității obiective* a omului, pe când Egoul este reprezentantul *identității subiective*.

²⁰ Andrei Pleșu, *Proba viselor. Carl Gustav Jung și tradiția oneiro-critică*, în *Limba păsărilor*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 63.

²¹ *Ibidem*.

²² Radu Vancu, *Elegie pentru uman. O critică a modernității poetice de la Pound la Cărtărescu*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 67. Demers cu atât mai salutar, cu cât Constantin Noica observa că cerul a fost atât de cercetat, încât până și albastrul i-a fost confiscat. O istorie a cerului? Da, căci pledând pentru o istorie a atacurilor succesive la adresa ideii că omul ar

tăcerii este o încercare de a mijloci reîntâlnirea omului cu el însuși, în ideea unificării versiunilor lui diferite, poate rivale. Omul redat lui însuși este acel individ înnoit al lui Dino Campana (1885–1932); unul în stare să vadă „cerul ca pământul în înalt, tainic, pur, părăsit de umbră, infinit”²³; este, în fond, aspirația telurică spre o liniște absolută, mai mult lăuntrică decât auditivă: „Auzeam stelele răsărind”²⁴; sau, în altă viziune, dar cu același mesaj, „O, tăcere! te adapă azul îngerilor”²⁵. De aceea, tăcerea „sfâșiată de un gest”²⁶ este redusă adesea la sinonimia cu imobilitatea.

*Se poate tăcea cu picioarele adânc înfipte în centrul lumii (s.a.). Așa cum s-a spus despre Dumnezeu că e un cerc cu centrul peste tot și raza nicăieri, la fel și despre centrul lumii se poate spune că se află peste tot, și asta nu doar pentru că Pământul e rotund, ci pentru că Universul e infinit. A tăcea cu picioarele înfipte adânc în centrul lumii înseamnă să taci acolo unde îți e locul, și e cum nu se poate mai bine ca tăcerea ta să fie cu picioarele pe pământ*²⁷.

Și pentru că am pomenit de un cerc cu centrul peste tot, să facem dreptate și sunetelor care vin după noi și ne întorc din drum. Dar pentru aceasta fiecare om ar trebui să caute într-însul un basm care-l ține pe lume și dă vieții lui, când și când, promisiunea unui miracol. Lui Han Fook, personajul lui Hermann Hesse, i se arată în vis un maestru al cărui ucenic ar vrea negreșit să fie. Cutreieră, așadar, pământul până când își întâlnește visul, descoperind un

---

ocupa un loc fix într-un univers finit, Noica ne amintea că în secolul XX chiar și culoarea văzduhului a fost contestată; era considerată mai mult un rezultat al unor radiații. Anti-umanismul pune astfel stăpânire pe microfon. Vezi Constantin Noica, *De caelo. Încercare în jurul cunoașterii și individului*, București, Editura Humanitas, 1993, pp. 7-19. Mai aplicat pe subiectul nostru (tăcerea), Gabriel Liiceanu perpetua ideile magistrului, scriind despre pictura lui Caspar David Friedrich (1774–1840): „În zilele când picta nori, tăcea. Numai tăcerea putea însoți nimicul de pe pânză. Dacă vrei să vorbești despre transcendent sau să îl reprezinți, trebuie să procedezi așa: să taci sau să pictezi neființa văzduhului” (Gabriel Liiceanu, *Om și simbol. Interpretări ale simbolului în teoria artei și filozofia culturii*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 184).

²³ Dino Campana, *Cânturi ofrice*, traducere Aurora Firța-Marin, București, Editura Humanitas, 2017, p. 119.

²⁴ *Ibidem*, p. 82.

²⁵ Pierre Emmanuel, *Poeme*, traducere de Ion Caraion și Ștefan Augustin Doinaș, București, Editura Univers, 1971, p. 60.

²⁶ Alejo Carpentier, *Pașii pierduți*, traducere de Dan Munteanu Colán, București, Editura Curtea Veche, 2008, p. 16.

²⁷ Iulian Tănase, *Teoria tăcerii*, București, Herg Benet Publishers, 2015, p. 67.

bătrân aidoma celui apărut în timpul somnului. Este Maestrul Cuvântului Desăvârșit; taciturn de felul său, îl inițiază în bucuriile poeziei, în armoniile strunelor de lăută. Dorul de casă nu înceta totuși să îl viziteze pe Han Fook: „[...] fugi noaptea pe ascuns, dar mai înainte încă să fi ajuns la ultimul cot al văii, vântul de noapte trecu peste strunele țiterii care atârna de ușa colibeii și sunetele se luară după el chemându-l înapoi, iar el nu li se putu împotrivi”²⁸. De unde această vrajă irepresibilă a cântului? Din tăcerea coniventă a celor doi, învățător și discipol, din liniștea care le înfășura și le sculpta auzul; tăcând, deveneau imuni la asperitățile realului, vibrând numai la muzicalitatea artei lor: „Maestrul abia dacă-i vorbea, dar îl învăța în tăcere meșteșugul cântului din lăută”²⁹. Ajuns finalmente în țara de unde plecase cândva, Han Fook avu o

---

²⁸ *Poetul*, în Herman Hesse, *Basme*, traducere Graal Soft, București, Editura RAO, 2014, p. 59.

²⁹ *Ibidem*, p. 57. Să plasăm acest exemplu într-un cadru analitic jungian. „Jung a spus odată că basmul este mijlocul prin care se poate studia cel mai bine anatomia comparată a psihicului. În mituri, legende sau în alte texte mitologice mai elaborate, ajungem la tiparele de bază ale psihicului uman prin intermediul unui depozit de material cultural. [...] Un mit, pe de altă parte, aparține unei culturi specifice. Dacă iei mitul lui Ghilgameș, te gândești la civilizația sumeriano-hitito-babiloniană, deoarece Ghilgameș îi aparține acesteia și nu poate fi transplantat în Grecia sau la Roma, așa cum miturile lui Hercule sau Ulise aparțin Greciei și nu pot fi imaginate într-un context maori. Dacă cineva studiază implicațiile psihologice ale miturilor, poate vedea că ele exprimă foarte mult din caracterul național al civilizației care le-a dat naștere și le-a păstrat în viață. [...] Interpretarea unui mit e oarecum mai ușoară, deoarece este mai puțin fragmentată. Pentru că forma lui este mai frumoasă și mai impresionantă decât cea a unui basm, cineva ar putea cădea în ispita de a spune că miturile sunt mai importante, iar tot restul folclorului reprezintă doar biete rămășițe. Pe de altă parte, prin ridicarea unui motiv arhetipal la nivel cultural și național și prin conectarea acestuia cu tradițiile religioase și formele metaforice, el exprimă mult mai specific problemele unei națiuni din acea perioadă culturală, dar pierde o parte din caracterul său uman. Odiseu reprezintă esența intelectului grecesc, sintetizată de zeul Hermes (Mercur, la romani), și poate fi ușor comparat cu eroii de tip trickster ai altor popoare. Dar mitul *Odissei* în ansamblul său este mai specific și într-un totuș grecesc. Pentru noi, studiul basmelor este foarte important, deoarece ele înfățișează structura generală a sufletului uman. Este important mai ales atunci când cineva lucrează cu persoane «de la celălalt capăt al lumii»; dacă un hindus sau un australian ajung în cabinet, iar cineva nu a studiat decât propriile mituri, nu va fi capabil să construiască o punte umană. Dar dacă analistul are cunoștințe despre structurile umane fundamentale, va găsi o cale de a relaționa. Am citit despre un misionar din insulele Mării Sudului care spune că modul cel mai simplu de a găsi o conexiune cu acei oameni este să le spui basme. Basmele reprezintă un limbaj prin care fiecare parte o poate înțelege pe cealaltă, pentru că materialul de bază este folosit în forma lui cea mai simplă. Dacă cineva ar povesti un mit măreț, nu ar funcționa atât de bine. Basmul poate migra atât de ușor, deoarece se află dincolo de diferențele culturale și rasiale. Limbajul basmelor pare să fie un limbaj universal – el unește toate vârstele și toate culturile” (Marie-Louise von Franz, *Interpretarea*

revelație cruntă: nimeni nu-l mai știa, nimeni nu-i mai amintea cine fusese. Trecând din ordinea visului în aceea a vieții aievea, Han Fook realiza că popasul lui oniric durase prea mult, depășind viețile alor săi. Le trimitea un mesaj de Sărbătoarea Lampioanelor; dar nu mai deosebea lampioanele propriu-zise de reflectarea lor în apă și nici lampioanele de acum de lumina lor de altădată; de parcă timpul îl pedepsea și îi refuza reintrarea în orice durată a lui, lăsându-l fără vârstă; întocmai cum visul acaparează realul, învelindu-l în platoșa atemporală a unui arhetip; în cazul lui Han Fook este chiar tăcerea din vis, adică umbra ei în presimțirile visătorului, fost elev al unui taciturn profesor numit Maestrul Cuvântului Desăvârșit, specialist în arta cântului, a poeziei și a armonizării tuturor cu noi înșine. De aceea, nu Han Fook își relatează visul, căci pe tot parcursul basmului personajul nu este activ decât la persoana a treia. Scriitorul Herman Hesse este acela care visează alături de personajul său, pentru ca și cititorul să pățească la fel; și pentru ca toți trei să se așeze, visându-se unul pe altul, la masa cea bogată a vorbelor nespuse. Și ce poate fi mai frumos acum decât reînvierea înțeleptului Mastru al Cuvântului Desăvârșit în povestea modernă a lui Milarepa, yoghinul tibetan? Prin condeiul lui Eric-Emmanuel Schmitt, Milarepa reușește să „învețe blândețea”, dar cum anume?³⁰ Răspunsul lui Schmitt e similar celui ales de Herman Hesse: „Cu anii, Milarepa *ajunse să nu mai vorbească*, doar cânta. – *Trebuie să vă amuțiți eul*. Renunțarea dă roade bogate”³¹.

Cercul nu s-ar închide dacă nu am deplasa cititorul român din Extremul Orient înapoi acasă. Potrivit Ilenei Mălăncioiu, romanul-parabolă al lui George Bălăiță, *Lumea în două zile*, ne dovedește că esențială este

[...] încercarea profund umană de a găsi un sens pe cont propriu [...]. Judecătorul Viziru, prin care de fapt aflăm părerea autorului, *este un inițiat nu numai în ceea ce privește cercetarea cazului, ci și în ceea ce privește puterea cuvântului de a lămuri cazul*. El știe că nu întâmplările în sine sunt importante,

---

basmelelor, traducere din engleză de Roxana Nourescu, București, Editura Trei, 2019, pp. 35, 43-45).

³⁰ Cu un avertisment, însă, venit chiar din partea maestrului tibetan: „Concentrarea liniștii interioare induce apatia...” (*Cântarea cântărilor lui Milarepa*, traducere de Ana și Mihai Olos, București, Editura Limes, 2014, p. 67).

³¹ Eric-Emmanuel Schmitt, *Milarepa*, traducere de Ileana Cantuniari, București, Editura Humanitas, 2017, p. 60.

ci cuvântul convingător care dă seama de ele și care este descoperit îngrozitor de greu (s.n., A.M.)³².

În cartea lui Bălăiță, tăcerile sunt prea fulminante ca să nu-și revendice, în scurt timp, exact opusul lor³³. Două personaje, Antipa și Anghel, se regăsesc într-o atmosferă de basm chinezesc, în care universul e atât de imponderabil, încât și cuvintele plutesc, în zigzaguri, între cei doi interlocutori și după multe șovăieli ating, în sfârșit, și urechea lor. Antipa și Anghel: unul își strânge destule cuvinte și perorează, celălalt i le împruținează, ascultându-le doar. Antipa întreabă, iar Anghel, nespunând nimic, îl ajută să afle singur ceea ce voia să știe: „Eu tăceam, dar asta nu-l împiedica pe el să vorbească ca și cum ar fi extras răspunsurile din chiar tăcerea mea”³⁴. Antipa își potolea însă curiozitatea oglindind-o în tăcerea explicativă a lui Anghel; acesta își dorea, ca „răspunzător” ezoteric pentru toate, niște soluții la frământările, veșnic deschise, ale „întrebătorului”: „Lumea e mică, moartea este pretutindeni, iar înțelepciunea mea era tăcere. Trebuia să mai caut. O vreme am rătăcit pe țărmul mării. Am ajuns la gurile Dunării. Iată, mi-am spus, drumul meu a fost un cerc. Cercul s-a închis”³⁵. Aceeași înțelepciune arhetipală cobora, la sfârșitul romanului, în corpul altui personaj, Felicia, femeia însărcinată; surplusul existențial din ea o împiedica să se sinucidă; vieții i se dădea iarăși cuvântul: „[...] știu că este într-adevăr un copil, atunci graiul ei se întoarce la ea, cuvintele năvăliră în gura ei, se urcară în cap și capul se umplu de vorbe”³⁶. Despre *locul* în care se derulează acțiunile din roman, aceeași Ileana Mălăncioiu mai aprecia că „are șansa de a deveni încă o dată frumos, nu prin viața mai mult sau mai puțin banală a locuitorilor săi, ci prin cuvântul care descoperă nebunia de dincolo de ea. Fiindcă *Lumea în două zile* este, fără îndoială, una din puținele cărți contemporane de proză în care autorul *a descoperit cuvântul* (s.a.)”³⁷. Și nu oricum. Folosim uneori, ca sinonim al verbului *a vorbi*, un altul reflexiv, *a te adresa*. În fond, prin însăși natura lor, cuvintele ne acostează. Și e foarte bine, căci nu prea există spuneri care să ducă nicăieri. Doar acolo unde pământul nu-i locuit, vocile nu au destinatar. De aceea,

---

³² Vezi Ileana Mălăncioiu, *Până unde se poate glumi*, în dosarul de presă de la sfârșitul cărții lui George Bălăiță, *Opere*, I, *Lumea în două zile*, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 549.

³³ George Bălăiță, *op. cit.*, pp. 134-135.

³⁴ *Ibidem*, p. 305.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 506.

³⁷ Ileana Mălăncioiu, *Până unde se poate glumi*, în *ibidem*, p. 550.

niște apăsări ne vor ocupa mereu mintea: cam cât irolesc cuvintele din legătura cu noi înșine? ne îngustează ele drumul către ceea ce am putea fi?

La bătrânețe, când glasul din care plecaseră apune, cuvintele nu se anemizează, răzlesc. Nu cad din propriul lor ecou, răsar în azul altcuiva: „Îmi place să-i privesc cum luptă, pas cu pas. Îmi place vocea lor care tatonează, care tremură, care ezită. [...] Mi-e drag tremurul vocii lor. Această fragilitate. Această blândețe. Mi-s dragi cuvintele lor travestite, aproximative, greșit folosite, tăcerile lor. Și păstrez totul, chiar și după ce ei mor”³⁸. Într-o viață întreagă și încă într-una, poate, tăcerile momentane sunt doar cuvinte neîncheiate. De aceea, cu puțină strădanie din partea interlocutorului, tăcerea „seniorului” ricoșează într-un zâmbet. Apoi insul își trăiește prea mult cuvintele, încât nicio tăcere nu i se mai întâmplă.

Am preveni totuși amatorii de exotisme că rândurile de față nu se subsumează literaturii senzaționaliste, mostrele de text selectate de noi transpunând trăiri acute, experiențe-limită și pariuri biografice pe măsură:

Uluit de lume am ajuns la o vârstă/ când loveam cu pumnii în aer și plângeam de unul singur/ [...] Dar a trecut și asta; nu mai sunt singur/ și, de nu știu să răspund, știu să mă lipsesc de răspuns./ *Mi-am găsit tovarăși, găsindu-mă pe mine./ Am aflat că, înainte de a mă naște, am trăit/ totdeauna în oameni voinici, stăpâni pe ei,/ și niciunul nu știa să răspundă, și toți erau calmi./ [...] Cu gândul la oamenii-aceștia mă simt mai puternic/ decât uitându-mă-n oglindă și îndreptându-mi umerii,/ ori schimonosindu-mi buzele într-un surâs solemn (s.n., A.M.)*³⁹.

Dar cel mai bine ne pune în gardă William Butler Yeats (1865–1939) despre „pustietatea și tăcerea unei lumi din care eu mă străduisem să alung

³⁸ E vorba de bătrâni intervievați în vederea întocmirii unui studiu. Vezi Delphine de Vigan, *Recunoștință*, traducere de Cristina Jinga, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 46. Ameliorarea introvertirilor are însă ca revers blocajul definitiv, înfrângerea întrebării care se întoarce de către răspunsul care nu mai sosește: „Cuvintele au dispărut și nicio imagine nu poate să le țină locul. Vocea ei, gătită de menghina înfrângerii, se dezintegrează. Obstacole necunoscute îi blochează calea. Mase întunecate, ele însele de nenumit. Nimic nu mai poate fi împărțit. Și fiecare dintre tentativele ei cade într-un puț fără fund, din care nimic, niciodată, nu va mai fi recuperat. Caută în privirea mea un indiciu, o cheie, un drum ocolitor. Dar privirea mea nu-i oferă nicio salvare, nicio derivație. Calea e blocată. Circuitul conversației se întrerupe. Tăcerea o învinge. Și-apoi, nimic n-o mai oprește” (*ibidem*, pp. 151-152).

³⁹ Vezi poezia *Strămoși*, a lui Cesare Pavese, în volumul *Poeme*, traducere de Mircea Argintescu-Amza, București, Editura Albatros, 1971, pp. 38-39.

totul în afară de visuri [...]. Tăceam, în vreme ce străbăteam în trăsură străzile pustii, căci duhul mi-era ciudat de golit de gândurile și simțirile obișnuite. Părea să se fi smuls de la fruntariile lumii și să fi fost aruncat pe o mare fără țărături”⁴⁰. Sunt și tăceri care ne fac totalmente absenți, pustii nouă înșine: „[...] într-o zi, dintr-odată, totul se sfârșește, se schimbă, nu înțeleg, ceva moare, sau mor eu, nu înțeleg nici asta. Întreb cuvintele care rămân – somn, trezire, seară, dimineață. Ele nu știu să-mi spună nimic. (Pauză)”⁴¹; adică evadați din propriile gânduri, dispăruți din sentimentele altora, excluși din orice loc unde cuvintele ar cochetă, cine știe, cu vreun ecou potrivit: „Nimeni nu poate spune că știe cu adevărat ce este tăcerea, dacă nu aude, în spate, țcănitul armei cum se încarcă”⁴². Secolul XX a exorcizat această angoasă⁴³, cel mai adesea, prin arta teatrală: la Samuel Beckett, tăcerea nu este a personajelor, dar nici complet străină nu le este; eroii beckettieni tind să spună ceva, dar o muțenie intempestivă le blochează vorbirea: „ESTRAGON: S-ar putea să mă-nșel. (Scurtă pauză.) Să tăcem un pic, vrei? VLADIMIR (slab): Sigur că vreau”⁴⁴. În dramaturgia

---

⁴⁰ William Butler Yeats, *Rosa Alchemica și alte scrieri*, traducere de Mircea Ivănescu, prefață de Mihaela Anghelescu Irimia, București, Editura Humanitas, 2016, pp. 153, 160. Din martie 1890, William Butler Yeats devenea – ne-o dezvăluie prefațatoarea – membru al *Studișilor Ermetici ai Zorilor Aurii*. Avea, după cum ne avertizează exegeta, destule antecedente inițiatice și teozofice. Personajele lui Yeats se simt atrase, consideră ea, de „căutarea mistică a spiritualității pure, experiență deloc ușoară, întrucât e amenințată de pierderea individualității și a propriei personalități”. Sub amenințarea unui „hiatus identitar”, eroii lui Yeats vor să preschimbe alchimia din fantezie în trăire concretă; prin inițierea în Templul Trandafirului Alchimic ei „caută extazul imaterial” și vor „să-și prefacă inima ostenită în spirit neobosit”; dar „oroarea pierderii eului” îi țintuiește în „indecizie” (Mihaela Anghelescu Irimia, prefață, în *op. cit.*, pp. 16-17).

⁴¹ Samuel Beckett, *Sfârșitul jocului*, în volumul *Așteptându-l pe Godot. Eleutheria. Sfârșitul jocului*, traducere de Gellu Naum și Irina Mavrodin, București, Editura Curtea Veche, 2007, p. 264.

⁴² Romanțate sau nu, amintirile bătrânului Garabet Vosganian certifică dominația, în mediul istoric-profan, a unor tăceri ascuțite, lustruite și reci: ca gură de pușcă, ca o baionetă de la armă; tăceri atât de mult șuierate pe la urechile noastre în secolul XX. Vezi Varujan Vosganian, *Cartea șoptelor*, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 40.

⁴³ „Vorbea pe un ton ciudat, ca și cum cuvintele rostite de el i-ar fi fost puse pe buze nu de propria lui angoasă, ci de puterea acelei nopți în care sălășluiau, strâns lipite, anxietatea, tăcerea și oboseala” (André Malraux, *Condiția umană*, traducere de Irina Eliade, București, Editura RAO, 1993, p. 147). Erau niște vorbe care vibrau „nu atât prin semnificația lor, cât prin tonul pe care fuseseră spuse” (*ibidem*, p. 177). E o adevărată retorică a grimaselor în scriitura lui Malraux: un spasm al chipului e un diapazon al limbajului puhav, ori cutia de rezonanță a tăcerilor într-o rână.

⁴⁴ Samuel Beckett, *op. cit.*, p. 13. Am citat din *Așteptându-l pe Godot*, unde fiecare vorbă evadează dintr-o tăcere: „VLADIMIR: Strigătul pe care l-am auzit adineauri se adresa mai

lui Beckett, tăcerea este, covârșitor, o indicație regizorală: aproape fiecare propoziție se oprește brusc într-o tăcere neprevăzută; o nouă tăcere vine să elibereze apoi o altă frază. Ea, tăcerea, este aceea care distribuie replicile. Personajele tac nu pentru că nu au ce spune, ci pentru că le e teamă de propriile gânduri. Tăcerile nu îi apără, nu-i ocrotesc, nu-i menajează. Actorii dau senzația că vin pe scenă doar ca să se expună tăcerilor din ei. Or, tăcerea culturalizată nu e deloc maladivă și nu e opusul vorbirii: este suma cuvintelor nespuse încă. Reiterând o frază celebră a lui Mateiu Caragiale, afirmăm că nu secretul în sine contează, ci disponibilitatea de a-l proteja; chiar dacă între timp și-a împușinat conținutul și alte aspecte întrețin, mai nou, cultura confidențialității: „Sunt lucruri ticluite să rămână pentru totdeauna – de veci – sub pecetea tainei”⁴⁵. Când ne întrebăm ceva și nu ne prea sosesc răspunsuri, tăcerea față de noi înșine e o diversiune elegantă; datorită ei simulăm că răspunsurile nu ne sunt indispensabile pentru că întrebările nici n-au fost puse.

În opera lui W. B. Yeats, izolarea fizică se îmbină ușor cu secătuirea ideatic-afectivă. După el, nu deșertul uman ne înconjoară, ci noi îl strângem în juru-ne asortând nimicul din afară cu golul din interior care ne umple, ne invadează, ne ia identitatea în stăpânire. Din aceeași perspectivă arhetipală, un alt irlandez, James Joyce (1882–1941), recunoștea că „tăcerea este infinitul spațiului”⁴⁶. Iar prefața romanului-monument *Ulise*, scrisă de Ștefan Stoenescu în 1982, denota același spirit esențialist-jungian. Parafrazându-l pe Ezra Pound, Ștefan Stoenescu admitea o definiție succintă, dar nu superficială, a culturii. Prin ea, conchide prefațatorul lui Joyce, ne explicăm nu atât concepte livești puțin accesibile, cât mai ales atitudini curente/spontane, dar cu o certă „adâncime”, adică tocmai cele surprinse și în încercarea de față, dedicată fundamentelor arhetipale ale tăcerilor dintotdeauna: „Cultura reprezintă ceea ce persistă ferm în conștiință și s-a asimilat aproape complet în comportament și reacții (s.n., A.M)”⁴⁷.

---

degrabă întregii omenirii. Dar aici, în clipa de față, noi suntem omenirea, chit că ne place asta sau nu” (p. 77). Strigătul e ca o evadare dintre timpii morți și vorbele goale.

⁴⁵ Mateiu I. Caragiale, *Pajere. Remember. Craii de Curtea-Veche*, București, Editura Minerva, 1988, p. 168.

⁴⁶ James Joyce, *Ulise*, traducere de Mircea Ivănescu, cuvânt-înainte de Ștefan Stoenescu, Editura Univers/ Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, p. 374.

⁴⁷ Ștefan Stoenescu, *Despărțirea de Joyce, Ezra Pound și exemplul lui Brâncuși*, cuvânt-înainte la James Joyce, *op. cit.*, p. 7.

Orice am spune, totul stă sub semnul circularității; ca în poezia lui Antonio Machado – în care „ecourile zilei se-alină și dispar” –, tăcerile sunt imperturbabil rotunde. Gândurile nerostite dau ocol lucrurilor nenumite din juru-ne. Se întorc apoi, mai înstărite, ca să predea vorbirii noile sensuri ale vocabularului și, totodată, ale lumilor subzistente în el: „cuvintele sparte” în ciocnirea tăcerilor prea greoaie; urcușul iederii ce zgârie tăcerea umedă a zidurilor; zgomote scrâșnite, ale porților mucezite, ce-și lovesc tăcerea cu vechimea lor ruginită; câmpuri neumblate pe care muțenia amăruie a pustiului le anchilozează respirația⁴⁸. Peisajul afectiv nu e complet plumbuit, poetul fiind sigur că „nu, inima-mi nu doarme./ E trează, de-a pururi trează./ Nici doarme, nici visează,/ privește, cu ochii deschiși,/ depărtate semne și-ascultă/ la marginea mării liniști (s.n., A.M.)”⁴⁹. Sediul al înaltelor simțiri, inima se străduiește să memoreze pulsațiile și, ulterior, ecourile tot mai debile ale ființării. Machado nu e singurul: „Cerul, clepsidră răsturnată/ Își lasă stele să curgă/ În sufletul ce-n somn înoată/ În zori inima iar se revarsă ca nisiparnița întoarsă”⁵⁰. Un vis se naște dinăuntrul cuvântului ori răsare din afara lui: „[...] acestea sunt vise, tăceri care sunt totuna, ea și cu mine, ea și cu el, eu și cu el, și toți ai noștri, și toți ai lor, și toți ai lor, dar ai cui, visele cui, tăcerile cui, vechi întrebări, ultime întrebări, ale noastre care suntem vis și tăcere...”⁵¹ Dar nu dispare în subconștient, ci se predă de bunăvoie dicționarelor, fricilor și povestirilor noastre: „[...] se urnește în somn o amintire trează/ de vorbe răgușite ce amuțesc în zori”⁵².

Visul jungian dă voie viitorului, sedimentat deja în noi, să bată la ușa prezentului care ne străbate; doar pentru a anunța ce zi de mâine va prelua chipul zilei de azi? Nu e vorba de efemeritatea trăirilor, ci de capacitatea lor de a rearticula realul, la concurență cu oniricul: „Poate-n vis trăi, profund,/ cine treaz

---

⁴⁸ „Tăcere... Încet, pacea lunii aprinde/ fereastra... Tăcere... E mușchiul ce-ntinde/ verzi muguri, și iedera desfășurată/ ce-n liniște zgârie zidul de piatră”. Am dat doar un exemplu, pentru altele asemenea, vezi Antonio Machado, *Poezii și poeme*, traducere de Aurel Rău, București, Editura pentru Literatură Universală, 1964, pp. 28, 39, 44, 74 etc.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 77.

⁵⁰ Pierre Emmanuel, *Poeme*, p. 78.

⁵¹ Samuel Beckett, *Opere*, vol. I, *Integrala prozei scurte*, traducere de Ileana Cantuniari și Veronica Niculescu, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 329.

⁵² Cesare Pavese, *Poezii*, traducere de Mara Chirișescu și Nicolae Argintescu-Amza, București, Editura Humanitas, 2008, p. 205; sau, tot despre felul în care tăcem în timp ce visăm, dând memoriei un ton uneori gutural: „[...] de-a pururi tăcerea/ tace răgușită, șoptită, în amintirea de odinioară” (*ibidem*, p. 209).

în orice clipă-i?/ Nu visez, căci cred și pipăi/ tot ce-am fost și tot ce sunt”⁵³. Visul apare în poezia lui Pedro Calderón de la Barca ca o deviere abia perceptibilă de la real; sau ca un omolog al provizoratului: „Neștiind de-i vis sau ce-i,/ ce-am văzut îți spun de vrei,/ nicidecum ce vis avui”⁵⁴. Visul e o pulsație cu dămf de predicție. Nu-l inhalăm împreună cu altcineva, ca să ascundem de partea cui ne situăm; îl subminăm pe *tot ceea ce va fi* în folosul restrânsului *numai noi vom fi de față*: „Ce e viața? Un coșmar,/ o nălucă, nor fugar, și-i mărunț supremul bine,/ căci un vis e viața-n sine/ iar visele vise doar”⁵⁵. Mult mai târziu, în poezia *Farurile*, tradusă de Ion Pillat, Baudelaire trece în revistă pictori celebri, cum ar fi Rubens, da Vinci, Rembrandt, Michelangelo, Watteau, Goya, Delacroix, observând în operele lor o eternă revenire a identicului, o veșnică întoarcere la Același: „Căci e desigur, Doamne, deplina mărturie/ A demnității noastre, ce-n suflete ne-o legi,/ Aceste plânsuri care din veac în veac învie/ Și vin ca să se stingă pe țărnul tău de veci!”⁵⁶

Arhetipul, placă turnantă în transferurile culturale

Potrivit lui Baudelaire, arhetipurile înmagazinează și reflectă, ca niște oglinzi, toate posibilitățile omenești de a fi; ele ne influențează (sunt eidetice, în sensul că ne predetermină gândurile și ne esențializează cunoașterea) din adâncurile vremii, arătându-ne calea pe care trecutul o ia către viitor; astfel încât miturile, simbolurile și alegoriile se încarcă încontinuu cu noi semnificații, demne de luare-aminte. Un alt traducător, Alexandru Philippide, punea unei alte poezii a lui Baudelaire un titlu ce ne pare azi arhaizant, *Corespunderi*, dar care surprinde cât se poate de bine analogiile și reflectările subiacente ideii de arhetip:

Natura e un templu ai cărui stâlpi trăiesc/ Și scot adesea tulburi cuvinte, ca-ntr-o ceață;/ Prin codri de simboluri petrece omu-n viață/ Și toate-l cercetează c-un ochi prietenesc./ Ca niște lungi ecouri unite-n depărtare/ Într-un acord în care

---

⁵³ Este o viziune extrasă din lirica spaniolă a secolului XVII, mai exact din poemul lui Pedro Calderón de la Barca, *Viața e vis*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Humanitas, 2016, p. 112.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 140.

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 140, 143.

⁵⁶ Charles Baudelaire, *Florile răului*, traducere de Alexandru Philippide, București, Editura Minerva, 1978, p. 19.

*mari taine se ascund,/ Ca noaptea sau lumina, adânc, fără hotare,/ Parfum, culoare, sunet se-ngână și-și răspund (s.n., A.M.)*⁵⁷.

În termeni contemporani, transferurile culturale dintr-un spațiu într-altul – cu hibridizările care descind din asemenea mixturi – sună mai plastic în lirica lui Mircea Cărtărescu, reflectate ca „împâslire de lumi”⁵⁸. Conform scenariului jungian, ne deschidem, chiar acum, în secolul XXI, unei povestiri orientale, aceea a arhitectului Sinan și a ucenicilor săi; niște experți ai tăcerii, cărora le încredințăm gândurile, permițându-le să se exprime în locu-ne:

Dintre toți oamenii pe care Dumnezeu i-a zidit și Țeitan i-a ispitit să se abată de la calea cea dreaptă, numai câțiva au descoperit Miezul Universului – locul unde nu există nici bine și nici rău, nici trecut și nici viitor, nici „eu” și nici „tu”, nici război și nici pricini de război, doar o mare liniște nemărginită. Ce-au aflat acolo era atât de minunat, încât le-a pierit graiul. Milostivindu-se de ei, îngerii le-au dat de ales. Dacă voiau să-și recapete graiul, atunci trebuiau să uite tot ce văzuseră, chiar dacă ceva ca o lipsă avea să le rămână adânc înrădăcinat în suflet. Totuși, dacă voiau să-și amintească frumusețea, atunci mințile aveau să li se tulbure, astfel încât să nu mai poată deosebi adevărul de nălucire. Așa că pușinii oameni care au nimerit în acel loc tainic, ce nu era trecut pe nicio hartă, s-au întors fie tânjind după ceva, nu-și dădeau seama ce, fie cu o puzderie de întrebări pe buze. Cei care jinduiau după împlinire de sine aveau să fie numiți „iubitorii”, iar cei care năzuiau la știință – „învățăceii”. [...] Aș vrea să pot spune, privind în urmă, că am învățat să iubesc în aceeași măsură în care am iubit să învăț. [...] Eram șase: meșterul, ucenicii și elefantul alb. Am clădit totul împreună. [...] Mă gândesc la Istanbul în fiecare zi. Pesemne că oamenii trec acum prin curțile moscheilor fără să știe, fără să vadă. Le place să-și

---

⁵⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁸ Mircea Cărtărescu, *Poezia*, București, Editura Humanitas, 2015, p. 612. Nu oamenii își copiază intuițiile, ci acestea din urmă identifică încontinuu niște „gazde” în care să se ipostazieze. Una dintre gazde este Dino Campana: „Gândurile mele pendulau; amintirile se înșiruiau: cu câtă desfătare păreau că se scufundă, ca să reapară departe luminoase, cu trăsături neomenești, ca într-un ecou adânc și tainic, în măreția fără margini a naturii. Treptat, încet, mă înălțam spre iluzia universală: din adâncurile ființei mele și al pământului băteam din nou, pe căile cerului, drumul aventuros al oamenilor prin veacuri către fericire. Ideile străluceau în cea mai curată lumină stelară. *Drame minunate, cele mai minunate ale sufletului omenesc pulsau și comunicau una cu alta cu ajutorul constelațiilor*. O stea curgătoare în minunata-i goană marca cu o linie glorioasă sfârșitul unei epoci. Ușurată de greutate, balanța timpului părea că se ridică încet oscilând: vreme de o minunată clipă în timp și spațiu se alternează neschimbate destinele eterne (s.n., A.M.)” (Dino Campana, *op. cit.*, pp. 117-118).

închipuie că toate clădirile din preajmă sunt acolo din vremea lui Noe. Nu-i deloc așa. Noi le-am ridicat: musulmani și creștini, meșteri și robi care trag la galere, oameni și dobitoace, zi după zi. Dar Istanbulul e un oraș care uită repede. Acolo lucrurile parcă sunt scrise cu apă, în afară de lucrările meșterului meu, care sunt dăltuite în piatră. Sub una dintre pietre am îngropat o taină. Atâta amar de vreme s-a scurs de atunci, dar trebuie să fie încă acolo, așteptând s-o descopere cineva. Mă întreb dacă o va afla cineva vreodată. Iar de va fi astfel, o va înțelege? Nimeni nu știe, însă la temelia uneia dintre sutele de clădiri pe care le-a ridicat meșterul meu stă ascuns Miezul Universului. Agra, India, 1632⁵⁹.

Cercul destinului se împlinește firesc în ultimele pagini ale cărții citate; aici, „corpul văzător” (după o expresie a lui Victor Ieronim Soichiță) își caută un „adăpost” postum, dar nu oricare: ca să apere tot ceea ce în viață îi nutrise „bucuria fiindului” (sintagma îi aparține lui Nicolae Steinhardt). Dar mai bine să mergem la rândurile cu pricina, ca să le parcurgem alături de personajul principal:

Trăim, trudim și murim sub aceeași cupolă nevăzută. Bogați și săraci. Musulmani și creștini, oameni liberi și robi, bărbați și femei, sultani și cornaci (cei care îngrijeau elefanții), meșteri și ucenici. Am ajuns să cred că, dacă există vreo formă care să ne cuprindă pe toți, aceea este cupola. Sub ea toate deosebirile pier și orice sunet, de bucurie sau de tristețe, *se topește în tăcerea uriașă a unei iubiri atotcuprinzătoare*. Când privesc lumea astfel, mă simt mirat și năucit și nu mai sunt în stare să spun unde începe viitorul și unde se sfârșește trecutul, unde e Apusul și unde Răsăritul (s.n., A.M.)⁶⁰.

Suntem unul și același lucru cu toate cele din jur. Cum le sortăm și cum le iubim? E nevoie de un arbitru. Or, tăcerea atenuază trăitul, sporindu-l apoi în gândurile pe care ea însăși le stârnește. Cu cine tăcem umăr la umăr? Cu cine sădim un același cuvânt? Cu cine culegem micul nostru vis? Oricum ar fi, să nu ne apucăm de vorbit doar pentru că tăcerea nu ne prea ține partea.

Arhetipurile? Readuc în real, printr-o provocare pe care nicio amintire și nicio obișnuință nu o mai depozitaseră, o constituire culturală demult uitată. De aceea, restaurarea unui arhetip e pe jumătate exploratorie (conștientă), pe

---

⁵⁹ Elif Shafak, *Ucenicul arhitectului*, traducere de Ada Tanasă, Iași, Editura Polirom, 2015, pp. 9-11.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 511.

jumătate reparatorie (inconștientă). Aici survine o întretăiere de virtualități care ne protejează eurile:

[...] lanțul eurilor moștenite, pe care cel născut din mamă îl poartă pretutindeni cu el. Sufletul nu-i ceva singular, trebuie abia să crească într-un tot, și atunci atinge ceea ce se numește nemurirea. Sufletul vă e încă alcătuit din multe euri – cum furnicarul e făcut din multe furnici. Purtați în dumneavoastră rămășițele sufletești ale străbunilor, mii și mii de mii, capetele stirpei din care faceți parte. Așa e cu toate ființele. Însuși faptul că există un instinct trădează prezența strămoșilor, în trup și în suflet. [...] Lucrul e la îndemâna oricui. Numai să ai cheia. Și cheia e una singură: să capeți, cât ești adormit, conștiința formei elului tău, a pielii tale, ca să zic așa, să dibui fisura subțire prin care conștiința se furișează între veghe și somnul adânc. De aceea insistam, adineaori, că eu „călătoresc” și nu „visez”. Să lupți pentru nemurire înseamnă să iei în mână sceptrul care te face stăpân peste ritmurile și nălucile care te locuiesc. [...] Mă înfior și parcă inima mi se înalță, nu știu să spun cum. E un simțământ ciudat, umbra ușoară a unei vieți de odinioară, lumea din jur pare ca dintr-o vrajă – mă simt ca în vis, trăiesc în mai multe locuri deodată (s.n., A.M.)⁶¹.

Hai să visăm: ca să ascundem spațiul în timp. Iar egourile noastre se îmbogățesc cu atâta cât poate primi fiecare din ceea ce i se dăruiește:

Spre mine tătăzuiesc neconținut obiectele/ ce converg în univers,/ Toate mi-au fost scrise și trebuie să descopăr/ tâlcul scripturii lor./ Știu că sunt fără de moarte,/ Știu că orbita mea nu poate fi parcursă/ de compasul dulgherului./ [...] Nu-mi tulbur spiritul ca să-l impun/ ori să-l fac înțeles./ [...] Exact așa cum sunt, asta-i destul./ [...] O singură lume mă știe și anume cea mai largă/ și aceea-s eu însumi⁶².

Tăcerea, această figură a virtualizării, trăiește din cuvinte necăutate. Este ceea ce nu am verbalizat încă, și nu ceea ce nu vom spune vreodată.

---

⁶¹ Gustav Meyrink, *Golem*, traducere de Gina Argintescu-Amza, București, Editura Nemira, 2007, pp. 21-23, 271, 274, 304.

⁶² Walt Whitman, *Cântec despre mine*, traducere de Mihnea Gheorghiu, București, Editura Univers, 1973, p. 30. Iată și un fragment preluat din a doua ediție, publicată în 1976 la aceeași editură, sub semnătura aceluiași traducător: „Aici sunt, cu-adevărat, gândurile tuturor oamenilor/ din toate vremile și din toate pământurile;/ ele-s departe de a avea ceva deosebit,/ de a fi numai ale mele,/ Dacă nu-s ale voastre pe cât sunt și ale mele, ele/ nu înseamnă și nu spun nimic,/ Dacă nu sunt enigma și cheia enigmei, gândurile/ nu sunt nimic” (p. 27).

Tăcând, nu memorăm exact, dar ținem oarecum minte ceea ce am fi vrut, însă nu am putut să spunem. Pare o formă de a cruța prezentul, punând ceea ce nu ne place în contul viitorului⁶³. În acest ținut al cuvintelor suspendate, visul e o preconizare a deja întâmplatului:

MIKI: Când eram în burta mamei, mama a avut un vis. Era noapte și avea aripi și zbura prin oraș până a ajuns la o casă mare de tot cu multe ferestre mici și luminate și în spatele fiecărei ferestre era un copil. Ea s-a uitat prin ferestre și la un moment dat a văzut un băiat îmbrăcat în frac și cu papion care cânta la pian. Erai tu, mi-a spus. Atunci te-am ales⁶⁴.

În literatură transpare, cu o anumită insistență, sugestia că stadiul embrionar al copilului ar fi un paradis intrauterin; o inspirată concretizare, dacă nu a ideii de recipiență, atunci a unui imaginar al replierii:

Stătuse în burta mamei multă vreme, așa îi povestise ea, atârnat de o crenguță interioară, ca și cum copacii și-ar face fructe în propriile lor scorburi. Fusese mic cât o boabă de mazăre, apoi crescuse, elastic și compact, până ce umpluse sticla moale și fumurie a burții, prin care văzuse perindarea continuă a soarelui și a lunii. [...] și auzise, încă din acea vreme, cântecele marelui radio cu clape de fildeș [...]. Urcase-n toracele mamei, unde, ca două mâini gingașe, plămâni înălțau spre bolta coastelor inima, singura vie și mobilă, singura care zvâcnea neliniștită. [...] Se întinse cât putu ca să poată atinge vârful inimii mamei, și când reuși, închise ochii și-și spuse o dorință. [...] Prin arterele mari ale gâtului pătrunse în țeasta mamei și, fără să mai aștepte, se ghemui acolo [...]. Privind în sus, îi vedea bolta craniană și fața atât de fin dăltuită. [...] Era

---

⁶³ „Viitorul se insinua în visele lui și, a doua zi, nicio surpriză nu putea să-l ia pe nepregătite” (Mia Couto, *Confesiunile leoaicei*, traducere de Simina Popa, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 131).

⁶⁴ Vezi piesa *Avioane de hârtie*, scrisă în 2015 de Elise Wilk, apoi cuprinsă în volumul *În spatele geamurilor sunt oameni*, București, Editura Tracus Arte, 2019, p. 46. Ideea de „copil interior” – produs al fantasmelor și fricilor noastre – e dezvoltată și de Cezar Paul-Bădescu. În fond, e vorba de un „apendice” al percepțiilor despre propria persoană; este teama ca cel mic să nu dispară, iar noi să murim sufletește (cel puțin) odată cu dispariția lui: „Ca părinte, ești ca bodyguardul unui om politic care participă la un miting: trebuie să fii atent la toate posibilele amenințări și să le preîntâmpini. Desigur, ești dispus oricând să-ți sacrifici viața pentru el, dacă e nevoie. Și astfel ajungi să nu-ți mai faci probleme în privința morții tale. Copilul tău îți preia umbra. Realizezi că frica de moarte, de propria moarte, e și ea tot o formă a egoismului (s.n., A.M.)”. Temându-ne pentru cineva, externalizăm frica pentru noi înșine. Vezi Cezar Paul-Bădescu, *Frica de umbra mea*, Iași, Editura Polirom, 2019, pp. 186-187.

mama în negativ, matrița mamei, folosită poate cândva la fabricarea ei doar într-un singur exemplar (s.n., A.M)⁶⁵.

Pe unde ar fi de găsit embrionul copilăritului? Copilăria a avut vreo bătrânețe precoce? Există vreo locație temporală în care ea să-și fie suficientă sieși? și, mai ales, neîndatorată vârstelor de mai târziu? Despre mulți copii spunem că au răsărit pe lume înainte de soroc, dar în copilăria însăși nu remarcăm nicio pripeală. De fapt, ea e totdeauna un joc de-a „nu încă”: a nu fi, deocamdată, ceea ce nu poți refuza, finalmente, să devii; să sosești în viață, sigur pe tine, înainte ca cineva să-ți presimtă venirea; să ajungi ceea ce știi, cu mult înainte, că aveai să devii; dar cu un aer de provizorat, de „trecere pe aici”; ca și cum ai fi gustat, simultan, și alte soiuri de a stăruii în ființa ta cea mai persistentă. Tot din literatura noastră putem desprinde unele conjecturi:

Mie cel mai mult îmi place să-mbătrânesc. De când eram copil, numai la asta visam: să treacă timpul, să-mi treacă, să-l trec. Credeam că-n mine stă nenăscut adultul care-o să fiu. Că sunt gravidă cu mine mare. Așa sunt și-acum pentru că perioada de gestație a unui adult e nesfârșită. Și mergi tu așa, copil, cu înaintele și te crești pe tine toată viața. Mai cu greul, mai cu ușorul, câteodată chiar cu dragul. Și nu-nțelegi de ce lumile și oglinzile ți-l arată pe cel pe care-l porți în pântec, neterminatul mare. Ei, oamenii, nu văd cu ochii-ochi, oare? Dar, ca să te poată duce, te prefaci și tu mare, să nu-i sperii, să nu te lepede. Pentru că tu ești un copil care conține o promisiune și ți-e frică să nu rămâi singur cu promisiunea aia⁶⁶.

Fățul apare ca un arhetip, ca semn aprioric al completitudinii și împlinirii umanului. Aici, trimiterea la Platon este inevitabilă:

[...] gândindu-mă bine, până noaptea târziu, mi-am reamintit totul. Căci nu degeaba se zice că ceea ce ai aflat de copil se ține uimitor de bine minte. Uite, eu, din cele auzite ieri, nu știu dacă-mi pot reaminti tot. În schimb, tare m-aș mira să-mi fi scăpat ceva din cele pe care le-am auzit atunci, demult. Simțeam multă bucurie copilăroasă ascultându-l pe bătrân, care îmi istorisea cu multă însuflețire, în timp ce eu nu mai conteneam cu întrebările. Astfel că toate mi-au

---

⁶⁵ Vezi *Punțile*, în Mircea Cărtărescu, *Melancolia*, București, Editura Humanitas, 2019, pp. 44-47.

⁶⁶ Ana Barton, *Pervazul lui Dumnezeu*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 5.

rămas de neșters în amintire, de parcă ar fi niște imagini gravate. Chiar din zorii zilei le-am spus și lor toate acestea, ca să aibă și ei ce să-ți spună⁶⁷.

Ulterioara venire pe lume a micuțului ar prilejui degradarea acestui prototip – inițial desăvârșit –, sub presiunea erodantă a maturizării. În romanul lui Ian McEwan, *Coajă de nucă*, sus-numitul embrion aude tot ceea ce discută adulții, formulându-și, încă din faza prenatală, propriile idei despre lume:

Există artiști ai condeiului sau ai penelului care, asemenea bebelușilor în devenire, se dezvoltă mai bine în spații închise. [...] Să fii închis într-o coajă de nucă, să vezi lumea în cinci centimetri de fildeș, într-un grăunte de nisip. De ce nu, de vreme ce întreaga literatură, întreaga artă, întreaga strădanie umană nu-i decât o fărâmă în universul lucrurilor posibile? Și chiar acest univers s-ar putea să fie doar o fărâmă într-o multitudine de universuri concrete și posibile⁶⁸.

Iar în cartea lui Pascal Bruckner, *Copilul divin*, doi feteși (gemeni, băiețel și fetiță) socot că sunt tobă de carte și nu mai au chef să se nască: știu deja ceea ce era de aflat; și le e foarte bine în pântecul mamei. Astfel, băiatului îi și

---

⁶⁷ Platon, *Opere complete*, IV, ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 285-286.

⁶⁸ Ian McEwan, *Coajă de nucă*, traducere de Dan Croitoru, Iași, Editura Polirom, 2016, pp. 74-75. Sunt idei parcă derivate din sarcasmele lui José Saramago: „Doar clienții mei mă apreciază ca pictor. Nimeni altcineva. Criticii spuneau (pe vremea când vorbeau despre mine, pe scurt și acum mulți ani) că sunt întârziat cel puțin cu o jumătate de secol, ceea ce, în fond, înseamnă că mă aflu în acel stadiu larvar dintre concepție și naștere: ipoteză umană fragilă, precară, întrebare incomodă, ironică despre ce voi face când voi fi. «Urmează să mă nasc.» Uneori am stat și am reflectat asupra acestei situații, care, tranzitorie pentru toată lumea, la mine a devenit definitivă, și observ în ea, spre deosebire de ceea ce, poate, ar fi de așteptat, o anume muchie stimulativă, dureroasă, da, dar plăcută, lamă de cuțit pe care o pipăim cu prudență, în timp ce amețeala unei provocări ne face să apăsăm buricele vii ale degetelor pe certitudinea tăișului. Asta simt (cel puțin într-un mod nedefinit, fără lame și fără burice vii) când încep un nou tablou: pânza albă, netedă, încă nepreparată, e un certificat de naștere încă necompletat, unde eu cred (conștopist la o stare civilă fără arhive) că voi putea scrie date noi, filiații diferite care să mă smulgă, pentru totdeauna, sau cel puțin pentru un ceas, din această incongruență de a nu mă naște. Înmoi penelul și-l apropii de pânză, împărțit între siguranța regulilor învățate din manual și ezitarea în privința a ceea ce voi alege să fiu. Apoi, bineînțeles dezorientat, legat zdravăn de condiția de a fi cine sunt (nefiind) de atâția ani, las să curgă o primă tușă de penel și în aceeași clipă sunt dat de gol în fața propriilor mei ochi. Ca în desenul acela celebru de Bruegel (Pieter), apare în spatele meu un profil tăiat ca din topor și aud glasul spunându-mi, încă o dată, că încă nu m-am născut” (José Saramago, *Manual de pictură și calligrafie*, traducere de Georgiana Bărbulescu, Iași, Editura Polirom, 2010, pp. 6-7).

ripostează Creatorului: „Ceea ce nu este sortit să dureze n-are nicio valoare. Dacă sunt cel dintâi om care nu se naște, voi fi primul om care nu va muri. Nu-i rău, nu?”⁶⁹ Mult mai apropiat de problematica noastră este romanul olandezului P. F. Thomése, *Copilul-umbră*. Experiența pierderii unui fetițe de câteva săptămâni reunește multe destine de părinți:

E problema limbii, a ceea ce poți să comunici. Știi, dar nu știi s-o spui. Limba ta pipăie zadarnic cerul gurii. Toate cuvintele pe care le găsești îți par împrumutate, nepotrivite. [...] Ceea ce ne ține laolaltă sunt cuvintele. Știm că afară, în beznă, spațiul tace sinistru. [...] Dacă n-am avea cuvintele, ne-am spulbera în noapte, ne-am mistui în spațiu. [...] Câtă vreme fiecare dintre cuvintele noastre știe drumul până la propoziția lui – suntem în siguranță. [...] Noi tânjim după ceea ce pierdem neîncetat. Tot mai multă liniște ne alunecă printre cuvinte. Tăcere, întuneric, vid. Și iată că lucrul de care ne temeam se întâmplă: clipa se sparge, se preface în cioburi. [...] Fiecare cuvânt dă glas unei absențe, fiecare cuvânt anunță o pierdere. A ști ceva înseamnă a ști că e pierdut. Spun ceva, dar nu mai e nimic. Unde există limbă, insuficiența e verificată. Abia când un lucru dispăre găsești cuvinte pentru el. Și astfel, fiecare cuvânt devine un epilog, fiecare propoziție, un epitaf. [...] Dar trebuie să mă mulțumesc cu ce am. Ea nu e decât în limbă, nicăieri altundeva. [...] Doar în alchimia nescrisă a cuvintelor poate ncerca, mereu, să existe. Ridicată din propriul corp și depusă în limbă. A devenit ceea ce trebuie să se nască iar și iar: în cuvintele pe care i le găsesc. Sunt cuvinte fără valabilitate, care nu îndură alți oameni în preajmă⁷⁰.

Trauma știe să fie a tuturor, dar mai ales a fiecăruia în parte; respectă o rețetă ce individualizează durerea, înecând-o în cuvintele inimitabile care o deplâng. Micului dispărut i se neagă plecarea la nivel discursiv, printr-un limbaj grație căruia orice mamă caută să păcălească ori să înduplece evidența. De unde și replierea în vis: el aproximează ceea ce realul precizează.

Oniricul se lasă ispitit de transparență; astfel, atât visul, cât și fereastra ne îngăduie să încăpem într-o altă lume, în care ceea ce va fi *aici* s-a consumat deja *dincolo*:

---

⁶⁹ Pascal Bruckner, *Copilul divin*, p. 57.

⁷⁰ P. F. Thomése, *Copilul-umbră*, traducere de Andrei Anastasescu, București, Editura Humanitas, 2008, pp. 19, 37-38, 80.

Dormeam pe rupte, fără muștrări de conștiință. Atunci abia am descoperit cu adevărat ce înseamnă să visezi, adică să visezi serios, să te ocupi de asta. Visam enorm, în episoade. Era o mare hărmălaie în visele mele, mult zgomot de fond, o hărțuială colorată care mă epuiza și, în același timp, mă euforiza. Mă trezeam speriată și transpirată, cu o imensă dorință de a mă întoarce înapoi la visul meu. Toată viața mea se mutase în altă parte. Aveam acolo tot felul de întâlniri importante, prietenii mă chemau și, ca în copilărie, glasurile lor erau irezistibile.

Mă trezeam des și o luam de la capăt ca să nu pierd șirul. Nu încercam să interpretez nimic, nu le legam de viața mea reală și poate că din cauza asta nu mă mai speriam, nu mă întunecam. Lucrurile se întâmplau și gata. Fără legătură cu mine. Eram doar folosită. Instrument. Frânturi din erupția asta aveau să-mi revină în minte până târziu, pe neașteptate, ceea ce m-a uimit de fiecare dată⁷¹.

Visul e un spiriduș al memoriei. El ne strânge cuvintele în minte⁷². Oniricul cumulează tăcerile diurne provocând interogări nocturne. Nu neapărat în această ordine. Are și lumina zilei evadările ei.

Arhetipurile imemorabile ce ne controlează gândirea răspândesc, în diferite variante, aceeași înțelepciune străveche, distribuind-o – sub aparența unor presimțiri, fantasme, revelații – din Extremul Orient până în cele două Americi. Fie în formă, fie în conținut sau, de ce nu, în ambele, ele sunt pentru totdeauna migratoare, fără a înceta să fie, mereu altfel, etern compatibile. Gândirea lui Carl Gustav Jung are meritul de a recupera, codifica și compatibiliza toate aceste tâlcuiri de orișicând, re-vrăjind lumea cu legende uitate ce-i restituie omului o frumusețe pe care nu și-o bănuia. Sunt reprezentări, simboluri și alegorii care ne aparțin de mult tuturor, neputându-le nimeni monopoliza ori invoca o paternitate absolută. Într-o conferință despre inimă, Andrei Pleșu sintetiza magistral acest demers: „Intenția mea nu e să fiu original. Fac, doar, anamneză. Recuperez, rapid, o tradiție străveche. Nu idei insolite vreau să livrez, ci idei uitate. [...] Cam asta spune Carl Gustav Jung despre «inconștientul colectiv»: cu cât mergi mai în adâncul tău dai de *cei alți*, dai de un duh anonim, comun întregii specii”⁷³. Se înțelege că unul dintre principalii comentatori ai operei lui Jung, Andrei Pleșu, nu avea cum să omită unul dintre subiectele

---

⁷¹ Simona Popescu, *Exuvii*, București, Editura Nemira, 1997, pp. 235-236.

⁷² „Am dormit zece ore și cuvintele unui vis încă îmi răsună în urechi” (Audur Ava Olafsdóttir, *Cicatrici*, traducere de Sorina Dănăilă, București, Editura Cartea Românească Educațional, 2019, p. 82).

⁷³ Andrei Pleșu, *Despre inimă și alte eseuri*, București, Editura Humanitas, 2017, pp. 13, 36.

jungiene preferate, coincident cu tema expunerii de față: „miracolul tăcut al vieții firești”⁷⁴. Îl aflăm și în epistola pe care Hölderlin (1770–1843) o trimitea lui Karl, în martie 1801:

Oamenii buni nu-și întorc spatele unii altora. Ei nu pot face asta atâta vreme cât sunt buni și cât întregul în care sunt cuprinși rămâne bun. Doar mijlocul prin care unul dintre ei comunică cu ceilalți poate lipsi uneori; noi, oamenii, ducem prea adesea lipsă de semne și de cuvinte. Și iată! Trebuie să ne regăsim amintirile, să recâștigăm prin cuvinte timpul pierdut, să vorbim limpede pentru a ne spune ce însemnăm unul pentru celălalt și de ce? Da, cel care abuzează de cuvinte, care le falsifică și nu știe să le țină pentru el este foarte vinovat, precum și acela care nu se servește destul de ele. De această dată, vreau să spun numai că trebuie să o luăm de la capăt ca și cum am fi la început. Pe viitor, dacă atunci când vom vorbi vom resimți răceala cuvintelor, nu va trebui decât să le insuflăm sufletele și credința noastră, pentru ca tot ce este bun să reînvie în noi (s.n., A.M)⁷⁵.

Tăcere versus verbalizare?

Cea mai otrăvitoare tăcere este, în fond, reaua întrebuintare a cuvintelor, secătuirea semanticii lor, „plastifierea” vocabularului. Vorbele se zăvorăsc în ele însele; resping orice sens figurat și nu mai servesc nicio transcendență. Dumnezeu nu mai glăsuiește prin intermediul oamenilor; își asumă muțenia lor: „Aici al tău e chinul,/ ești ție dezvelit,/ aici e zeul, unul,/ ce toate le-a topit./ [...] tu – supt de adâncime,/ tot mai sfârșit, mai pur,/ tot mai tăcut, și nimeni/ nu stă, nu strigă-n jur”⁷⁶. Poate mai expresiv decât Gottfried Benn (1886–1956), Giuseppe Ungaretti (1888–1970) se distinge prin puținătatea cuvintelor sale: „Acestor spații albe de pe pagină le vor corespunde mari spații de tăcere, de întrerupere a rostirii. [...] E nevoie de o lectură repetată, pentru a descifra aici o retorică a tăcerii, o «vorbire» care aparține respirației rostirii, nu rostirii însăși”⁷⁷. În traducerea lui Ștefan Augustin Doinaș, putem împărtăși cele însemnate de poetul italian la 2 octombrie 1916, în poezia *Refuz*: „Când aflu/ în

⁷⁴ *Ibidem*, p. 16.

⁷⁵ *Proză din cealaltă viață. Cronica unui geniu «nebu»*. Friedrich Hölderlin și apropiații săi, antologie de Alain Préaux, traducere de Irina Airinei, București, Editura Compania, 2002, p. 148.

⁷⁶ Gottfried Benn, *Tot mai tăcut*, în *Poeme*, traducere de Ștefan Augustin Doinaș și Virgil Nemoianu, București, Editura Univers, 1973, p. 93.

⁷⁷ Ștefan Augustin Doinaș, *Giuseppe Ungaretti sau poezia ca provocare a tăcerii*, în *Antologie din poezia universală*, București, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, 1997, p. 422.

această tăcere a mea/ un cuvânt găunos/ mi se cască în viață/ un fel de abis”⁷⁸. Suntem deja departe de stadiul în care limbajul era un mod de a pricepe lumea, inocența umană recompunând Universul grație îndemânărilor spunerii: „Vorbele-mi vor să-nțeleagă/ Frumusețea ta întreagă”⁷⁹. Verbalizând lumea, o descifrăm, rostirea împrospătându-i anevoie semnificațiile îmbătrânite. Căci reformulările pline de miez răsar atunci când oamenii se întrebuintează serios, curtând noi mistere și descoperindu-și noi mize: „Asediind tăceri le reanimă”⁸⁰. Nu totdeauna se întâmplă așa, tăcerea ruptă din noi fiind uneori debusolată de refuzul omului de a-i trimite îndărăt propriul ei ecou: „Guri pline de cenușa unor patimi absente./Tăcerea fără obârșie și țel, fără răspuns în altceva,/ O groază defunctă (s.n., A.M.)”⁸¹. E o tăcere care înghite memoria șoptelilor zbârcite, susurul lor îmbătrânit; și se mulțumește cu asta, mai ales că nimic nefiind sortit spunerii, e timp destul pentru încărunțirea cuvintelor în închisorile muțeniei; pronunțate rareori, satisfacem cu ele măcar tăcerile cele mai vârstnice: „Șoapte abia auzite, ca un foșnet de veștede stele,/ Nedeslușite, poate pierdute chemări, poate rugi,/ Sau poate tânguiri amare, vechi acum (s.n., A.M.)”⁸². Tăcerea nu iese din cuvinte, ea răzbate din priviri. Șoptitul este o îndrăzneală a tăcerii, nu o lașitate a vorbirii: tăcând, nu admiți, ci rămâi, pe un ton neutru, la părerea ta. Șoptind, păstrezi, cruți, aperi, consolezi, amâni. Șoptind, nu te ascunzi, te abții; și nu riști nimic, pentru că nu provoci și nu pretinzi, nu-ți arunci adevărul pe piață; adică nu construiești, deocamdată, o concurență cu adevărul în curs, acela public. Grație șoptei, adevărul tău este încă unul de rezervă; căci, vorbind, te instalezi în realitatea la care te referi; o trezești din nou la viață. Tăcerea încolțește, așadar, între șoptă și țipăt. Șoapta este premisa unei realități pe care numai spusele cu voce joasă o țin aproape: „Vorbesc atât de încet, încât cuvintele sunt mai puțin sonore ca respirația”⁸³. De ce? Vezi în jur numai ceea ce poți cuprinde cu prudență. Iar dacă ți-ai epuizat deja echilibrul, privirea ți se estompează. Încetinindu-ți tăcerea, toate devin asemenea: întrebătoare, nu amicale. Istoria o să palpitate aici cu glas contrafăcut; ca într-un film subtitrat. De parcă actorii ar relua, în altă regie, evenimente de care se

⁷⁸ *Ibidem*, p. 427.

⁷⁹ Jorge Guillén, *Poeme*, p. 70.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 32.

⁸¹ Vezi poezia *Nepăsare*, în *ibidem*, p. 153.

⁸² Vezi poezia *Seară*, în *ibidem*, p. 103.

⁸³ Stef Penney, *Blândețea lupilor*, traducere de Anacaona Mîndrilă-Soneto, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 572.

dezic. Ce este, atunci, un țipăt?⁸⁴ Destructurarea sensurilor în vocalize guturale. Nu e clar? Atunci să înfigem unghiile unui strigăt în pomeții liniștii, spre a auzi „ceea ce țipătul a zberlat fără verb”⁸⁵.

Tăcerea ține în chirie și multe ziceri vagaboande, pierdute cine știe unde; scăpate din strânsoarea bleagă a auzului, din buzunarul spart al amintirii. Tăcutul ca deprindere ar fi, așadar, o amânare a semnificării lucrurilor, pe care le ținem, prin ne-pronunțare, într-o stare intermediară: apte pentru corelații spontane, consumate ori nu; de unde și angoasele trezite de polimorfismul tăcerii, fricile provocate de eternul ei *nu-se-știe-încă-nu-se-știe-când*. Tăcerea pune stăpânire pe tine; iar culmea tăcutului e când te întrebi ceva și până să-ți răspunzi uiți ce întrebare ți-ai pus. După cum au scris-o și alții, tăcerea nu are prea multă tihnă, trăind numai în răstimpuri. Nu are un deznodământ explicit sau vreun final permanent. Se mulțumește cu un rezultat vremelnic ori cu un crepuscul succint.

Nu este, deci, o întâmplare că recriptarea sensurilor lumii se bazează pe ideii absolut eteroclite: „N-am priceput, o, Doamne, ce era/ și ce mister domnește-n orice lucru”⁸⁶. O aceeași reprezentare poate fi extrasă din culturi variate, scrupulele de metodă luând în calcul, paradoxal, efectele pozitive ale unor interpretări mai ofensive față de litera textului discutat:

[...] lumea reală nu este compusă doar din ceea ce văd ochii și din ceea ce aud urechile și din ceea ce simt la atingere mâinile noastre, ci și din ceea ce se ascunde privirilor noastre și atingerii degetelor noastre și urechilor noastre și care li se descoperă uneori, pentru o clipă, aceluia care privesc cu ochii minții și care știu să asculte și să audă cu urechile sufletului și să atingă cu degetele gândului⁸⁷.

---

⁸⁴ În lucrarea sa despre tragedia antică, Guy Rachet rezervă un subcapitol aparte strigătelor și tăcerilor: „Cu o artă neasemuită, tragicii au știut să folosească contrastele între strigăte și tăceri, datorită cărora atmosfera devine apăsătoare, atenția rămâne suspendată și se aude cum gâfâie timpul înainte de a izbucni strigătul care își dobândește relieful tragic și pătrunde și mai viu în sensibilitatea noastră. Tăcerile și strigătele nu sunt întotdeauna alternate, dar așa dobândesc mai multă vigoare expresivă” (Guy Rachet, *Tragedia antică*, traducere de Cristian Unteanu, București, Editura Univers, 1980, p. 210).

⁸⁵ Álvaro Pombo, *Moștenirea Matildei Turpin*, traducere de Ilinca Ilian, București, Editura Vellant, 2012, p. 370.

⁸⁶ Benjamin Fundoianu, *Poezii*, București, Editura Minerva, 1978, p. 315. Este o poezie din 1917.

⁸⁷ Amos Oz, *Deodată în adâncul pădurii. O poveste*, traducere de Ioana Petridean, București, Editura Humanitas, 2017, pp. 61-62.

Este suficient, credem noi, să pomenim ca argument impresiile lui Hans Georg Gadamer (1900–2002) despre modul în care lucra Martin Heidegger:

Pentru mine Heidegger a fost [...] gânditorul cel mai mare care a înțeles să cerceteze cuvintele la originea lor secretă și prezența lor ascunsă. Când el avea de interpretat texte, eu aveam, dimpotrivă, deseori dificultăți, deoarece adapta texte în mod forțat, potrivit propriilor sale intenții și în acest scop aducea în discuție aspectele ascunse ale cuvintelor. [...] Acesta a fost sensul pozitiv al acelei „destrucții” în care nimic nu sună a distrugere. O simte fiecare chiar și dacă a învățat germana cu atâta trudă sau stăpânește greaca atât de imperfect. [...] La o traducere heideggeriană dintr-un cântec coral grecesc s-au stabilit două duzini de greșeli de traducere. Și totuși aceste greșeli, care, desigur, provoacă adevărate distorsiuni în texte, au contribuit la înțelegerea textului în întregul lui mai mult decât cercetarea de specialitate⁸⁸.

În acest spirit, ne oprim la Pierre Bezuhov, personajul lui Lev Tolstoi din romanul *Război și pace*. Într-o Rusie invadată, la 1812, de armatele lui Napoleon, Bezuhov se confruntase cu amenințarea morții și cu suferințele prizonieratului în lagăr. Nobilul dominat, până nu demult, de o anemie sufletească se metamorfozează însă, conciliind dilemele cam restrânse ale trecutului cu certitudinile tot mai ample ale prezentului:

Patru săptămâni trecuseră de când era Pierre prizonier. [...] În Moscova distrusă de incendiu și prădată, Pierre atinsese aproape pragul cel mai înalt la lipsurilor pe care le poate îndura un om; [...] tocmai în epoca aceasta cunoscuse liniștea și mulțumirea de sine la care zadarnic năzuisese înainte. Atâta vreme și în atâtea feluri căutase în viața lui liniștea și împăcarea cu sine [...]; o căutase pe calea rațiunii, dar toate aceste căutări și încercări îl înșelaseră. Și acum, fără să-și dea nici el seama cum, își dobândise liniștea și împăcarea cu sine, doar prin frica de moarte, prin lipsurile încercate [...]. Când, [...] sculându-se dis-de-dimineată și ieșind în zori din baracă [...] țâșni lumina de la răsărit și o margine a soarelui se ivi majestuos din neguri, iar turlele, crucile, bruma, zarea, râul – toate începură să scânteieze în lumina lui veselă, pe Pierre îl cuprinse un sentiment nou, încă neîncercat până atunci, sentimentul bucuriei de a trăi și al recunoașterii forței vieții. Și sentimentul acesta nu numai că nu-l părăsi tot timpul prizonieratului, ci, dimpotrivă, crescuse pe măsură ce i se îngreuna situația. *Sentimentul acesta,*

---

⁸⁸ Hans Georg Gadamer, *Heidegger și grecii*, traducere de Vasile Voia, Cluj-Napoca, Editura Biblioteca Apostrof, 1999, pp. 33-34.

care-l făcea să fie gata la orice, și tensiunea morală sporeau și mai mult în sufletul lui Pierre datorită deosebitului respect pe care-l aveau toți pentru dânsul, respect care, curând după sosirea lui în baracă, se statornicise printră tovarășii lui de lagăr. Pierre, cu cunoștințele lui de limbi străine și datorită stimei pe care i-o arătau francezii, cu simplitatea cu care dădea orice i se cerea (primea și el, ca toți ofițerii, trei ruble pe săptămână), cu forța lui fizică pe care și-o arătase înfingând cuie cu mâna în pereții barăcii, cu blândețea pe care o manifesta în relațiile cu tovarășii și cu capacitatea sa, neînțeleasă pentru ei, de a sta pe gânduri ceasuri întregi, nemișcat, fără să facă nimica, ajunsese pentru soldați o făptură oarecum misterioasă și superioară. (s.n., A.M.)⁸⁹.

Tolstoi nu-și violentează personajul, nu ordonă o transfigurare *hic et nunc* a bonapartistului într-un pravoslavnic smerit. Astfel, în dimineața aceea de bun augur, soarele îi trimitea prizonierului Bezuhov nimic altceva decât o calmă lumină interioară a bucuriei de a se mulțumi doar cu ceea ce traumele războiului mai lăsaseră dintr-însul. Reașezând textual portretul lui Pierre, scriitorul operează o disjunție blândă între identitățile lui sociale și calitățile sale individuale. Rătăcindu-se printre oameni, Pierre se regăsește, nesperat, în natură. Sub ochii săi peisajul se predă molcom privirii: niciun contrast nu-l ulcerează. Starea vremii din acea zi era de fapt ecografia lui sufletească: Pierre ajunge la un acord, cam zdrențuit, cu el însuși, pentru că ezitățile care îl macină provin din ciocnirea unor porniri contrarii și solid argumentate, care se văd obligate să iasă din război și să cadă vrând-nevrând la pace. În acest om, tăcerea nu e niciodată prea netedă; este, să admitem, o liniște vie. Ridică la un alt nivel tăcerile sociale, adesea torențiale⁹⁰ de la începutul romanului, unde Tolstoi introduce în scenă grupuri de nobili ruși, angajați de regulă în polemici de salon. Din acest motiv, personajele se individualizează tăcând; ieșind din vacarm. Căci retragerea dintr-o discuție le reconstituie, le readuce altfel în ochii celorlalți. Iar Pierre Bezuhov, iacobinul candid, intră în tăcere pe poarta zâmbetului: își înseninează astfel cuvintele prea fierbinți, ca orice om care își iubește mai mult simplitatea decât mândria. Cum o spune chiar Tolstoi, Bezuhov își preia tăcerile cu mare ușurință, dând celorlalți de înțeles că era un mod a-și cere iertare⁹¹.

---

⁸⁹ Lev Tolstoi, *Război și pace*, vol. IV, traducere de Ion Frunzetti și N. Paroescu, București, Editura Univers, 1985, pp. 114-116.

⁹⁰ *Ibidem*, vol. I, pp. 31, 33, 40, 46, 48, 54, 67, 68, 75, 99 etc; aici, verbul *a tăcea* ori substantivul *tăcere* au rolul de a caracteriza fie personajele, fie legăturile dintre ele.

⁹¹ *Ibidem*, p. 31.

Parabola lui Tolstói își plasează morala altora, care-i retrocedează apoi semnificațiile, dar îmbogățite din istorisiri succesive: „Poveste evreiască. În fine, Mesia a sosit. Comunitatea evreiască îl sărbătorește. Numai un bătrân rabin are un aer preocupat. Îl ia pe Mesia deoparte și-i spune: «Dacă vă întrebă cineva dacă ați venit deja pe pământ, să nu-i răspundeți»”⁹². *Să nu răspundeți* implică o tăcere care nu se bizuie pe ea însăși, pretinzând colaborarea interlocutorului; este o oralitate atitudinală, gesticulară; mai activă atunci când e implicită, și nu explicită. Tăcând, ne inoculăm în oameni; tăcând, sunt mai degrabă *tu*, decât *eu*. Tăcerea este uneori o metodă sigură de a-ți investiga apropiații. Dar alteori este o modalitate de a-i cruța, apărându-i de cuvinte. Cum încearcă rabinul din fabula lui Tournier. Evitând un dialog fără sorți de izbândă, îi ajutăm să nu-și furnizeze un eșec; tăcând, le amânăm ciocnirea cu niște limite pe care nu și le acceptă, deprinzându-i mai bine cu micul lor destin.

(False) observații metodologice

Ne alegem ilustrările literare din acea „memorie universală” din care și tăcerea face parte și nu numai că i se subsumează docil, dar o și sporește, o consolidează ori o ramifică prin corelații surprinzătoare. Preferința pentru poeziile ce ni s-au părut grăitoare nu e deloc aleatorie: „Cum să poată cuvintele să-ndestuleze sufletul meu cel însetat?”⁹³ citim în *Hyperion*-ul lui Friedrich Hölderlin, în gândirea căruia

[...] o aspirație a poeziei este aceea de a fi hierofanie [„actualizarea” dumnezeiescului însuși, „întruparea” acestuia], de a fi tăcere grăită, manifestată prin glasuri-fluvii ale conștiinței în urcuș spre Dumnezeu. [...] Tăcerea este simbolul imediat al lui Dumnezeu, este principiul unificator. Cuvântul se face purtător al deschiderilor metafizice ale conștiinței către tăcerea infinită, care se deschide la rândul ei în limbajele inefabile ale tăcerii ca taină a dumnezeirii ce nu își sfârșește niciodată revelarea de sine”⁹⁴.

---

⁹² Michel Tournier, *Jurnal extim*, traducere de Radu Sergiu Ruba, București, Editura Humanitas, 2009, pp. 73-74.

⁹³ Friedrich Hölderlin, *Hyperion*, traducere și studiu introductiv de Mihai A. Stroe, Iași, Institutul European, 1998, p. 95.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 15. Am citat din studiul introductiv realizat de Mihai A. Stroe, *Limba și conștiință în metafizica și poetica lui Hölderlin*, publicat ca prefață la Friedrich Hölderlin, *Hyperion*.

Tot în *Hyperion*, incapacitatea cuvintelor de a apropia oamenii până contopirea empatică a durerii unui om cu suferința celui alt răzbate dintr-un vers scurt: „Însă mai am ceva să îți comunic, frate de inimă!”⁹⁵ Nu l-am invocat în mod gratuit pe marele bard german: plecând de la nașterea Lumii prin Cuvântul celest, el accentua „funcția liturgică a poeziei în templul Universului și dimensiunea cosmică transfiguratoare a cuvântului poetic”⁹⁶. Nu punea la îndoială șansa reunificării omului cu ritmurile universale, în ideea de a restaura unitatea primordială a Creației: „Indiferent de aria culturală, conștiința poetică [...] dă o incontestabilă mărturie despre geneza comună a tuturor celor create, mărturisește rădăcinile transcendente unice, indestructibile, luminile arhetipale”⁹⁷. Cea mai nimerită asociere ar fi, în acest caz, cu proza (?) lui Gérard de Nerval – visătorul de pe munte – în opera căruia Jean Pierre Richard intuia „altitudini profunde”. Mai exact, cufundându-ne în marile înălțimi vom înfrunta oximoronul, doar ca să îmbrățișăm finalmente arhetipul; sau cel puțin memoria lui. Richard stăruie pe

[...] înălțimea care este și adâncime în același timp: Gérard n-are nevoie să caute mai departe. El are aici ființa primitivă, urmărită cu atâta îndărătnicie printre realități echoice, printre atâtea priveliști dăruite și refuzate, totodată, apărute ori dispărute, priveliști cerești ori infernale, înflăcărare ori acvatică. Geografia magică nervaliană își atinge astfel scopul real și marea fericire în clipa când, în imaginile desfășurării și ale altitudinii, ea recrează semnele fizice ale unui centru, ale unei origini sau ale unei reculegeri (s.n., A.M.)⁹⁸.

Pe Nerval nu îl atrăgea, așadar, zenitul în sine, ci treptele existențiale intermediare, premergătoare cumva preainaltului său. Așa că veacurile următoare și-au păstrat, cu unele dubitații, acest imaginar ascensional. Tăcerile azurii coboară și acum pe pământ; ca să se reflecte în duplicatele ce le-au fost atribuite. Cu epiloguri impredictibile, ca în poezia Elenei Ștefoi, *Trecut neoglindit în triumfi*, în care „ochiul atoatedezlegător” îți drămuiește „întregul ce ți s-a dat/ o singură dată”, spre a vedea cât anume din ceea ce ai fost se recunoaște,

---

⁹⁵ *Ibidem*, p. 99.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 64.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 66.

⁹⁸ Jean Pierre Richard, *Poezie și profunzime*, traducere de Cornelia Ștefănescu, București, Editura Univers, 1974, p. 72.

se întoarce în „oglindea de sus,/ oglinda din adâncuri”⁹⁹. Este o metaforizare spațială a noțiunii de arhetip, noi, ca istorici, anexându-i și o scrutare temporală: „Înainte de trecut a fost/ Mai mult ca trecutul/ Și înainte de/ Mai mult ca trecutul/ Un alt trecut/ Fără început/ Dar trăit pe de rost”¹⁰⁰. Într-adevăr, arhetipul intervine în istoriile noastre ca experiență prea bine-cunoscută și, totuși, inopinată; căci este mereu altfel și întruna același. Criticat de Freud că își proiectează sinele în miturile antice, Jung replica oarecum, chestionându-se încă o dată: „Bine, dar atunci care este mitul în care trăiești?”¹⁰¹ Nelămurirea fiind de fapt a fiecăruia dintre noi, să o transpunem în problematica lucrării de față: tăcerea. Și nu oricare.

Spiralele tăcerii

Tăcerea cosmică e sfredelită de voci care se cheamă și își răspund, se întrepătrund; prin reverberațiile lor, oamenii iau distanță de punctul în care vociferaseră până atunci; numai ecoul, în obosita sa fidelitate, țipă acum în locul lor: „Se auzea, firește, și/ Tăcerea lunii, iar în ea s-au auzit apoi/ Și strigăte de glasuri omenești:/ Noi doi strigam în largul mării, noi ne strigam/ Chemându-ne pe noi, să fim departe/ De locul unde stam întinși ca pe o lespede de plumb/ Și ne țineam de mână, nemișcați și fără glas (s.n., A.M.)”¹⁰². Tăcerile lui Petru Creția rotunjesc o uitare (premeditată) de noi înșine, cu atât mai aspră, cu cât

⁹⁹ Elena Ștefoi, *Opera poetică*, Pitești, Editura Paralela 45, 2016, p. 140.

¹⁰⁰ Ana Blandiana, *Orologiul fără ore*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 7.

¹⁰¹ Deirdre Bair, *Jung: o biografie*, traducere de Mihaela Negrilă, București, Editura Trei, 2011, pp. 216, 243. Ca să fim mai deschiși acestui verbaj, să dăm crezare exegeților: „Jung susține că din *psyche*-ul inconștient, care este mai vechi, emerge conștiința, iar nu că inconștientul ar fi format doar din rămășițe ale unor conținuturi mai vechi. Spunând aceasta, Jung se referă la o sferă a inconștientului pe care o definește negativ în raport cu inconștientul personal. Inconștientul colectiv este acea parte a sufletului care *nu* este achiziție personală și *nu* a fost dobândită prin experiență personală. Conținuturile sale nu au fost *vredată* conștiente – ele nu sunt refulate sau uitate – și *nu sunt dobândite*, ci își datorează existența unei forme de ereditate. [...] Jung conchide că miturile, legendele și basmele noastre sunt purtătoarele unui *psyche* inconștient proiectat. Jung aseamănă acest proces modului în care oamenii au proiectat imagini încărcate de sens asupra stelelor și le-au «grupat» în forme pe care apoi le-au denumit” (Renos K. Papadopoulos (coord.), *Tratat de psihologie jungiană. Teorie, practică și aplicații*, traducere de Lavinia Tânculescu, Ștefania Gubavu și Mirela Foghianu, București, Editura Trei, 2016, pp. 98-99).

¹⁰² Vezi poezia *În adâncile fântâni ale mării*, în Petru Creția, *111 cele mai frumoase poezii*, București, Editura Nemira, 2014, p. 166.

este o amnezie în doi: „Cine să vină/ Să ne facă ultimul semn?/ [...] Ori să ne ascundă unul de altul/ Ca și când n-am fi fost?/ Cine să ne golească privirile și să ne-înghețe buzele/ Și apoi să ne uite?/ Cine, chiar mai târziu, să ne șteargă/ din dimineți, din oglinzi/ [...] Cine decât nimeni, niciodată,/ Numai singuri noi? (s.n., A.M.)”¹⁰³. Nu totdeauna ne resemnăm, adesea rupând, cu umărul cuvintelor, luciul introvertit al oglinzilor în doi: „Multe priviri, rătăcite priviri, apoi tăceri mai adânci/ Decât tăcerea din cuprinsul unei oglinzi, câteodată/ Straturi de murmure, de șoapte, de chemări/ Întunecate”¹⁰⁴; ca și cum am forța încuietoarea, demult ruginită, a tăcerilor prozaice; ne împlântăm interjecția în această oglindă verbală, ce nu ne mai păsuia, ca să repovestim, rând pe rând, înfățișările mai vechi, mucezite acolo; și ca să scuturăm astfel de muțenii, imagine după imagine, întregul șir al chipurilor noastre: „Păream hidos de nuzi și dezarticulați,/ Cuprinși într-o tăcere neinterpretabilă”¹⁰⁵. În imaginarul poetic crețian, omniprezenta *cenușă* nu poate fi decât aceea a nespuselor dintre noi; iar recurențele *chipuri de creță* sunt insigne vizuale – și parcă și gustative – ale distanțelor auditive dintre însingurați. E o tăcere dizolvantă a sinelui, vulnerabilizat de întârzierea cuvintelor așteptate din jur. Tăcerea mea nu e succedaneul singurătății tale. Iar absența unuia dintr-altul n-o să atragă liniștea niciunui dintre noi. Nimeni nu e o victimă, nu a lui însuși. E semnificantul suferinței tuturor. Chiar și când doi și cu doi fac o lume întreagă: „Încetaseră să mai discute de câteva clipe și se uitau amândoi la foc, visând la orice, într-o liniște prielnică oamenilor care n-au nevoie să-și vorbească”¹⁰⁶. El și ea tac, dar nu neapărat împreună, mai degrabă concomitent. Pauzele dintre replici nu le înviează vorbirea, căci tăcerile lor sfredelesc, usturător, fiecare cuvânt. Mai sunt și alte cazuri, când între cei doi nu mai înmugurește nicio tăcere; căci fiecare se ia doar pe sine în grijă, grădinărint numai tăcerile dintr-însul:

Și tăcerea se lățea între noi, ca râul, ca marea./ Stăteam,/ eu pe un mal, tu pe celălalt, și plângeam. Până/ se umfla tăcerea și ne îneca./ Spuneți-mi, ne

¹⁰³ Vezi poezia *Cine?*, în *ibidem*, p. 160.

¹⁰⁴ Vezi poezia *Într-un abis*, în *ibidem*, p. 141. Circularitatea schimburilor de mesaje între gând, privire și tăcere o regăsim și în poemul *Pasărea Phoenix*: „Când gândul tace ochii mei privesc,/ Neîncetat,/ Gândindu-și gândul lor” (*ibidem*, p. 250). Eliberați din strânsoarea poruncitoarelor idei, ochii intră în vacanță; și se deprind – fără ghidajul rațiunii, exercitat întotdeauna în exces – să primească lumea din jur.

¹⁰⁵ Vezi poezia *Sfârșitul sinelui*, în *ibidem*, p. 53.

¹⁰⁶ Vezi schița *Bușteanul*, în Guy De Maupassant, *Văduvioarele și alte proze poznașe*, traducere de O. Cocevnic, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 7.

vom găsi oare? Spuneți-mi, se va/ întâlni oare tăcerea cu degetele noastre?/ Și mai adânc decât degetele noastre, ne vom întâlni/ oare? Ce strigăt/ va sparge aceste negre geamuri – nu ca să ne/ cunoaștem, nu ca să ne găsim./ Ci ca să ne aflăm un loc, să modificăm cilindrul/ rădăcinii/ astfel ca rădăcina și frunza să fie de-acord/ în lumină. Deschideți ferestrele./ Deschideți ferestrele. Vorbele noastre ascund,/ în fiecare zi, mai puțină tăcere¹⁰⁷.

E convenabil să nu spui nimic? Dacă nu suporti mai multe tăceri deodată. Mai dificil e să discuți cu propria-ți tăcere. Sau și mai și: conversând cu X, să recunoști în el una din mușeniile tale. Și începi trocul. Oamenii își cer unii altora tăcerea, de parcă astfel s-ar elibera mutual; e ca și cum și-ar pretinde, reciproc, un concediu existențial, o pauză a unuia de celălalt. Tăcând, ei invalidează cuvintele în care își transportă egoul. Un alt vocabular le-ar aduce, poate, și un alt adevăr:

Se lovea cu pumnii în cap, pe față, pe buze,/ își împingea cuvintele înapoi în gură"/ [...] Mama rostea frazele umplute până la refuz,/nici cuvintele, nici eu nu mai încăpeam/ în ele. [...] Pe mine m-a făcut să-mi înăbuș zgomotele. Vorbeam încet, mergeam încet, gândeam încet. Gândurile erau împachetate în tăcere. [...] Când vorbea, mama cădea afară din ea și intra în mine. [...] Chiar și când mă îngrășam, spunea: ai slăbit. Lăsa cuvintele să atârne ca o frânghie. [...] Umplea cu vorbele ei coridoarele Clinicii de recuperare. Cuvintele o făceau când bătrână, când tânără, îi dădeau, de la o frază la alta, un obraz nou¹⁰⁸.

Vorbind, ne încropim un chip de avarie, răvășind noțiuni demult ruginite¹⁰⁹. Și când mai obosim, ne punem pe tăcut: din cauza bavardajului, se știe, omul rămâne în afara cuvintelor lui. Se simte tot mai exterior realului captat în ele. Socoteala nu e grea: dacă tăcerile noastre eșuează, cuvintele nu se mai aprind; merg de-a bușilea, încețoșându-ne intuiția, speranța, nerăbdarea. Tăcerea își mai poate salva cuvintele loiale cerșind găzduire dimensiunii onirice; ca să profite, evident, de recipiența acesteia: „noaptea e un căluș de vată./

---

¹⁰⁷ Vezi poezia *Tăcerea dintre doi oameni*, în Iannis Ritsos, *Poezii*, traducere și prefață de Nina Cassian, București, Editura Tineretului, 1966, pp. 39-40.

¹⁰⁸ Aglaja Veteranji, *Raftul cu ultimele suflări*, traducere de Nora Iuga, Iași, Editura Polirom, 2003, pp. 15, 34, 75, 88, 119.

¹⁰⁹ „Îmi vine să spun ceva. ceva simplu. cuvintele se umezesc/ ca igrasia sub var./ [...] privirea se înceteșează. gândurile se usucă./ [...] liniștea îmi acoperă urechile ca o cască” (Daniela Matei, *Mașina de întors timpul*, București, Editura Art, 2011, pp. 27, 41, 56).

rostogolindu-mă de pe o parte pe alta/ visele te înfașă într-un cocon”¹¹⁰. Strânsa „colaborare” dintre vis, memorie, cuvânt și tăcere iese la rampă în semnificările reciproce din lirica Wisławeii Szymborska: „Visez că mă trezesc,/ pentru că aud telefonul./ Visez certitudinea/ că mă sună cineva mort./ Visez că întind mâna/ după receptor./ [...] Visez sfortărea mea/ zadarnică./ Visez liniștea, fiindcă telefonul a tăcut./ Visez că adorm/ și mă trezesc din nou (s.n., A.M.)”¹¹¹. În pagina imediat următoare citim, din întâmplare ori nu, o „completare”: „Când rostesc cuvântul Liniște,/ o risipesc./ Când rostesc cuvântul Nimic,/ creez ceva ce nu încapă în nicio neștiință”¹¹². Cum realizăm că o tăcere abia încolțită, nu știm când, este într-adevăr a noastră? Ascultând. Lipindu-ne auzul de fiecare zgomot. Ca să vedem care dintre ele devine altceva decât gălăgie. Astfel ajungem la tăcere, scriind despre farmecul nedeslușitului.

Tăcem împreună ca să ne povestim reciproc: vocea lui nu trecuse niciodată prin mine, chipul meu nu se furișase niciodată într-al ei. Dar culoarea privirii celuilalt vopsește cuvintele dialogului. Două perechi de ochi se țin de vorbă; până când își cromatizează vorbele cu un negru deplin, ce rățăcește un interlocutor de celălalt. A tăcea presupune fie să nu mai recepționezi vocile celorlalți, fie să le separi de propria voce. Desonorizarea produce și devizualizare:

Tăcerea mă deprima. Nu era tăcerea tăcerii. Era tăcerea mea. Știam foarte bine că mașinile fac zgomot și că oamenii din ele și de după ferestrele luminate ale clădirilor fac zgomot și că fluviul face un zgomot, dar nu mai auzeam nimic. Orașul îmi atârna la geam, plat ca un afiș, pâlpâind și scânteind, dar putea la fel de bine nici să nu fie acolo, la cât de mult mă ajuta. [...] Și toată ceata de oameni negri și albi și galbeni care discutau acolo jos, în spatele microfoanelor etichetate, păzură să se îndepărteze. Le vedeam gurile deschise și închizându-se fără niciun sunet, de parcă stăteau pe puntea unui vapor care pleacă lăsându-mă pe mine eșuată în mijlocul unei tăceri imense. [...] M-am ghemuit la gura întunericului ca un spiriduș. [...] Întunericul era gros ca o catifea. [...] Am deșurubat capacul sticlutei cu somnifere și am început să le iau repede, între înghițituri de apă, unul câte unul. [...] Tăcerea s-a retras ca un val, ferecând pietricelele și scoicile și toată epava banală a vieții mele. Apoi s-a adunat la periferia câmpului meu vizual și, într-un flux năvalnic, m-a zorit spre somn. [...]

---

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 67.

¹¹¹ Wisława Szymborska, *Versiunea întâmplărilor*, traducere de Passionaria Stoicescu și Constantin Geambașu, București, Editura Tracus Arte, 2018, pp. 178-179.

¹¹² *Ibidem*, p. 179.

Era întuneric beznă. [...] Tăcerea se împături, netezindu-se precum apa întunecată care își reia calmul suprafeței după o piatră aruncată. S-a auzit o gălăgie, ca de la mai multe voci protestând și certându-se în depărtare. Apoi vocile se opriră. [...] O fantă de lumină se deschise ca o gură sau o rană, până când întunericul se strânse din nou peste ea¹¹³.

Cine vorbește-n glasul tău? Dacă ne plictisim în cor nu înseamnă că tăcem din belșug. Nu cunoaștem o tăcere deplină, după cum nu există nici liniște înverșunată. Rostul silențiozității nu e să îngusteze zgomotul, ci să răsfire pacea, resemnarea, discernământul. Iar cuvintele nu se comportă ca o plastilină, ci ca un spasm al tăcerii: nu degeaba Sylvia Plath pomenește de o „voce groasă, deghezată”¹¹⁴; de parcă glăsuirea ar cere un antrenament anume ca să mai sărim uneori pârleazul muțeniei. În literatura actuală – comercială sau nu –, lipsa de lumină este identificată deseori cu absența sonorizării:

Copiledrag, de multă vreme la noi acasă nenorocirea e mereu însărcinată, noroc că, din când în când, își dă răgaz să nască fără să-și urle durerea. Săptămâna trecută, tocmai când ațipeam în fața televizorului, pe neașteptate am auzit un pocnet, și, când, am deschis ochii, m-am trezit înconjurată de cel mai desăvârșit întuneric. Nu, niciun scurtcircuit, nici siguranțe supraîncălzite ori întreruperi momentane de lumină, ci, pur și simplu, graba amabilă cu care compania furnizoare de energie electrică mi-a tăiat curentul ca să-mi pedepsească permanenta întârziere de plată! De-ai vedea cât de ireal e întunericul, când nu e alegerea ta. Inițial, întunericul acela mi s-a părut lipit de mine ca o spaimă, într-atât încât ore întregi am continuat să mă strig și să-mi răspund, și cu cât țipam mai tare, cu atât frica mi se pierdea în respirația adâncă a toracelui. Apoi, după ce am umplut încăperea de glasuri, am început să mă mișc cu pas șovăitor și să mă ajut pipăind cu mâinile [...] Am plâns ca o nebună pentru toată tăcerea care s-a întors în mine. [...] Cu tot timpul la dispoziție, am închis mai întâi lumea dincolo de ușa mea și pe urmă mi-am inventat că mă ascultai și am început să te trăiesc¹¹⁵.

---

¹¹³ Este secvența unei sinucideri eșuate din cauză că simțurile colaborează într-un stil nonconformist, adică își încrucșează puțințele: întunericul înăbușă sunetul, iar tăcerea e spartă de vocea luminii (Sylvia Plath, *Clopotel de sticlă*, traducere de Alexandra Coliban, Iași, Editura Polirom, 2012, pp. 26, 85, 183-185). Din păcate, ficțiunea dresează realul, autoarea acestor rânduri alegând, la 11 februarie 1963, să se sinucidă.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 131.

¹¹⁵ Este unul dintre multele monologuri care compun povestea unei mame cu fiu narcoman. Vezi Pino Roveredo, *Copiledrag*, traducere Graal Soft, București, Editura RAO, 2012, pp. 14,

Nimerim mereu într-o viață greșită, luând în brațe o aceeași deznădejde. Dibuiștii și un oarecare câștig. Tăcerea e căptușită, într-adevăr, cu toate chipurile noastre interioare; cuvintele le scot însă la mezin: le dau vizibilitate, punându-le la îndemâna privirii. Cu toate acestea, „a privi înseamnă: a pătrunde în sânul tăcerii pentru a găsi acolo adăpost”¹¹⁶. Respirăm, așadar, o tăcere deasă. Ea nu se pierde cu firea, își caută purtătorul. De dragul lui, își tranzacționează, neostoit, cuvintele nespuse; ca să le adapteze, dimpreună, acelor istorii neamintite încă:

[...] pădurea din jur e colorată într-un verde atât de întunecat, încât pare neagră, iar tăcerea cu mireasmă puternică pare tot atât de profundă și de necuprinsă precum cerul. [...] Iar gândul că, oricât de tare aș țipa, doar vântul mi-ar răspunde nu putea fi alungat din minte. [...] Soțul meu a așteptat să-mi treacă accesul de isterie și apoi a spus, cu un zâmbet oarecum posac: – Aici nu există nimic mai mare decât Dumnezeu. [...] Cu timpul m-am obișnuit cu tăcerea și cu rarefierea aerului, care făcea ca totul să pară mai luminos și mai clar conturat decât acasă¹¹⁷.

Oriunde ne-am obloji însingurarea, tăcerile au durată lor de incubație. Mai ales că solitudinea e și ea o locotenentă a ne-vorbirii: „[...] a tăcut o clipă ca să ia contactul cu tăcerea nopții”¹¹⁸. Nu are însă interimat pe viață. Desigur, nu prea iubim cele mai tinere dintre absențele noastre. Le repudiem rapid, spunând că-s necunoscute. Le declarăm recente. Cu un efect anesteziant foarte prompt: „[...] nu știa dacă tăcea ca să se gândească sau dacă, dimpotrivă, ca să încerce să nu se gândească la nimic”¹¹⁹. Nu mai resimțim tăcerea, ci numai clipele când se plictisește printre noi. E ca-n nuvela lui John Steinbeck, *Șoareci și*

167, 210. Cele două cuvinte ale titlului sunt legate intenționat. Substantivul *copil* e gonflat de adjectivul *drag*, care-i extinde accepția. Iar scenografia care patronează decesul soțului bolnav de cancer e încredințată tot cuplului *tăcere & cuvânt*: „Vorbea puțin, aproape deloc, și umplea tăcerea cu suflul greu al bolii. [...] Mi-a întrerupt moțăiala și, cu ochii fixați în tavan, a mișcat gura și a stins tăcerea și cu o voce de poezie pe care nu i-o auzisem vreodată a aprins un regret care-i chinuia pieptul cine știe de când” (*ibidem*, p. 91).

¹¹⁶ Martin Heidegger, *Originea operei de artă*, traducere de Thomas Kleininger și Gabriel Liiceanu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 335.

¹¹⁷ Stef Penney, *Blândețea lupilor*, pp. 17-18.

¹¹⁸ Romain Gary, *Rădăcinile cerului*, traducere de Sanda Opreșcu, București, Editura RAO, 2008, p. 116.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 231.

oameni: personajele se înțeleg mai bine nespunându-și nimic. Iar după dialogurile tâmpe, fiecare vrea să recâștige tăcerea celuilalt¹²⁰.

Elemente pentru o poetică a tăcerii

Revenind la maniera alegerii citatelor din paginile de față, mai formulăm o dată întrebarea: de ce tocmai poezia? Pentru că poezia „e o stare, o stare a minții, a complexului psihosomatic, a dispoziției temperamentale. [...] E un soi de scurtcircuit, de scurtătură, de mijloc de comunicare infinit mai rapid și mai intim cu lumea. E un mod de cunoaștere analog intuiției ori revelației, de aceea nespun mai prețios, mai inefabil, mai adânc, mai fragil”¹²¹. Comentând o nouă versiune dată *Luceafărului*, Nicolae Steinhardt își dezvoltă argumentarea în așa fel încât ea să ne fie și nouă de folos: spre deosebire de *personaje*, de obicei conștiente de sine, autosuficiente, *figurile* sunt doar proiecția persoanelor care le generează; nu se emancipează decât ca figuri ale inconștientului colectiv, încât „la nivelul acesta diseminat [...] se liberează de sub suzeranitatea visătorului și dobândesc autonomie”¹²². Nu cităm versuri de pretutindeni ca să le deturnăm conotațiile; le extindem doar sensurile, relevând cea „frumusețe ascunsă” despre care glosa Gabriel Liiceanu, punându-ne la dispoziție un mod de abordare adecvat subiectului nostru. Dimpotrivă, avem buna-cuviință de a recunoaște că, deseori, nu ne ridicăm la înălțimea autorilor comentați. Totuși,

[...] ce rezultă din tot acest demers hermeneutic? Că poezia unui poet nu poate fi înțeleasă decât dacă avem acces la un cod care vine din exterioritatea poeziei și care astfel subminează autonomia esteticului? Că frumusețea ei primă nu-și e suficientă sieși? Că ea, atât cât se vede, e mincinoasă? Sau că suntem în fața unei piese care ține în rezervă, *pour les connaisseurs*, un strat de semnificații secund care, odată descoperit, sporește frumusețea poemului printr-un joc rafinat, propus unui prezumtiv cititor? [...] În spatele inocentului chip de primă instanță al poemului, negat și absorbit de o fentă originară, se deschide încăperea lui secretă: acolo abia, totul e dat pe față, primul nivel al lecturii e

¹²⁰ Sunt scene care se oglindesc, oarecum, într-o subtilă observație a lui Nabokov: „La sfârșitul cuvintelor cheie adăuga o silabă ce venea ca un fel de ecou fără vlagă” (Vladimir Nabokov, *Blazon de bastard*, traducere de Anca-Gabriela Sîrbu, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 29). Cuvintele noastre vor confirmări apăsate, dar se alege cu jumătăți de tăceri.

¹²¹ Nicolae Steinhardt, *Convorbire imaginară*, în *Drumul către isihie. Ispita lecturii*, Iași, Editura Polirom, 2014, pp. 71-72.

¹²² *Ibidem*, pp. 182-183.

completat sau dezmințit, iar cititorul rămâne cu surplusul de frumusețe dobândit printr-un efort tenace, precum și cu orgoliul satisfăcut că a înțeles marea șaradă lirică a lumii (s.n., A.M.)¹²³.

În același registru, dar mai aplicat „tăcerii din cuvinte”, Carlos Drummond de Andrade (1902–1987) consoana fără voie cu perspectiva lui Gabriel Liiceanu:

Pătrunde tăcut în regatul cuvintelor./ Acolo sunt poemele care așteaptă să fie scrise./ [...] Iată-le mute și singure, în stadiu de dicționar./ Ai răbdare, dacă sunt obscure. Stai cuminte,/ dacă te provoacă./ Așteaptă ca fiecare din ele să se împlinească,/ să se consume cu puterea cuvântului/ și cu puterea tăcerii./ [...] Mergi mai departe și contemplă cuvintele./ Fiecare/ are mii de fețe secrete pe fața neutră/ și te întreabă, fără să aștepte răspunsul,/ sărac sau teribil, să-i răspunzi: Ai adus cheia? (s.n., A.M.)¹²⁴

Și la ce ar folosi acest efort? Răspundem cu vorbele lui Noica¹²⁵: el ghicise un anumit impas al modernității, care se confrunta cu adevăruri scientist-imperative, înscrise în „gena” realului; toate așteptau să fie „încoronate”, fără ca vechile forme de cunoaștere să fi capitulat. A tăcea însemna să înțelegi/să panoramezi ansamblul modalităților de a sta pe gânduri, compatibilizând antinomiile, deloc puține; adică a lua în seamă și fantasmagoriile de care modernitatea râdea; căci eșecurile fuseseră, la vremea lor, niște prime îndrăzneli,

---

¹²³ Gabriel Liiceanu, *Despre frumusețea ascunsă*, în *Continentele insomniei*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 276.

¹²⁴ Acest fragment din opera lui Andrade, *Căutarea poeziei*, apărea în antologia *20 de poeți latino-americani contemporani*, traducere de Dinu Flămând, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1983, pp. 96-97. În aceeași antologie, *Arta poetică* a chilianului Vicente Huidobro (1893–1948) nu afirmă altceva: „Versul să fie o cheie/ Mii de porți să deschidă./ [...] Inventează lumi noi și păzește-ți cuvântul” (*loc. cit.*, p. 128). Reversul cuvântului fertil, bine tăcut înainte, este cel întrezărit de Jorge Luis Borges în poezia *Apă secretă*: „[...] ce stă singur în mijlocul unei hârtii. Da, singur. Solitar. Dar dacă acestui cuvânt i se adaugă ceva în plus... Iată ce se întâmplă. *Țipătul unei tăceri dărmă ziduri virgine./ Și în spatele acestor ziduri/ timpul devorat de furnici*” (*loc. cit.*, p. 52). Și pentru ca tabloul cu un mare potențial anxioasă să fie desăvârșit, peruanul César Vallejo (1892–1938) ne lasă gândurile sale: „Rămâne singur, de singurătate umană, doar acel loc pe unde nu a trecut niciun om. Casele noi sunt mai moarte decât cele vechi, căci zidurile lor sunt de piatră sau de oțel, dar nu de om” (*loc. cit.*, p. 216). Să ne temem, așadar, de construcțiile vanitoase: e prea mare pericolul să nu le finalizăm, e și mai mare primejdia să le ridicăm pentru mai nimeni, pentru viitorul pustiu din ele.

¹²⁵ Constantin Noica, *op. cit.*, pp. 44-47.

niște întrebări care conturaseră, încă din Evul Mediu, noi domenii de interes și subiecte de cercetare: „Sunt sigur doar de lucrul ce se-amână;/ Îmi pare nepătruns ce e cuminte,/ Nu mă-ndoiesc decât de ce e-n mână,/ Știința o socot goale cuvinte”¹²⁶. Se crea astfel un fond cognitiv transdisciplinar: omogenizat cumva, i se conferea o valabilitate perenă. Iar prin tradiție tăcerea se manifesta ca un arhetip multiform, ca un chip transmisibil de la un gând la altul „care înmugurește lent către noi”¹²⁷. În orice secundă devenim ucenicii unei idei. Sau, dacă ne-am lua după Miguel de Cervantes (1547–1616), am preveni cititorul nostru cu patru rânduri dintr-un sonet: „O, tu, care-ai citit cu mintea trează/ aceste pilde, de-ai luat aminte,/ vei ști c-au tainic miez de-nvățămintе,/ ce pentru placul tău se deghizează!”¹²⁸ Gilbert Durand (1921–2012) textualizează această ipoteză susținând că nicio cultură, indiferent de identitatea pe care o apără, nu se comportă ca o cetate asediată; dimpotrivă, este un „bazin semantic” deschis, conciliator, „invaziei” bine-venite a „Celui cu totul altfel”¹²⁹. Și dacă ar fi să ne lăudăm cu un exemplu românesc, cine ar fi mai tăcut decât Constantin Brâncuși? Într-o antologie de texte dedicate *Mesei Tăcerii*, celebra lui sculptură din ansamblul comemorativ de la Târgu-Jiu, germanul Heinz Ohff îl caracteriza pe marele nostru artist reformulând, involuntar sau nu, însăși arhetipul tăcerii: „Brâncuși este marele Simplu, marele Laconic, marele De-la-

¹²⁶ François Villon, *Balade și alte poeme*, traducere de Dan Botta, București, Institutul Cultural Român, 2006, p. 149. François Villon (1431–1463) utiliza aici, în concursul cu temă dată *Cad mort de sete alături de fântână* (ținut la Blois, în 1458), un joc de paradoxuri. Insinua că adevărurile noastre sunt circumstanțiate de înțelesuri efemere, dar recurente, care dau acestor certitudini ocazia de a îndeplini rolul unor ipoteze existențiale. Simbolurile prin care învățații Evului Mediu criptau necunoscutele epocii lor nu dictau, în opinia lui Villon, niște interpretări definitive: „Minciună, adevăr, tot una-mi vine/ Înțeleg totul, n-am nicio părere” (*ibidem*, p. 150). Informațiile fiind adesea înlocuite cu semnificații, pledoariile academice nu rigidizau sensul lucrurilor. Și mai ales nu-și puneau supozițiile sub tăișul contraexemplului. Concilierea contrariilor era de preferat. Iar mesajul lui Villon făcea lumea mai încăpătoare: poetul își sfătuia contemporanii să nu o sărăcească, să nu o reducă – din dorința de-a o cunoaște mai bine – la câteva definiții scolastice.

¹²⁷ Henri Michaux, *Nedesăvârșitii*, în *Viața în pliuri*, traducere de Ioan Pop-Curșeu, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2007, p. 65.

¹²⁸ Miguel de Cervantes, *Nuvele exemplare*, vol. I, traducere de Sorin Mărculescu, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 92.

¹²⁹ Gilbert Durand, *Arte și arhetipuri. Religia artei*, traducere de Andrei Niculescu, București, Editura Meridiane, 2003, pp. 19-24. Dacă vorbele se cer traduse în felurite limbi și sunt expuse pericolului de a fi denaturate, culorile ar fi, potrivit lui Durand, niște mâini direct întinse privitorului. Imaginile ar fi acele „glasuri ale tăcerii” care alcătuiesc o carte mută a visurilor, dorințelor și arhetipurilor dintotdeauna.

sine-înțeleș. Cine nu-nvață ce-i tăcerea în fața sculpturilor lui, e greu să fie ajutat¹³⁰. În același tom, norvegianul Peter R. Holm îl vedea pe Brâncuși prin intermediul acestor versuri: „[...] tănuite-s cuvintele ce vor trezi/ spațiul unei lumi viitoare¹³¹. Până și astăzi *Masa Tăcerii* mai are în juru-i confreria ei de tăcuți profesioniști, care dau rememorării o circumferință; sau un fel de orbită pe care timpul dă încontinuu roată cuvintelor noastre nerostite: „La *Masa Tăcerii* se stă/ și se ascultă/ cum se face rotundă/ aducerea-aminte¹³². Cercul nu pretinde reiterarea perfecțiunii geometrice, important e să dăm ocol ideii de completitudine. Rezultă o tăcere a reculegerii, regenerării și reintegrării în Cosmos prin rugăciune; căci gândurile îndreptate spre Cer ne fixează într-o particulă de veșnicie bine împlântată în miezul efemerului; tăcerea e atunci semnalment/semn al kratofaniei, al autorevelării lui Dumnezeu în fiecare amănunt al Facerii; ca în poemele lui Gabriele D’Annunzio, din care nu redăm decât câteva frânturi: „Mi-s adânci cuvintele/ ca și rădăcinile/ pământului”; „Zăduf, acalmie; / cuprinsul tace”; „Fiica tăcerii e mândra soartă/ Venind din tăcere călca-va pe moarte¹³³. Liniștea somnolentă a peisajului sau muțenia adormită a naturii sunt, deopotrivă, echivalente înșelătoare ale tăcerii care ne sensibilizează, ne face disponibili¹³⁴. Ea ne pune pe urmele unui Dumnezeu palpabil, îndemnându-ne la o căutare *catafatică* a divinității; regăsită, firesc, în toate frumusețile concrete ale creației Sale. Și întotdeauna la mijloc, în intervalul dintre pre-ziceri și pre-supoziii. Iar arhetipurile fac media între uvertura existândului și cicatricile acestuia. Ele nici nu anunță, nici nu concluzionează: deschid însă evoluții, trasee, înnoiri. Arhetipurile prilejuiesc, nu cauzează ceva anume. Așa redeschidem – pentru contrast – romanele buzzatiene, unde tăcerea nu are întindere, are doar adâncime; ca și cum scriitorul ar fi săpat-o adânc, într-un strat foarte gros de cuvinte. Ești o carcasă

---

¹³⁰ *Masa Tăcerii. Simposion de metafore la Brâncuși*, antologie și traducere de Ion Caraion, București, Editura Univers, 1970, p. 244. *Masa Tăcerii* de la Târgu-Jiu face parte dintr-un memorial închinat soldaților români căzuți în Primul Război Mondial.

¹³¹ *Ibidem*, p. 185.

¹³² Ioan Milea, *Despre Brâncuși*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2017, p. 38.

¹³³ Gabriele D’Annunzio, *Poeme*, traducere de Giuseppe Cifarelli, București, Editura Jurnalul Literar, 1997, pp. 27, 45, 50.

¹³⁴ Integrându-te priveriștii, câștigi tăcerea ca premiu: „[...] se pierdea în contemplare, deprinzând tăcerea” (Eric-Emmanuel Schmitt, *Femeia în fața oglinzii*, traducere de Daniel Nicolescu, București, Editura Humanitas, 2015, p. 88). În asemenea împrejurări, tăcând, te aduni în tine însuși. Și dai de lucru tăcerii; chiar și mutându-te în tăcerea altcuiva, care nu-i neapărat de față.

ce persistă numai prin contururile sale: căci are și nimicul intensitatea lui „care nu era, cine știe, decât zvonul găunos al tăcerii”¹³⁵. Italianul nu se referă la o pustiire lăuntrică; el deplânge o secătuire socială.

Epilog

Scriind, nu mai iei parte la propria-ți tăcere. Cuvintele o includ în semantica lor și o trec de la un subînțeles la altul; ca să-ți descoperi, după fiecare gând așezat pe hârtie, o tăcere nouă; sau o pre-vorbire mai veche. În fine, nici tăcerea nu mai e ce-a fost. Nu se mai tace ca odinioară. Cuvântul atârnă, tăcerea apasă. O spun dezabuzații. Tăcerea nu este, totuși, o simplă nespunere. Dacă nimeni nu scoate o vorbă, nu înseamnă că amuțim. Tăcerea e dialogală: prin ea ne învățăm unul pe altul, ne dăm reciproc contur. Ea este procedură, este atitudine, este, îndeosebi, disponibilitate. Ne previne, ne vindecă, ne podidește, ne multiplică. Nu tăcem prea mult în același fel. Și nicio tăcere nu se zăvorăște în aceeași privire. Dacă de obicei spunem că prin limbaj ne croim imagini, e vremea să acceptăm că nici tăcerile nu stau degeaba: ne furnizează un surplus de neprevăzut. Cum anume? Glăsuirea izvodește materia, lexicul alcătuiește realitatea. Cum să pricepem, așadar, un cuvânt? Rostindu-l. Ca să vedem dacă lumea se pliază după înțelesul lui ori i se opune, refuzând să-l exemplifice. În consecință, tăcerea nu este o inhibiție, o restricție, o neputință. E o siestă a cuvintelor; care nu se repliază undeva ca să zacă; dimpotrivă, vor să revină în tăcerea din care încolțiseră. Din ceea ce suportă rostirea mea o să decurgă și tăcerea ta. Și una, și cealaltă reprezintă același lucru: o gimnastică a fonemelor triate ori ba prin vocea noastră. Ca să glumim puțin: un orelist descoperă ușor cât de mult am vorbit, după câte sunete ne-au rămas pe limbă.

Când ne pasă, în sfârșit, de tăcere? Când cuvintele nu mai conviețuiesc nicicum: bunăoară, într-o propoziție scrisă adineauri, subiectul nu mai colaborează cu predicatul. Ne înhumăm, așadar, vorbele în tăceri adânci, astfel încât niciun cuvânt să nu revină prin vocea altcuiva. Iar dacă omul nu poate tăcea și gata, se năruiește în adâncul propriei voci; de parcă sunetul fiecărei silabe ar brua sensul cuvântului întreg.

Tăcerea înciudată calcinează pulsul vorbelor primite. Și dacă ținem prea mult la ea, ne îngropăm, pe dinăuntru, în toate nevorbirile lumilor apuse.

---

¹³⁵ Dino Buzzati, *Marele portret*, traducere de Cornel Mihai Ionescu, Iași, Editura Polirom, 2013, pp. 70-71.

Opusul tăcerii nu e țipătul și nici înjurătura. E amnezia. Când cineva ne uită vocea, tăcere se cheamă, nu altfel.

***

Ce ai spus tu și ce am tăcut eu? Tăcerile îndelungate fie ne ancorează mai bine în lume, fie ne deprind cu inexistența noastră în ochii altora. La capătul tăcerii tale nu e vorbirea, ci ascultarea celui alt; sau, cel puțin, așteptarea, cu speranța că-ți va oferi și el o tăcere în schimb. Oricum, tăcerile au totdeauna un destinatar, nu poți tăcea în gol, pe seama nimănu.

Tăcând, ne dăm și nouă ascultare, plecând urechea la ceea ce simțim. Tăcerea nu e o pacoste; și nicio zgardă la grumazul vorbirii. Din nefericire, ne retragem cuvintele prea ușor și ne cedăm tăcerile prea greu. Nu ratăm nicio tăcere, însă nu toate își fac efectul. Ținem minte faptele, dar nu și tăcerea în care ne-am oprit la ele.

Lovit de muțenia irevocabilă de la capătul vieții, un semen a încetat să tacă alături de noi. Să frizăm, totuși, optimismul și să pretindem că amintirile nu sunt un deznodământ al trecutului, ci neobosita lui continuare? O putem încerca. Doar că ne e dor de vorbele mari. Liniștea din noi lasă niște urme de pași, pe care memoria le șterge rapid; ca să uităm drumul de întoarcere spre începutul reîntoarcerilor noastre către verbul care le-a declanșat. Vinovatul? O tăcere nisipoasă, care nu fixează niciunul din sensurile lumii. Nu are astâmpăr, ci doar un loc unde alege să moară. Și nu-i greu de ghicit. Leșim pe ușă vorbind la telefon, tăcerea rămâne singură-n casă.

În deplin consens cu ea, omul actual duce în el o tăcere calcifiată, ce ucide din fașă Cuvântul. E o tăcere strunită cu greu, în care glăsuirea nu picotește, ci abia își ține respirația. Nespunerea creează, oricum, idei obeze; căci cuvintele ce descind din ea arată cât de mult au fost tăcute. Nu contează însă tăcerile defensive, tăcerile zăbavnice ori acelea arțăgoase. Definitorii sunt tăcerile cu care ne-am născut și care, când le vine ceasul, ne dăruiesc cuvinte de care nu ne bucuraserăm încă.

Un alt efect secundar? *Homo sapiens* tinde să nu păstreze nicio tăcere pentru dânsul, ecoul propriei muțenii săcâind, îndeosebi, individul ce nu-și mai vorbește nici lui însuși. N-are ce să-și destăinuie: cuvintele îi sunt tot mai anemice, iar evenimentele tot mai redundante. Până și moartea îi e stereotipă, pierzându-și aplombul. Cuvintele i se pot revărsa, deci, nestingerite, căci tăcerea nu-i mai face, de mult, nicio surpriză.

Vom mai prinde cândva gustul tăcerii? Pe vremuri, când tăceam ne dădeam cuvântul, la propriu și, mai ales, la figurat. Iar liniștea de sub cuvinte nu era o mușenie aruncată cu sânge rece întregii lumi. Era filigranul ieșirii tale în întâmpinarea altuia. Tăcerea găzduia, nu separa, provoca, nu sugruma. Capilariza, nu sleia. Închega dialogul, nu cumula neputințe de comunicare juxtapuse.

Tăcerile noastre mai tinere nu sunt tocmai sociabile, dar se străduiesc măcar uneori să-și corespundă. Ce-i drept, ele nici nu ne abandonează, mângâindu-ne ușor pe umărul fiecărui eșec cumva inevitabil. Persistând prea mult într-o direcție, viața noastră e prinsă adesea pe picior greșit. Sunt episoade când tăcerea intervine prea devreme, dar și momente când întârzie tocmai cât trebuia. Oricum ar surveni, tăcerea e un martor în plus, nu un refugiu dibuit în pripă. În teorie, o asemenea tăcere este frisonul unui presimțiri. Ea are și accente somatice, ne întrupează ideile. Tăcerile faciale sunt un repaus al dubitației: ne dezbrăm de micul nostru eu. Mușenia noastră nu-i însă prea reușită dacă nicio alta nu mai participă la ea; sau dacă e crescută printre voci care nu mai ajung, nu se știe de ce, la marea întâlnire a conversației.

Tăcerile sunt duminici auditive. Tăcând, nu luăm însă întotdeauna pauză față de spusele celorlalți. Ne odihnim, poate, de propriile neizbânzi. Renunțarea la cuvinte ne adăpostește într-un colț al imaginii de sine, la o margine blândă a lumii interioare. Acolo unde o liniște anume, bine crescută, nu se turtește de zidul sporovăielilor. Ce-i drept, pericolul nu e mic. Patinând pe lustrul vorbelor, tăcerea ne scapă ușor, pierzându-se între verbul tău și adjectivul meu. Mai ales acum, când vorbitul încontinuu traduce lenea sau frica de a tăcea. Oamenii nu-și prea mai știu unii altora tăcerea. Mușeniile nu ne remarcă în vreun fel: nicio tăcere nu e, până la urmă, strigătoare la cer. Ba dimpotrivă. Cuvintele își iau tăcerea înapoi; ca și cum vorbele, supărate de felul în care sunt folosite, ne-ar retrage liniștea adusă în dar. Motivul? Tăcerea e o vorbire în cerc: fiecare cuvânt revine în sinea lui, dublându-și propria sonoritate; își este sieși ecou, iar gândului bună hrană; se sfărâmă apoi în litere răzlețe, fără acoperiș fonetic. Sfârșit? Nu încă. E pe aici, prin vecini, o tăcere căutândă; se zbate-n pupilele fără astâmpăr.

De la o vreme nu mai ai cu cine să taci. Hai să încurcăm, atunci, resemnarea cu liniștea. Chiar cu liniștea? De ce nu? Liniștea e un zmeu indulgent. Frivol și burghez. Cu mine se poartă bine. Îmi dă voie să mă joc de-a tăcerile ce-mi seamănă.

Firogurile lui Sextil Pușcariu și cultura memoriei

Astrid CAMBOSE

(Iași)

„Brănenii au un cuvânt foarte potrivit pentru a exprima termenul pe care ți-l pui pentru ceva: firog. [...] Cum știi, eu mi-am pus diferite «firoguri» pentru sfârșitul războiului”¹ – îi scria de pe front căpitanul Sextil Pușcariu soției sale în mai 1915. Extrapolând sensul termenului, se poate afirma că *firogurile* lingvistului clujean conturează, privite retrospectiv, unul dintre cele mai eficiente modele de administrare a timpului, care pare a se dilata sub acțiunea energiei intelectuale pușcariene, permițându-i cărturarului împlinirea simultană în plan personal, familial, academic, public și suprapersonal (național). Pentru a surprinde punctele în care s-a articulat destinul său cultural, cheia o reprezintă, desigur, memorialistica autorului: *Călare pe două veacuri (1896–1906)*, *Brașovul de altădată*, *Memorii*. În paginile de față ne vom referi la activitatea sa din anii deplinei maturități, care au coincis cu Primul Război Mondial și cu perioada interbelică.

Perspectiva din care sunt elaborate *Memoriile* filologului – inspirat numite de către editoarea Magdalena Vulpe, nepoata autorului, un „colaj” – demonstrează un grad înalt de complexitate compozițională, evenimentele, caracterele și stările de conștiință fiind atât redate ca atare prin preluarea însemnărilor de jurnal, a corespondenței de familie, a unor fragmente publicistice și a unor amintiri din perioada 1914–1926, cât și comentate sau explicate ulterior, la decenii distanță, în momentul construirii volumului propriu-zis, a cărui structură, selecție și ordonare a materialelor suntem avertizați că îi aparțin exclusiv diaristului². Cele peste 900 de pagini ale volumului se citesc alert, cu plăcere și curiozitate, grație stilului fericit al redactării: dialogal, apropiat, intim cu măsură, pulsând de un entuziasm ponderat, fără prețiozități lingvistice, creând o scriitură accesibilă oricărui public, deși în simplitatea textului se recunoaște „mâna” unui mare intelectual. Am putea spune că *Memoriile* pușcariene se apropie de un model ideal al genului. În aceste pagini consacrate

---

¹ Sextil Pușcariu, *Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefață de Ion Bulei, note de Ion Bulei și Magdalena Vulpe, București, Editura Minerva, 1978, pp. 59-60.

² Magdalena Vulpe, Notă asupra ediției, *op. cit.*, p. XVIII.

lor vom opta, la rândul nostru, pentru o lectură simplă, directă, fără comparatism și fără demersuri de critică literară; vom prefera această manieră pentru că la ea ne-a condus autorul, ademenindu-ne, în cursul parcurgerii textului, la un „dialog” personal cu cele citite.

„Războiul în sine mi se părea o monstruoșitate”, mărturisește ofițerul Sextil Pușcariu, regretând că „dintre toate convențiile omenești, cea mai monstruoasă, care te mână la moarte fără să ai dreptul de a protesta, era cea recunoscută de toți”³ și că tranșarea litigiilor internaționale⁴ se face prin vărsare de sânge, în loc să se găsească alte mijloace de a se stabili câștigătorii și perdantii conflictelor: „Ce de prisos ar fi tot măcelul ăsta, dacă oamenii ar fi mai cuminiți”⁵. Cu toate acestea, foarte curând după mobilizare, profesorul universitar și academicianul de nici patruzeci de ani, sublocotenent în armata austro-ungară, a reușit nu doar să-și autoimpună disciplina de gândire necesară unui militar – „între toate sentimentele ce mă stăpâneau, unul singur domina: sentimentul datoriei”⁶ –, ci și să se așeze interior pe o poziție fericită care conjuga răbdarea și sacrificiul de sine cu speranța că „din acest război va ieși un bine mare pentru poporul românesc”⁷. Motorul întregii conduite a lui Sextil Pușcariu pe durata concentrării sale ca ofițer în Primului Război Mondial a fost neobișnuita tărie cu care a crezut că „acest război, care a început cu hohotul batjocoritor al unui uriaș conștient de forțele sale și ale aliatului său, se va sfârși poate cu izbânda celui mic, căruia îi va veni rândul să biruiască. [...] Am ferma convingere că sfârșitul va fi, pentru noi, bun. [...] Credința aceasta m-a făcut să mă împac repede cu soarta mea, iar un glas lăuntric îmi spune că cu cât va dura mai mult acest război teribil, cu atât șansele noastre cresc”⁸. Adeseori și sub diverse forme reluată în timpul anilor de război, această convingere a lui Sextil Pușcariu nu avea ca suport calculul realist al balanței de forțe și de interese beligerante, ci o înclinație sufletească pe care am putea-o numi fără exagerare o formă de *mistică națională* – din care se va alimenta, de altfel, întreaga sa activitate publică, de la riscurile asumate (deși era ardelean) în calitate de

³ Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 7.

⁴ „De acum se hotărăște între cele două popoare, care nu puteau termina procesul lor secular pe cale de înțelegere: se va alege între români și unguri. Unul dintre cele două popoare trebuie să iasă învins și redus din această luptă. Cred că cei învinși vor fi ungurii...” (*ibidem*, p. 155).

⁵ *Ibidem*, p. 35.

⁶ *Ibidem*, p. 7.

⁷ *Ibidem*, p. 9

⁸ *Ibidem*, pp. 48-49.

corifeu al unirii Bucovinei de nord cu patria-mamă, până la nu mai puțin riscanta și la fel de bine intenționată sa propensiune legionară (care merită, desigur, o cercetare aprofundată, pentru o reală comprehensiune a fenomenului, nu o pioasă și incriminantă trecere sub tăcere).

Cu o fină ironie, Pușcariu devoalează ceea ce el numește „socoteala” care a stat la baza selecției materialului extras din scrisori – de fapt, calculul său, dacă a fost vorba de vreun calcul, era o previziune inteligentă, țintind dincolo de epoca amenințătoare a instalării comunismului, când își redacta el *Memoriile*:

Acest volum nu va putea apărea decât după moartea mea, care desigur nu va întârzia prea mult. Afară de greutatea tehnică ale tipăririi, cu greu ar găsi cititori și deci un editor. Lumea e preocupată de alte probleme, mai palpante și mai actuale decât cele în legătură cu Primul Război Mondial. [...] Îmi zic însă că mai târziu, după gustul de azi să urmeze tocmai dorința de a citi iar lucruri lipsite de actualitate, cărți care povestesc de alte vremuri și preocupări⁹.

Redactate în anii prăbușirii monarhiei ca structură statală și ai instalării „democrației” sovietice, la care face aluzie ironic Pușcariu prin sintagma „probleme mai palpante și mai actuale”, *Memoriile* sale au fost publicate la 30 de ani după moartea autorului, în 1978, într-un context politic ceva mai îngăduitor față de figura marelui cărturar, care fusese considerat *persona non grata* în primele decenii comuniste; naționalismul recrudescențat al anilor 1970–1980 a permis revizitarea și valorificarea (parțială, inevitabil estropiată de cenzura ideologică) a operei multora dintre cei care, asemenea lui Pușcariu, se aflaseră pe lista autorilor interziși. Cuvintele autorului privind momentul și oportunitatea publicării memoriilor se pot citi, pe de o parte, ca semn al amărăciunii abia reținute a celui ce se știe inavuabil în ochii strictei sale contemporaneități, iar pe de alta ca un precaut *passé-par-tout* destinat să facă, totuși, pasabilă ediția, indiferent de evoluțiile ideologice ale timpului. Deși clamează o narațiune despre „lucruri lipsite de actualitate”, miza lui Pușcariu este tocmai aceea ca *Memoriile* să străbată printre adversitățile prezente și viitoare, spre a livra generațiilor potrivite de cititori contribuția sa la cultura memoriei neamului. Reflectând asupra a ce îl va fi determinat pe cărturarul ardelean să realizeze, paralel cu opera sa științifică, o operă memorialistică în sine, de a cărei specificitate era pe deplin conștient, se poate ajunge la concluzia

---

⁹ *Ibidem*, p. 34.

că atât notațiile propriu-zise, simultane cu desfășurarea evenimentelor narate, cât și concepția mai târzie a structurii atât de moderne a textului, redactarea și pregătirea sa minuțioasă pentru publicare, în anii ultimi ai vieții, când autorul nu mai putea scrie decât cu mâna stângă, se datorează în principal fibrei patriotice pușcariene – fiind, așadar, un legat¹⁰ spiritual – și în subsidiar nevoii de ordine și de un cât mai bun management al timpului personal.

Jurnalul de front al lui Sextil Pușcariu este un lung, detaliat și extrem de onest „raport” despre starea materială și morală din timpul Primului Război Mondial. Nefiind destinată superiorilor din cadrul armatei, această originală dare de seamă nu se supune convențiilor și schematismului unui raport militar. Ea are o amploare subiectivă a detaliilor livrate cu sinceritatea unui „raport” ideal, susținut în fața propriei conștiințe și în prezența mediată epistolar a soției în care autorul avea deplină încredere. Scrisorile către Leonora sunt un jurnal – așa cum le considera expeditorul, numindu-le „un ziar al singurătății”¹¹ –, o confesiune, o manieră de luare și de justificare a deciziilor, o formă de a reține amănuntele prezentului pentru o posibilă valorificare în viitor¹². Aceeași nevoie de comuniune sufletească îl va face să îi scrie Leonorei ample misive de informare din timpul luptelor politice și administrative pentru întemeierea Universității clujene sau din anii participării la delegația românească de la Geneva, la Liga Națiunilor. Ce o îndreptățește pe soție să fie arbitru desemnat să judece conduita lui Sextil Pușcariu în toate aceste evenimente a căror anvergură depășea interesele obișnuite ale unei femei, fie ea și de cea mai bună condiție? Ce făcea din ea judecătorul absolut al relațiilor academicianului cu marile figuri

---

¹⁰ „Am spus înainte că la douăzeci de ani trăiam numai pentru mine; la patruzeci simt că trăiesc mai mult pentru alții. Acești alții sunt înainte de toate copiii mei. Pentru ei mai ales vreau să scriu acest jurnal. [...] Dar «alții» mai sunt toți de un neam cu mine. În viața mea am văzut multe – și cred că am văzut just – și m-am întâlnit cu mulți oameni care au însemnat ceva în istoria noastră contemporană. [...] Sunt prea mult omul deprins cu cercetări istorico-literare, ca să nu-mi dau seama că tocmai această parte a ziarului poate deveni cea mai de valoare” (*ibidem*, p. 178).

¹¹ *Ibidem*, p. 82.

¹² „Cluj, 4 I 1925. Am strâns scrisorile pe 1924, le-am legat pachete și le-am trecut la colecția de scrisori. Așa fac totdeauna când se împlinește un nou an pentru mine. Ajunge-voi, peste 10–15 ani, să le reiau și să le utilizez, când voi începe publicarea acestor amintiri? Ar fi frumos ca, după ce au apărut lucrările de sinteză filologice pe care aș dori să le dau, să-mi rămână răgazul, plăcerea și luciditatea ca între 65 și 70 de ani să public ceea ce am văzut în viață, cu ochii trecătorului deprins să simtă omenește și românește și să gândească asupra rosturilor lui pământeste...” (*ibidem*, p. 743).

politice și culturale ale vremii? Ce l-a determinat pe memorialist să se lase în întregime în seama verdictului moral pe care avea să-l dea Leonora fiecăreia dintre piesele supuse examinării sale în miile de misive pușcariene? Răspunsul la aceste întrebări nu poate fi decât acela că soția devenise conștiința externă a memorialistului; adresându-se Leonorei, Sextil Pușcariu se adresa de fapt sieși, în mod imediat, și posterității, în mod implicit. Autorul a proiectat încă din tinerețe decizia de a-și scrie și publica memoriile în anii 65–70 ai vieții, după încheierea contribuției științifice, iar în redactarea lor propriu-zisă constatăm că s-a sprijinit pe scrisorile către Leonora mult mai mult decât ca pe un obișnuit *aide-mémoire*: „[...] am făcut o încercare cu fragmentele de scrisori către soția mea. Ele fiind zilnice, notate sub impresia imediată a evenimentelor, au prospețime, iar neurmărind efecte asupra unor cititori străini, ci fiind scrise numai pentru Leonora, au și sinceritate absolută”¹³. „Raport” personal și în același timp pledoarie cu adresabilitate națională, misivele preluate fragmentar în ediția de față fac parte din *opera de cultură a memoriei* la care Sextil Pușcariu a lucrat permanent, paralel cu lucrările sale propriu-zis științifice și cu lucrarea publică la care s-a angajat. Semnificativ este faptul că în sutele de pagini ale volumului memorialistic sunt citate doar misivele expediate de soț – nu și răspunsurile soției, deși se face de multe ori referire la faptul că Leonora îi scria, la rândul ei, epistole care îl impresionau în cel mai înalt grad¹⁴; tăcerea asupra acestora din urmă, justificată de autor prin invocarea voinței expeditoarei, care i-ar fi impus cenzura absolută, este, în același timp, și o strategie publicistică. Autorul a avut conștiința deplină a valorii documentare a însemnărilor sale, constituite într-o operă *per se*. „Pe mine nu m-au preocupat evenimentele mari ce au umplut anii 1914–1918, ci am vrut să arăt cum ele s-au răsfrânt în sufletul unui român care a luptat pe frontul celălalt, în Alsacia și Lorena românească”¹⁵, „istoria adevărată uneori n-o scrii după izvoarele oficiale, ci după însemnările incidentale ale unor contemporani. [...] Am crezut apoi că valoarea documentară a acestui ziar (jurnal) nu poate decât crește dacă nu vorbesc [...] despre lucruri pe care nu le-am văzut sau despre întâmplări pe care nu le-am trăit însumi”¹⁶, arăta el, ilustrând prin această perspectivă un demers captivant

---

¹³ *Ibidem*, p. 32.

¹⁴ Trecerea sub tăcere a misivelor Leonorei este generală, cu excepția unei singure fraze, transcrisă la p. 53.

¹⁵ *Ibidem*, p. 31.

¹⁶ *Ibidem*, p. 386.

pentru cititorul de astăzi și deosebit de ofertant pentru diverse științe noi, precum antropologia și (ego)istoria, care sunt în măsură să dea justa valoare acestor pagini memorialistice.

După cum sugerează dedicația care deschide întâia parte a *Memoriilor*, intitulată *Războiul din 1914–1918*, prim-planul scriiturii este ocupat de figura soției, prețioasă absență în momentul redactării volumului de memorii, când autorul îndurase deja câțiva ani de văduvie: „Leonorii îi dedic această carte ale cărei pagini vorbesc uneori mai mult de ea decât de război”¹⁷. O dragoste senină, castă și dătătoare de liniște sufletească¹⁸ i-a legat, se pare, de la început pe soții Sextil și Leonora Pușcariu. Războiul a întărit legătura lor, i-a învățat să prețuiască fiecare zi petrecută împreună și să folosească armonia familială ca refugiu în fața încercărilor destinului; permisiile și concediile soțului, vizitele soției în localități din apropierea bazelor administrative unde se afla acesta încartiruit, miile de scrisori pe care le-au schimbat în timpul anilor de concentrare militară sunt ocazii pentru tot atâtea gesturi de apropiere caracteristice unei căsnicii fericite. Noaptea primei despărțiri, când locotenentul Pușcariu urma să plece pe front, este evocată în *Memorii* ca un reper absolut în istoria cuplului:

Noaptea ce a urmat a fost – oricât de paradoxal ar părea acest lucru – cea mai frumoasă din câte le-am trăit. Sunt ore în viață când omul izbutește să exprime cele mai intime gânduri și cele mai subtile sentimente. Așa noi. După ce am vorbit cuminte despre tot ce avea să se întâmple în cazul că aș muri, pe nesimțite, încetul cu încetul, am început să ne spunem unul altuia tot ce nu se spune cu altă ocazie, să ne arătăm tainele sufletului și să ne mărturisim cât de adânc ne iubim și cât de mult ne prețuim. [...] Atunci, ca niciodată, în acea noapte vegheată, ne-am dat seama cât suntem de fericiți. [...] Atunci – zece ani după cununia noastră – s-a cimentat atât de puternic unirea noastră, încât am simțit că moartea nu o poate curma, iar viața nu o poate mări¹⁹.

Zeci de apelative intime utilizate între soți, necenzurate de memorialist, stau mărturie pentru caracterul autentic al corespondenței transcrise, sugerând în același timp afecțiunea reciprocă. Autoreferențialitatea se realizează în

---

¹⁷ *Ibidem*, p. 3.

¹⁸ „[...] îmi dau seama cât este de greu să vorbești despre o dragoste curată dar fără izbucniri pasionale” (*ibidem*, p. 33).

¹⁹ *Ibidem*, pp. 22-23.

epistole preponderent prin utilizarea numelor de alint pe care le primea Sextil Pușcariu de la Leonora (cel mai frecvent fiind Botli). Semnificative pentru paleta de sentimente cultivate în mediul familial sunt numeroase fragmente, din care alegem unul autoironic: „Și ca mâne nici Honți [Radu – n.m., A.C.] nostru nu va mai fi pițcăloiu mic de acum, ci coșcogea flăcău cu mustăți, iar Pipiri [Lia – n.m., A.C.] o domnișoară cu șic, pe care ai s-o petreci pe la baluri. Iar noi înșine: o băbuță zbârcită și neagră de care un chel botli (bătrân) va fi tot așa de amoretat ca pe vremurile când stăteam ca doi romantici și ne zgâiam la lună”²⁰.

Sextil Pușcariu a avut vocația victoriei pe toate planurile; înclinat să vadă întotdeauna partea bună a oricărui eveniment, avea o atitudine de profund optimism²¹, care înlătura adeseori piedicile și transforma în sens pozitiv reacțiile mediului. Scenarii fericite, dar puțin plauzibile – dintre care cel mai important a fost realizarea „României Mari” – lui i se înfățișau ca probabile, determinându-l să creadă în ele și să acționeze în consecință. În planul destinului personal, unele probe de optimism pot fi apreciate, la o privire din viitor, chiar ca premoniții – cum a fost cazul unei replici adresate unui prieten în timpul războiului, pe când Universitatea românească de la Cluj nici nu exista ca proiect oficial, dar care s-a adevărit în 1919-1920: „[...] întâlnindu-ne în 1916, întâmplător, la Arad, unde el făcea serviciul de medic militar, la despărțire i-am spus: «La revedere, la Cluj, unde eu voi fi rector și tu profesor universitar!»”²² Seria victoriilor simbolice proprii revelate de *Memoriile* lui Sextil Pușcariu este foarte bogată: în timpul Primului Război Mondial a câștigat (în ciuda războiului, s-ar putea spune, însă cu egală îndreptățire s-ar putea afirma că și grație acestuia) o armonie superioară în viața de familie, timp pentru lectură²³ și pentru lucrul filologic²⁴, pentru reluarea și aprofundarea unor domenii de pregătire intelectuală anterior

---

²⁰ *Ibidem*, p. 264.

²¹ „Căci, orice s-ar zice, fericirea e însăși posibilitatea de a-ți da seama despre ea, ea consistă în intervenția conștiinței tale în procesul sufletesc de care ajungi să-ți dai seama” (*ibidem*, p. 49).

²² *Ibidem*, p. 35.

²³ „Astăzi, după trei ani de război, dacă intri într-o locuință sau adăpost de ofițer nu te împiedici de sabia lui, dar vei da totdeauna de o carte sau de o revistă ilustrată. Nu voi uita niciodată cum în cursul ofensivei trecute am găsit într-un tranșeu părăsit în grabă, alături de cutii de conserve și de patroane ruginite, pe *Zarathustra* lui Nietzsche” (*ibidem*, p. 237).

²⁴ „Eu am filologia mea, care mă distrează 2-3 ceasuri pe zi și de care mă apuc de câte ori dorul de voi se face insuportabil” (*ibidem*, p. 79); („P.S. Curios! Toți colegii, care un an de zile au avut vacanțe, scriu că nu pot lucra nimic. Nu-i comic că eu, fiind de un an mobilizat, voi avea la sfârșitul războiului o lucrare gata de tipar?” (*ibidem*, p. 237). Lucrearea era *Studii istororomâne*, din care al doilea și al treilea volum, concepute pe front, se vor publica în 1926 și 1929.

părăsite²⁵, pentru încheierea unor proiecte filologice pe care în alte condiții le-ar fi abandonat²⁶, pentru conceperea pe îndelete a altora, ulterior transformate în mari succese²⁷; a câștigat „detenta” intelectuală pentru marile sale proiecte instituționale – Universitatea Ardealului și Muzeul limbii române²⁸ de la Cluj – și răgazul pentru buna așezare mentală a detaliilor de strategie privind proiectul fundamental al *Dicționarului Academiei*, la care muncea deja de peste zece ani și pentru care avea un vast laborator de fișe și manuscrise, în mod miraculos recuperat din casa de la Cernăuți și rămas intact de-a lungul anilor de război, cu mutările lor succesive, dar la care abia după anii de front a putut coopta o echipă mai largă decât cei câțiva colaboratori pe care îi avea deja – punând astfel bazele grupării de filologi numite Muzeiștii. Seria victoriilor repurtate în timpul Primului Război Mondial de către căpitanul Sextil Pușcariu fără să fi tras niciun foc de armă²⁹ include, de asemenea, câștiguri teritoriale simbolice, de la recâștigarea pământului patriei străbătut pe jos, în lungi marșuri sau în plăcute plimbări în jurul taberelor de muniție din spatele frontului – amintirile de la începutul războiului evocă adesea peisajele îmbătătoare, lumina și poezia

---

²⁵ „[...] o gramatică veche slavonă. Am început să o studiez și îmi face plăcere, căci mi-era dor de filologie. Astfel am ceva ocupație și mă pot alege și cu ceva folos, căci de când am fost student la Lipsca nu m-am mai ocupat cu limbile slave” (*ibidem*, p. 46).

²⁶ „Într-o bună zi, strângându-mi energia, începui să lucrez. Îmi comandasem textele mele istoromâne și mă apucau să le prelucrez. De nu venea războiul, studiul făgăduit asupra acestor texte cu siguranță nu s-ar fi făcut niciodată, prins de atâtea alte lucrări. În pădure și în război, singurul lucru științific pe care îl puteam întreprinde, fără bibliotecă, era scoaterea și prelucrarea materialului din aceste texte” (*ibidem*, p. 68). În timp ce progresa cu lucrul, Pușcariu deschide și alte fronturi filologice: „1 V 1916 [...] Lui Procopovici i-am scris să-mi trimeată textul lui Coresi, pe care l-am editat împreună. După ce voi termina lucrarea despre istoromâni, mă apuc de el și dacă va mai ținea războiul, precum se pare, te pomenești că-l termin și pe el. [...] Mai mult de două ceasuri pe zi nu prea ajung să lucrez, dar adăugându-se zi de zi câte două ceasuri, tot se simte un spor, iar pentru mine lucrul ăsta neforțat e o adevărată reculegere” (*ibidem*, p. 137).

²⁷ Un exemplu este discursul de recepție pe care avea să-l rostească la Academie în 1919. „Acuma, neavând nimic aici, îmi fac în gând planul pentru discursul academic pe care ar fi fost să-l țin acum în mai” (*ibidem*, p. 41).

²⁸ „Marter, 23 II 1917 Una dintre plăcerile mari în viață e să aprinzi țigara și, plimbându-te prin odaie, să te lași pradă visurilor pentru viitor. Iată cel pe care l-am făcut astăzi, pe când din depărtare se auzeau bubuiturile de tunuri: când va fi gata Dicționarul, aș vrea să mai am numai cinci ani de putere de muncă, ca să pun la cale acea instituție ce mi se pare una din cele mai frumoase și care ar fi menită să îndrepteze toate greșelile și să umple toate lacunele lucrării prezente. Ea s-ar numi «Muzeul limbei române»” (*ibidem*, p. 190).

²⁹ Cu excepția unui glonț cu care a pus capăt suferinței câinelui său bolnav.

anotimpurilor –, la Clujul unde altădată era interzis să se vorbească românește, oraș de suflet în care a intrat cu un neuitat sentiment victorios la sfârșitul lui august 1916, imediat după ce România a declarat război Austro-Ungariei:

Căutând pentru noapte o cameră de dormit și negăsind niciuna, m-am dus în apropierea Universității [maghiare, pe atunci, n.m., A.C.] – căci pe acolo mă mânau pașii –, la contele Bethlen, din sus de căminul studentesc, și i-am cerut cu toată energia locuință. În dispoziția înălțată sufletească în care mă găseam de la intrarea României în război, aveam simțul clar de cuceritor și viziunea că în Cluj sunt stăpân...³⁰

Cea mai însemnată dintre victoriile la care a participat și de care s-a bucurat Sextil Pușcariu a fost Unirea însăși:

Toamna lui 1918 a fost, desigur, punctul culminant în viața mea, căci ea aduse acea orgie de fericire pe care am așteptat-o o viață întreagă, pentru care erau acordate toate coardele sufletului meu strunit pentru acest ideal. Rolul pe care l-am avut însumi la această Unire a fost destul de mare pentru ca să am în suflet mulțumirea că am contribuit și eu, după puteri, la realizarea visului³¹.

Ofițer de intendență în timpul Primului Război Mondial, Sextil Pușcariu a avut în grija sa sute de cai, căruțe și oameni care asigurau transportul³² provizilor și al muniției, deplasându-se odată cu frontul, în spatele liniei acestuia; deși mulți alții s-au folosit de numeroasele ocazii de a se îmbogăți de pe urma complicatei „contabilități militare” („dacă voiai să capeți mai mult zahăr, trebuia să falsifici chitanțele care erau date pe orez ș.a.m.d.”, „nu era cu putință să duci o socoteală adevărată, ci trebuia să umbli cu articole fictive dacă voiai ca oamenii să aibă ce mânca”³³), el a administrat judicios fondurile, făcând ca în „vremurile bune” unitatea pe care o conducea să fie dată de exemplu pentru buna administrare, iar în vremuri de restriște să se piardă cât mai puțini oameni și animale.

---

³⁰ *Ibidem*, p. 154.

³¹ *Ibidem*, p. 776.

³² În data de 20 august 1915 nota într-o scrisoare către Leonora: „Acum rămân toate în grija mea, 18 coloane, peste 1000 de oameni și vreo 1200 de cai, 15 ofițeri” (*ibidem*, p. 84).

³³ *Ibidem*, p. 28.

Episoade caracteristice atmosferei de război, surprinse cu un condei alert, transmit emoție cititorului. Se remarcă în mod special imaginea văduvei tinere care-și bocește pământul nelucrat, a băiatului care mână caii la căruța de transport de muniție, a copilului de șase ani al lui Petru (ordonanța lui Sextil Pușcariu) numit de sora lui mai mică „tată”.

25 V 1915 Am fost să cumpăr niște paie pentru cai într-un sat învecinat. Un copil pe uliță îmi spune că în vecini e o femeie al cărei bărbat a căzut în Serbia și care ar vrea să-și vândă paiele. O femeie tânără, zdravă, cu vreo trei copilași pe lângă ea. I-am dat cât mi-a cerut „fiindcă ești singură” și i-am lăsat paiele putrezite de pe deasupra, „să le întrebuințezi ca gunoi” [de grajd]. Cât timp vorbeam de bărbatul căzut în luptă, ea a rămas serioasă, dar fără ca glasul ei să trădeze emoție; când însă i-am pomenit de gunoiul care se va înmulți cu paiele putrezite, a erupt: „Cine are să-l ducă pe câmp? Mi-au luat și bărbatul și l-au omorât, mi-au luat și caii și mi i-au dus, și gunoiul e în curte, pe când pământelul meu e năpădit de buruieni!” Pământelul!³⁴

Deodată îmi atrage atenția un glas subțire de copil care cânta un cântec târăgănat. Mă uit. Un copilandru, să tot fi avut 14 ani, cu fes în cap, mâna un car cu boi. Desigur unul care având nevoie de solda ce-o plătește statul s-a înrolat ca vizitiu, poate va să poată sta acasă tată-său, ale cărui brațe sunt mai vânoase și pot apăsa mai adânc plugul în brazdă...³⁵

Mai când era [Petru] primise o scrisoare de acasă. Întrebându-l ce-i scrie, mi-a povestit că ar fi tot bine, dar n-au acasă brațe de lucru (un frate a căzut, de al doilea n-au știre de astă-primăvară) și că-i scumpete mare. Astfel, nevastă-sa trebuie să și cosească iarba. Copiii sunt în grija celui mai mare, care e de 6 ani, și căruia fetița cea mică (de doi ani) îi zice „tată”³⁶.

Sextil Pușcariu utilizează cu succes tehnica literară a contrapunctului. Pe câteva pagini redă ecoul ofensivei italiene din noiembrie 1915, un „iad, nu altceva”³⁷:

Uneori împușcăturile tunurilor sunt atât de dese, de într-adevăr și se pare că bate toba. Mai sinistru e însă când – mai ales noaptea – încetează tunurile și se aude pârâitul mitralierelor. Atunci se seceră viețile vitejilor care, după

³⁴ *Ibidem*, p. 51.

³⁵ *Ibidem*, p. 103.

³⁶ *Ibidem*, p. 81.

³⁷ *Ibidem*, p. 97.

pregătirea artileriei, se avântă cu baioneta în rețelele de sârmă și în ploaia de gloanțe³⁸.

Peste zi, când italienii trag asupra redutelor, ai noștri se retrag în gropile lor scutite din dosul șanțurilor și în tranșee sunt numai 12 oameni de companie, ca observatori. Dinăștia, cam 8 mor, loviți de ghiulele, dacă bombardarea ține mai mult. Pe fețele tuturor soldaților se vedea bucuria că au scăpat așa ieftin, cu câte un braț, un picior sau un umăr împușcat și că acum vor avea odihnă și chiar speranța să ajungă pe câtva timp acasă³⁹.

În directă succesiune, după ce povestește că din cauza bombardamentelor aviației inamice ofițerii din spatele frontului, printre care se număra și el, au fost siliți să-și sape un adăpost subpământean, memorialistul contrapuntează povestind despre un ospăț la care s-a jucat tarot: „Aseară am avut o partidă de taroc ca pe vremuri. L-am început la 5 după-masă. La 7 fiind vremea cinii, în loc să mergem la coloană, unde luăm masa de obicei, am trimis vistavoii după mâncare (un gulaș uriaș și castane) și bere, am cinat la mine și ne-am apucat iar de lucru. Am jucat până la 12 ½, cu glume și râsete ca pe vremuri”⁴⁰.

Talentul literar evident cu care sunt scrise face captivantă lectura sutelor de pagini ale *Memoriilor* lui Pușcariu. Iată o mostră de realism descriptiv:

Pe drumuri rele, pe urcușuri cu pante mari, cai munciți și flămânzi și oameni nedormiți cară mereu poveri grele de muniții și proviant, pe drumuri pline de praf și supte de arșiță. În tranșee și în pâlnii scurmate de ghiulele stau nemișcați în noroi infanteriștii pe care moartea îi pândește cu foc de darabane, cu aruncătoare de flăcări și gaze asfixiante. Prin văzduh rotesc păsări zgomotoase, iar mările le despică misterioase submarine în care adolescenți îngrămădiți frământă gânduri ucigașe. Câmpii cu rodul necules, brăzdate de șanțuri părăsite și sfredelitate de obuze, vorbesc de lupte grele, de cadavre uitate și de eroism anonim. Ruinele satelor și orașelor fără locuitori povestesc de tragedii neînregistrate de istorie. Fumul gros din coșurile fabricilor cu mii de lucrători și lucrătoare, ce au fiecare ființe dragi la fronturile pentru măcinarea căroră lucrează ei, și aburul locomotivelor cu alte mii de călători, care au părăsit părinți și copii ca să ajungă unde îi așteaptă primejdiile și moarte. [...] Arme nouă se aruncă în luptă. Între acestea una care e deosebit de

---

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 100.

primejdoasă: propaganda. Ea surpă temelii și angajează masele în marea horă a urei și a setei de răzbunare⁴¹.

Performant ca scriitor, Sextil Pușcariu este convingător și ca psiholog. *Memoriile* lui conțin numeroase portrete admirabile ale contemporanilor cu care destinul îl pune în diverse legături. Multe dintre cele mai reușite portrete au fost concepute în chip de necrologuri. Indiferent de ocazia așternerii pe hârtie a crochiurilor pușcariene, toate rămân foarte valoroase pentru istoria literaturii române prin perspectiva lor proaspătă, directă, originală și prin stilul neencomiastic cultivat de autor, convins că „mai ales când e vorba de oameni, memorialistul nu poate face fotografii luate cu kodakul obiectiv, ci doar portrete văzute cu ochiul care totdeauna și apreciază”⁴². Memorabile sunt paginile scrise la moartea lui Titu Maiorescu⁴³ (ocazie cu care portretistul consacră câteva tușe de maestru și lui B. P. Hasdeu, George Coșbuc, I. L. Caragiale, Ion Bianu, Dimitrie A. Sturdza, Ioan Kalinderu), George Coșbuc⁴⁴, Barbu Delavrancea⁴⁵, A. D. Xenopol⁴⁶, Vasile Bogrea⁴⁷, Vasile Pârvan⁴⁸, regelui Ferdinand⁴⁹, Ionel Brătianu⁵⁰, Iacob Negruzzi⁵¹, Ion Bianu⁵², Gheorghe Vâlsan⁵³ ș.a.

Autoportretele realizate de „vizionarul nevindecabil”⁵⁴ pe care un coleg academician îl numise „cuceritorul de inimi”⁵⁵ sunt de asemenea interesante în plan psihologic, mai ales întrucât transmit o adevărată rețetă a seninătății: „Aici [în casa de la Cernăuți a familiei Pușcariu] s-au consumat anii tinereții mele, cu preocupările lor frumoase, cu planuri dulci de lucru și cu energii bine

---

⁴¹ *Ibidem*, p. 240.

⁴² *Ibidem*, p. 330.

⁴³ *Ibidem*, pp. 216-223.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 280-285.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 286-288.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 475-477.

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 771-773.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 786-790.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 790-791.

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 791-794.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 815-817.

⁵² *Ibidem*, pp. 825-830.

⁵³ *Ibidem*, pp. 830-833.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 116.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 506. Formula admirativă i-a fost adresată de Ion Bianu, cu ocazia răspunsului pe care acesta din urmă l-a dat discursului de recepție a lui Sextil Pușcariu la Academie.

întrebuințate, anii scurți, cu zilele lungi de muncă; aici, în fiecare seară, culcându-mă, aveam simțul atât de fericitor că n-am pierdut o zi”⁵⁶.

Secretul succesului? Cred că, înainte de toate, norocul, dacă „noroc” numim acel concurs de împrejurări exterioare și de calități individuale, care se întâmplă să se întovărășească în viață. O dulceață în glas, de care nu-ți dai bine seama, o seninătate în privire, o decentă în purtări, o instinctivă repulsiune față de vulgaritate, o minte sănătoasă, facultatea de a fi conștient de momentele de fericire prin care treci, lipsa de invidie și bucuria sinceră să poți ajuta pe alții, să iubești și să fii prieten, să te asemeni totdeauna cu cei mai puțin fericiți decât tine, să crezi în binele care până la urmă iese biruitor, să te știi resemna și să prețuiești o glumă, să găsești în artă și în frumusețe, în bunătate și noblețe sufletească, dar și în plăcerile ce ți le oferă viața, satisfacție – iată ce înseamnă să ai noroc⁵⁷.

Făcându-și strategia intelectuală pe termen lung, Sextil Pușcariu spera ca opera sa să fie bogată, clară și ingenioasă precum lucrările celor mai admirați dintre contemporanii lui lingviști din Occident; cu această ocazie, face observația că nu caracterul definitiv dă valoarea unei opere, ci caracterul său productiv: „De greșelile care se vor strecura în ea și pe care critica noastră le va sublinia cu deosebită bucurie, nu-mi fac griji, căci *am curajul greșelii* (s.m., A.C.). [...] Nimic nu m-ar bucura mai mult decât văzând că pe urma acestei scrieri vor răsări lucrări nouă, chiar când ele vor răsturna aserțiunile mele”⁵⁸. Generozitatea intelectuală⁵⁹ și intuiția justă a valorii, în ciuda părerilor defavorabile ale mediului intelectual mai puțin vizionar, l-au caracterizat întotdeauna. Cazul Blaga⁶⁰ este, poate, cel mai relevant; semnificative sunt și pozițiile publice ale lui Sextil Pușcariu în favoarea lui Titu Maiorescu, P. P. Negulescu, Constantin Rădulescu-Motru ș.a., opuse fățiș lui Nicolae Iorga, care domina adesea tiranic atmosfera Academiei în anii '20.

---

⁵⁶ *Ibidem*, p. 452.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 544.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 196.

⁵⁹ „Știam cât de bine le prinde elevilor și colegilor [de la Muzeul limbii române] o vorbă de încurajare și ce puțin sacrificiu de timp trebuie să aduci ca să îmbărbătezi pe cineva. Mă obișnuisem să caut să fac pe oameni încrezători în puterile lor” (*ibidem*, p. 546).

⁶⁰ „Blaga s-a prezentat la examenul de docență din estetică. A fost respins. [...] Astfel Universitatea noastră a pățit rușinea de a respinge pe singurul cap filosofic între tinerii noștri ardeleni, în loc să-l îmbrățișeze cu dragoste și să caute să-l atragă” (*ibidem*, p. 742).

Sextil Pușcariu a fost și un deosebit de bun organizator. Spiritul său echilibrat, un entuziasm cultural și patriotic atotstăpânitor în motivațiile acțiunilor sale, capacitatea de mediator în conflictele de orgolii ale contemporanilor, de care el însuși scăpase neatins, inteligența pătrunzătoare și un profund umanism au fost printre factorii care l-au făcut plăcut tuturor partidelor politice pe academicianul declarat apolitic (care ar fi rămas astfel tot restul vieții, în pofida simpatiei sale pentru liberali, dacă nu ar fi ascultat la un moment dat cântecul de sirenă al Legiunii). Episodul cel mai riscant din „cariera” sa de organizator și *spiritus rector* instituțional a fost reprezentat, probabil, de evenimentele în care s-a implicat în 1918 în Cernăuți: fundarea revistei „Glasul Bucovinei”, conducerea mișcării unioniste și celelalte demersuri care au avut ca încununare unirea Bucovinei de nord cu patria-mamă. Succesul său cel mai răsunător a fost, însă, repurtat la Cluj, prin întemeierea Universității (pe atunci numită a Ardealului, astăzi Universitatea „Babeș-Bolyai”), pe care rectorul Sextil Pușcariu o visa cea mai bună din țară – „Vom fi una din cele mai splendide Universități, cu mult superiori Bucureștilor”⁶¹ – și a Muzeului limbii române (astăzi Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”), cu a sa publicație de specialitate, revista „Dacoromania”⁶², care avea să strălucească în peisajul lingvisticii românești.

Într-o lume prea bogată în evenimente, direcții posibil de urmat și inițiative care îi cereau energia, Sextil Pușcariu a învățat – inclusiv grație războiului, care l-a făcut conștient de pericolele risipirii⁶³ – să-și administreze timpul și destinul propriu. *Memoriile* sale desfășoară sub ochii cititorului un program de viață compus din termene (*firoguri*, cu vorba ardelenescă) realizate, chiar dacă aparent nu erau realiste, atinse fără ca pentru unele dintre ele să fi existat premisele plauzibile, împlinite nesperat, dar cu asupra de măsură, cu concursul oamenilor și al împrejurărilor rânduite parcă anume spre

---

⁶¹ *Ibidem*, p. 438.

⁶² Adaptat ludic, titlul a dat și numele celor mai iubite dintre întâlnirile muzeiștilor – „Dracomaniile”, petreceri anuale cu prilejul apariției fiecărui nou volum al revistei.

⁶³ „8 V 1916 ...Precum ți-am scris alaltăieri, citesc acum o carte de Otto Ernst. [...] Pentru mine sunt parcă anume făcute tipurile oamenilor care se cred datori să pună umărul la toate societățile pentru cultură, să-și dea din timpul pe care nu-l au tuturor care li-l cer și să se mai și necăjească pe deasupra. [...] Cum vezi, idei pe care noi le-am dezvoltat în scrisorile noastre, spunându-ne că ne vom dezbăra de toate slăbiciunile astea, care ne fac să nu putem gusta toată fericirea pe care am putea-o avea. Deși năravul din fire nu prea are lecuire, totuși cred că ne-am cumințit în aști doi ani din urmă” (*ibidem*, p. 138).

a-i dăruie fructele coapte ale tuturor strădaniilor sale. Sau poate că nimic din toate acestea nu este așa cum lectura ne face să credem. Poate că, asemenea bunilor balerini, memorialistul trece fără grimase peste episoadele dureroase, peste neîmpliniri, peste eșecuri. Sub lupa diaristului luminile strălucesc atât de viu, încât nu putem bănuși dacă dincolo de ele se va fi aflat, ca în orice poveste a vieții, suferința. Ceea ce rămâne, însă, și înclină talgerul optimismului în balanța înțelegerii noastre este opera cărturarului, al cărei calibru excepțional stă mărturie pentru capacitatea cu totul neobișnuită a lui Sextil Pușcariu de a converti moneda mărunță a zilelor în aurul posterității.

A PATRA PARTE
Memoria ca arhivă vie:
de la supraveghere la experiența carcerală

Harta radicalismului interbelic

Mircea STĂNESCU
(București)

Contextul intern și internațional

Pe 25 februarie 1943, Serviciul Special de Informații (SSI), organismul care se ocupa cu contraspionajul și antiterorismul în România, aflase că autoritățile franceze de sub ocupația germană luaseră unele măsuri organizatorice de reprimare a terorismului și comunismului, măsuri care ar fi dat rezultate remarcabile¹. Astfel, francezii creaseră în cadrul Poliției două brigăzi speciale însărcinate cu acțiunile legate de cele două probleme, terorismul și comunismul (BS 1 și BS 2), cu scopul de a acoperi întregul teritoriu al țării. Pe lângă acestea, exista o a treia brigadă (BS 3), cu rolul de a supraveghea acțiunile politice ale străinilor aflați pe sol francez. Totodată, măsurile contrainformative și polițienești erau dublate de cele judiciare, cazurile cercetate fiind aduse în fața tribunalelor speciale și judecate în regim de urgență, iar garanțiile procedurale erau abolite *de facto*. În fine, Poliția Judiciară și prefectii căpătaseră puteri sporite în privința pericolului comunist, putând lua rapid și eficiente toate măsurile pe care le considerau necesare.

Atunci, Rezistența Franceză de aderență comunistă din Regiunea Pariziană, FTP–MOI (*Francs-tireurs et partisans – Main d’œuvre immigrée*), singura organizație clandestină combatantă antinazistă pentru o lungă perioadă de timp, a primit lovituri puternice din partea brigăzilor speciale ale Poliției franceze, iar în septembrie 1943 fost practic distrusă². Din ea au făcut parte, chiar în posturi de comandă, militanți originari din România, precum, pentru a da doar câteva exemple, Mihail Patriciu/Grünsperger (șef al Serviciului tehnic al FTP–MOI, după război unul dintre cei mai sângeroși șefi locali ai Securității),

---

¹ Aici și în continuare, ANIC, Fond Documente elaborate de organele represive despre activitatea Partidului Comunist Român și a organizațiilor de masă revoluționare (cunoscut sub prescurtarea Colecția 50), dosar nr. 347. Mulțumim colegei arhiviste Ioana Mihai pentru semnarea dosarului.

² Vezi Stéphane Courtois, Denis Peschanski, Adam Rayski, *Le sang de l'étranger. Les immigrés de la MOI dans la Résistance*, Paris, Fayard, 1989.

Cristina Luca/Bianca Marcusohn (cekista organizației, mătușa politologului Vladimir Tismăneanu), Boris Holban/Baruch Bruhman (membru al conducerii de trei, ca responsabil militar al FTP–MOI) sau Francisc Wolf-Boczor (șeful Detașamentului nr. 4, numit și „de deraieri”).

Situația descrisă în document, o mână cerească pe care orice serviciu secret din lume și din toate timpurile și-ar dori-o, cu atât mai mult în contextul celui de-al Doilea Război Mondial, a determinat SSI să redacteze o notă pe care a înaintat-o Președinției Consiliului de Miniștri (respectiv, mareșalului Ion Antonescu). Ea începea prin a recunoaște că necesitatea incontestabilă a brigăzilor respective în Franța, unde „comunismul este egal de periculos în oricare parte [...], datorită existenței fabricilor și stabilimentelor de tot felul”, iar autorii actelor de terorism sunt „în majoritatea cazurilor comuniști”, era mai greu de argumentat în cazul României. Astfel, la noi „comunismul nu se manifestă intens decât în anumite regiuni ale țării” și „actele de terorism au fost rare”. Ținând seama de specificul local, unde existau două forme de radicalism politic – comunist și legionar – SSI propunea înființarea a două brigăzi speciale mobile pe lângă Direcția Generală a Poliției, cu sediul în București, una cu rol de contracarare a actelor de spionaj, sabotaj și terorism, iar cealaltă de combatere a comunismului și a Mișcării Legionare. Aceste unități urma să fie trimise în țară, după necesități, pentru a întări structurile de siguranță locale. Totodată, se dorea o redistribuire în teritoriu a personalului polițienesc și de siguranță, în funcție de riscul acțiunilor subversive, în localitățile care nu erau în pericol personalul urmând a fi redus la strictul necesar poliției administrative.

Aceleași propuneri erau preconizate și pentru SSI, care urma să constituie două grupe, prima în cadrul Secției de Contraspionaj, iar cea de-a doua la Secția de Contrainformații, și să revadă repartitia în teritoriu a centrelor proprii.

Pe 2 martie, în același an, secretarul general al Consiliului de Miniștri, Ovidiu Vlădescu, împreună cu șeful Serviciului de Documentare și Informații, Gheorghe Popa, răspund lui Eugen Cristescu, directorul general al SSI, pentru a-i comunica: „Domnul Mareșal a dispus ca această problemă să fie discutată în ședința de colaborare a internelor cea mai apropiată”. (Subliniat cu creion roșu, pasajul este marcat pe manșeta stângă cu două linii verticale și poartă următoarea rezoluție, cu aceeași culoare, nesemnată, verosimil a lui Cristescu: „Dl. Colonel Ivanovici / pentru discuțiune“.) Astfel, în vederea ședinței, șeful Grupei Comuniste din SSI a redactat o lucrare cu conținut identic.

Pe 12 martie au avut loc discuțiile din Consiliul de Ordine Internă, unde a fost prezentată propunerea SSI, de această dată în fața reprezentanților Poliției și Siguranței. Dezbaterile par să se fi încheiat nedecis, de vreme ce în urma lor Cristescu a trasat șefului Grupei Comuniste sarcina, mai modestă, de a „studia chestiunea organizării unei echipe de teren care să urmărească problema comunistă”. Totodată, Internele au cerut, pentru analiză, o notă cu propunerile SSI, notă care a fost trimisă chiar a doua zi generalului Constantin Z. (Piki) Vasiliu, secretar de Stat la acel departament (Interne). Conținutul corespunde, în mare, celui trimis lui Ion Antonescu, mai puțin propunerile privind organizarea proprie a SSI.

Pe 5 aprilie, Piki Vasiliu răspunde lui Cristescu printr-o adresă, căreia îi atașează raportul întocmit de directorul general al Poliției, colonelul Diaconescu, raport al cărui conținut îl redăm în continuare. Pentru „curențele politice de extremă dreaptă și de stângă” exista o echipă ce acoperea operațiunile de teren din Capitală și din provincie în Direcția Generală a Poliției, la Siguranță (care se ocupa cu combaterea extremismului politic și a sabotajului), echipă inclusă în Corpul Detectivilor. Sunt furnizate și cifre: în „materie legionară” fuseseră făcute 40 de descoperiri și cercetări (în perioada 1 septembrie 1941 – data raportului), iar în „materie comunistă” fuseseră descoperite 13 organizații (în perioada 1 august 1941 – data raportului). Actele de sabotaj erau urmărite de Echipa Specială din Corpul Detectivilor, care în interval de un an făcuse 26 de cercetări, atât în Capitală, cât și în provincie. Din contră, acțiunile de spionaj și terorism cădeau în sarcina SSI, iar toate descoperirile făcute de Siguranță îi fuseseră înaintate. În provincie, pe lângă inspectoratele regionale de poliție existau unități similare celor de la centru, numite „echipe volante”, care îndeplineau același rol, și, atunci când inspectoratele erau depășite, le sprijineau.

Concluzia raportului era că Internele socoteau propunerile SSI drept „inopinate” (subliniat cu creion roșu, probabil că referentul a vrut să spună inoperante), motiv pentru care le respingeau (fapt care a declanșat sublinierile îngroșate și un semn de întrebare, cu creion roșu, ale lui Cristescu), pentru îmbunătățirea activității fiind considerate necesare doar suplimentările de personal și de fonduri. Totodată, șeful Grupei Comuniste din SSI a pus pe răspunsul primit o rezoluție (cerută de Cristescu cu creion albastru) malițioasă și dezabuzată: „Nu știam că S[i]g[uranța] noastră e așa de perfect / organizată. / Nici odată Serv[i]ciul Sp[ecial] / nu respinge părerile bune / făcute de orce (*sic!*)

alte / autorități. / Serv[iciul] Sp[ecial] a oferit todeauna / colaborare vie și rodnică. / ss. indescifrabil“.

Acțiunea SSI a fost văzută, pe bună dreptate, ca îndoielnică din punct de vedere al eficacității și ca un amestec în organizarea și acțiunile Siguranței – cele două servicii secrete, care pe teren se călcau frecvent pe picioare, concurând permanent pentru personal și bugete. Dar ceea ce pare să fi închis definitiv discuția a fost faptul că propunerea viza o reorganizare de care nimeni din Siguranță nu avea timp și dispoziție după Stalingrad, precum și o dublare a sarcinilor, iar nu o mai bună împărțire a lor, nici o mai bună cooperare – dovadă, efectul propunerii care a declanșat tensiunile³.

Cu privire la intențiile SSI, putem propune o interpretare, pornind de la o comparație.

Brigăzile Poliției franceze erau în mod deschis „colaboraționiste“, în timp ce *Renseignement Généraux* (RG), omologul francez al SSI, era mai degrabă „rezistent“, cele două structuri aflându-se în conflict. Un fenomen similar s-a petrecut și la noi, căci, după Stalingrad, factorii de decizie politică (în primul rând Ion Antonescu, dar și regele Mihai și opoziția grupată în jurul Palatului) au fost obligați să ia în considerare și alte opțiuni. Astfel, SSI a primit misiunea să susțină în interiorul Partidului Comunist din România (PCdR) o orientare „națională“, spre deosebire de cea „prosovietică“, și, în acest sens, serviciul a protejat de arestare personaje ca Lucrețiu Pătrășcanu ori membri ai grupării lui Gheorghe Gheorghiu-Dej (precum Emil Bodnăraș sau Constantin Pârvulescu), atât față de serviciile de informații germane, cât și față de omoloaga Siguranță. Prin urmare, rezistența față de germani s-a concentrat în SSI, și în mod special la Secția a II-a de Contrainformații, condusă de Traian Borcescu⁴. Iată de ce propunerea SSI viza în mod verosimil orientarea Siguranței către rezistență fără a trezi suspiciunile germanilor.

În ansamblu, propunerea reprezintă un exemplu al raportului real dintre influența externă și autonomia serviciilor secrete românești din timpul războiului.

³ Chestiunea a rămas netranșată până în 1945, când, odată cu comunizarea Siguranței, a fost înființată Brigada Mobilă. Problema rămâne însă disputată printre istorici, după cum o indică discuția la temă a lui Florian Banu. Cf. „*Un deceniu de împliniri mărețe*“. *Evoluția instituțională a Securității*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2010, pp. 63-64.

⁴ Vezi Andrei Șiperco (ed.), *Confesiunile elitei comuniste. România, 1944-1965: rivalități, represii, crime*, în special discuțiile lui Alexandru Șiperco cu Traian Borcescu, vol. I, București, Academia Română, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, pp. 191-258.

Harta

În fapt, este vorba de două hărți, care corespund celor doi destinatari indicați. Prima reprezintă anexa la raportul înaintat de SSI lui Ion Antonescu (Fig. 1). Ce-a de-a doua este anexa la raportul trimis de SSI Internelor/Siguranței (Fig.2).

Cele două hărți corespund, cu două excepții: indicarea, în prima, a unei activități comuniste pe razele orașelor Turda și Sibiu (aceasta a fost adăugată *ad hoc*, după redactare), care nu mai apare în a doua. O mișcare comunistă existase anterior și în orașele respective, dar fusese lichidată. Prin urmare, este vorba despre exagerări explicabile, menite să susțină ideea necesității unor brigăzi de Siguranță și grupe SSI care să opereze la nivel național, interpretare susținută și de documentele reunite în dosar, unde nu este indicată vreo activitate comunistă notabilă, structurile informative ocupându-se mai degrabă de acțiuni preventive și de reprimarea atitudinilor și nemulțumirilor sociale. Acestea din urmă luau uneori forma simpatiei pentru țara sovietelor, exprimată prin manifeste de tipul „Privet SSSR”⁵ ai căror autori erau persoane neimportante și, cel mai probabil, neîncadrate mișcării comuniste, inși mărunți, de care nu s-a auzit și nici nu se va auzi vreodată în istoriografia mișcării.

Chestiunea istorică de fond

Partea cea mai interesantă a hărților o reprezintă dispunerea în teritoriu și ponderea celor două radicalisme: comunist și legionar. La fel de importante sunt și raporturile dintre ele. Hărțile redau o fotografie a situației la nivelul anilor 1941–1943, după cum o arată și documentele însoțitoare pe care le-am comentat deja. Totodată, *grosso modo*, acest tablou ar putea fi considerat valabil pentru cea mai mare parte a războiului, până la 23 august 1944.

Astfel, se poate observa cu ușurință că cele două mișcări se întrepătrund și sunt prezente împreună pe aproape întreg teritoriul țării. O situație identică exista la Cluj, care nu apare pe hartă, dată fiind cedarea Ardealului de Nord din 1940, în urma Dictatului de la Viena, oraș unde se manifestaseră atât o puternică mișcare comunistă, cât și una legionară. La fel, o activitate comunistă existase și în Valea Jiului, fusese însă lichidată în mai 1940. Spre deosebire de

---

⁵ Salut URSS (*în lb. rusă*).

Mișcarea Legionară, care are un profil teritorial complet, cea comunistă era preponderent urbană, fiind cantonată în centrele industriale și în zona de frontieră, arie de influență a URSS. Există totodată o disproporție evidentă între cele două mișcări, datorată în primul rând contextului, apoi tipului de mobilizare subsecvent.

Comparația trimite la geneza celor două radicalisme, anume la faptul că mișcarea comunistă, întemeiată în 1921 ca efect al Revoluției bolșevice din 1917, este la rândul ei generatoarea unei reacții radicale la nivelul opus al spectrului politic, la a cărei constituire în 1922 a contribuit alături de prezența unei masive populații evreiești în Moldova de Nord, văzută ca o amenințare socială și politică – situație sintetizată de Corneliu Zelea-Codreanu în viziunea sa, corespondent extremă bolșevismului, privitoare la „iudeo-bolșevism” ca pericol existențial.

Autoritățile statului român, indiferent de orientarea lor politică, au luat de timpuriu măsuri împotriva radicalismului politic⁶. Mai întâi, în urma atentatului cu bombă de la Senat, executat în decembrie 1920 de grupul comunist condus de Max Goldstein, apoi cu prilejul votării transformării Partidului Socialist în PCdR și al afilierei sale la Internaționala a III-a Comunistă (în mai 1921). Totodată, măsuri au fost luate înainte și după revolta țărănească de inspirație bolșevică de la Tatarbunar, din sudul Basarabiei (din septembrie 1924), când prin mai multe legi ale ministrului Justiției, George Mârzescu, mișcarea comunistă a fost declarată ilegală, situație în care a rămas până la 23 august 1944. PCdR a fost controlat operativ de structurile informative, până în 1940 a fost infiltrat la vârf, canalul său de comunicare cu URSS pe linia Tulcea–Ismail a fost închis (în februarie 1941), iar Secretariatul Comitetului Central a fost arestat (în luna aprilie, același an) și partidul a rămas pe întreaga perioadă a războiului fragmentat, divizat, încarcerat.

Spre deosebire de comunism, Mișcării Legionare i s-a permis o manifestare oficială pentru că era văzută în mod obiectiv ca o contrapondere la mișcarea adversă și nu punea în pericol organizarea statală, considerații valabile cel puțin până în 1933, când a fost scoasă în afara legii de prim-ministrul I. G. Duca, apoi, în 1938, când regimul lui Carol al II-lea a interzis toate partidele

---

⁶ Pentru organizarea, metodele de lucru și evoluția în timp a structurilor informative românești din perioada interbelică și din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, vezi Alin Spănu, *Istoria serviciilor de informații/contrainformații românești în perioada 1919–1945*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2015.

politice, inclusiv avatarul mișcării, Partidul Totul pentru Țară, apărut în 1934. Atunci, ca urmare a refuzului lui Codreanu de a i se subordona, dar și pentru a-și crea spațiu de manevră față de Germania nazistă, regele a ordonat asasinarea Căpitanului și a grupului din jurul său, iar represiunea împotriva Mișcării Legionare a continuat cu putere în anul următor, pentru ca în 1940 dictatura regală să-și dea ultima suflare, iar țara să cadă definitiv în orbita germană – ultim act al unei crize generale a sistemului politic pe care monarhia nu a mai putut-o gestiona, provocată atât de factori interni, cât și (mai ales) externi. După scurtul periplu la putere împreună cu Ion Antonescu (septembrie 1940 – ianuarie 1941), Mișcarea Legionară a fost din nou reprimată, iar înaintea Războiului Antisovietic membrii ei cei mai activi care nu erau deja închiși au fost internați administrativ, fiind numiți de Siguranță, pe cât de aberant, pe atât de sugestiv, „legionari comuniști” periculoși și internați în aceleași lagăre cu frații lor inamici. Situația legionarilor a rămasă neschimbată pe întreaga perioadă a războiului.

În fine, dincolo de geneza lor, se poate concluziona că aceste două mișcări radicale au evoluat împreună în același context de „război civil european”, s-au stimulat reciproc și chiar au intrat într-un soi de „imitație perversă”⁷.

---

⁷ Ernst Nolte, *Războiul civil european (1917–1945). Național-socialism și bolșevism*, traducere de Irina Cristea, cuvânt-înainte de Florin Constantiniu, București, Editura Runa, 2005.

Anexe

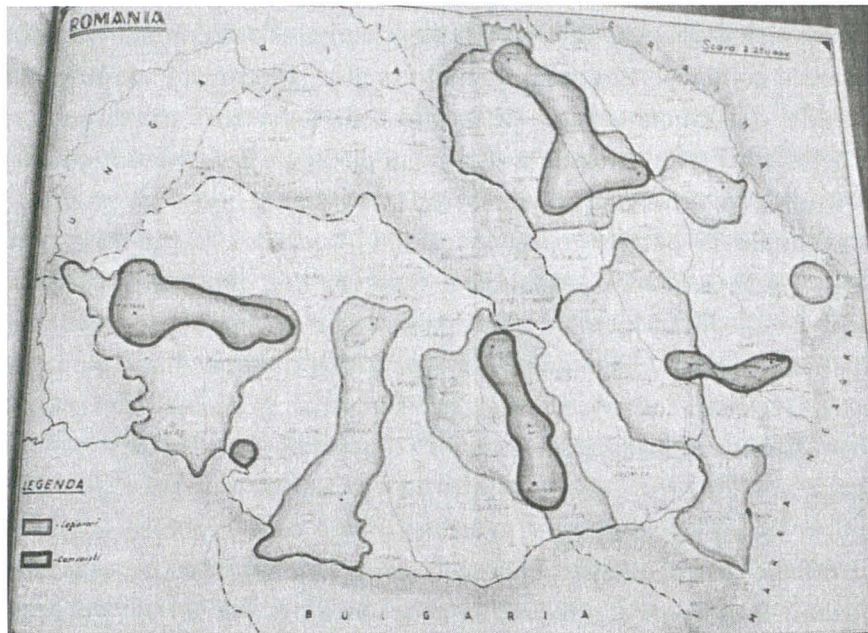

Fig. 1 Harta inclusă în anexa raportului înaintat de SSI lui Ion Antonescu.

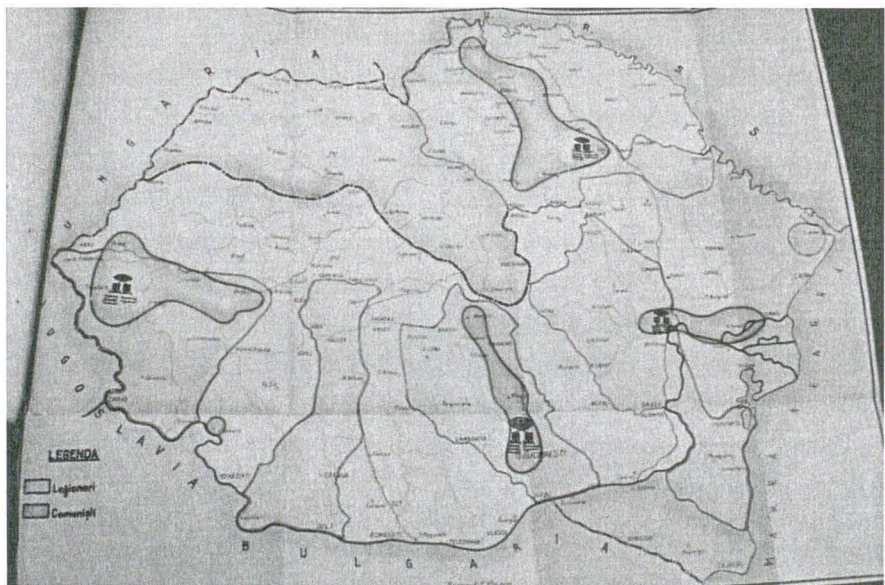

Fig. 2 Harta inclusă în anexa raportului înaintat de SSI Siguranței.

Arhivele vii ale memoriei. Mărturii din închisorile românești

Alina COSMA
(București)

*Lumina se plimba afară. Și iar se căsnea, așa orb, s-o afle.
Dar nu se putea decât să și-o închipuie. Nu uitase cerul.*
(Vasile Voiculescu, *Zahei orbul*)

Harta memoriei. Repere teoretice

Ținând cont de faptul că istoria umană este guvernată de reprezentări și nu trecutul însuși influențează prezentul, ci *reprezentările* trecutului, vom urmări modalitatea în care anumite informații au fost transmise, într-un context determinat, reprezentat de regimul comunist din România. Mai exact, vom avea în vedere modul în care memoria lagărelor a supraviețuit uitării, maniera în care expresia artistică a fost transmisă mai departe, în ce măsură a rămas ea nealterată și cum va călători, probabil, peste generații. Un astfel de demers este important atât pentru construcția identității individuale, cât și pentru redefinirea identității naționale.

Studiile lui Maurice Halbwachs¹ în domeniul memoriei culturale sunt relevante. Autorul a conturat trei direcții de investigare a memoriei: prima, pornind de la teoria privind dependența memoriei personale de structurile sociale, a doua, cu privire la formele de transmitere a memoriei între generații și cea de a treia, privind extinderea conceptului de *memorie colectivă*, astfel încât să integreze și ideea de transmitere culturală și formare a tradițiilor.

Memoria colectivă este înțeleasă ca un amestec între trecut și prezent în context sociocultural; ea include mai multe subiecte de studiu, de la actele individuale de reamintire în context social, la memoria de grup și națională,

---

¹ Texte în care Maurice Halbwachs a dezvoltat conceptul de *memorie colectivă*: *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925), *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* (1941), *La mémoire collective* (1950).

până la acele *lieux de mémoire*². Ceea ce oferă caracter distinctiv memoriei culturale nu ține însă de subiecte, conform lui Alon Confino³, ci de conceptele folosite, de cele mai multe ori, cu numele din limba studiilor care le-au impus – *mémoire collective, cadres sociaux, mnemosyne, ars memoriae, loci et imagines, lieux de mémoire, mit, patrimoniu, comemorare, memorie comunicațională, postmemorie* etc.

Memoriile de detenție au început să apară masiv după anul 1990. În aceste mărturii, Gulagul apare descris direct, spre deosebire de antiutopii, unde universul concentraționar este prezentat caricatural, ori de parabole și alegorii, în care este transfigurat.

Criteriul pe baza căruia am selectat mărturiile a constat în diversitatea experiențelor și modul diferit de transmitere a memoriei. De asemenea, avem în vedere scriitura *nonficcională*⁴, respectiv spicuri din amintiri și jurnale de detenție. Amintirile au un grad sporit de autenticitate, iar studiile de caz aparțin sferei literaturii în care este redată experiența concentraționară⁵. Neavând acces la surse nonliterare, cum ar fi procesele-verbale ale anchetelor sau alte documente oficiale de încarcerare și execuție, amintirile despre detenție, deși reflectă realitatea în mod obiectiv, prin faptul că sunt scrise ulterior detenției, fac parte din sfera literaturii⁶. Selecția amintirilor este subiectivă, actul aducerii-aminte se declanșează adesea involuntar, iar sursa este chiar memoria mărturisitorilor. Unele mărturii sunt scrise retrospectiv, altele au fost înregistrate și apoi editate. Printre autorii cei mai cunoscuți îi amintim pe Radu Gyr⁷, Nicolae Steinhardt⁸ sau Petre Țuțea⁹.

² Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, vol. 1-3, Paris, Éditions Gallimard, 1997.

³ „Memory and the History of Mentalities”, in Astrid Erll, Ansgar Nunning, Sara B. Young (coord.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin/New York, Ed. de Gruyter, 2008, pp. 77-84.

⁴ Ruxandra Cesereanu, *Călătorie spre centrul infernului. Memorialistica și literatura închisorilor și lagărelor comuniste*, Pitești, Editura Manuscris, 2018, p. 9.

⁵ Amintim: Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, Iași, Editura Polirom, 2008; Ioan Ianolide, *Întoarcerea la Hristos. Document pentru o lume nouă*, București, Editura Bonifaciu, 2012, sau volumele de poezii ale lui Radu Gyr, dintre care menționăm *Anotimpul umbrelor*, București, Editura Lucman, 2010.

⁶ Ruxandra Cesereanu, *op. cit.*, p. 10.

⁷ Radu Gyr (1905–1975), aproximativ 16 ani de detenție.

⁸ Nicolae Steinhardt (1912–1989), condamnat pentru vina de a nu-și fi trădat prietenii din lotul Noica-Pillat, a descoperit în infernul închisorii salvarea prin credință. A primit botezul creștin la Jilava.

⁹ Petre Țuțea (1902–1991), condamnat la 13 ani de închisoare.

Philippe Lejeune analizează problema ideologiei biografice, subliniind atât caracterul ficțional, de construct textual, al povestirilor autobiografice, cât și conturarea lor în contextul istoric. Memoria nu poate fi separată de identitate; în acest sens, Tzvetan Todorov afirmă că reprezentarea trecutului este un element atât al identității naționale, cât și al identității colective. Aceste scrieri despre trecut depășesc limita documentului istoric, dar fără pretenția de a fi literatură. Funcția lor este informativă; ele propun o conturare a vieții înseși. Actul de rememorare a trecutului traumatic implică, fără îndoială, componenta psihoafectivă. *Memoria* este un joc al alegerii¹⁰, în sensul că este ales un trecut *recunoscut*, care va fi impus dreptat ca trecut *perceput*.

Raportându-ne la considerațiile lui Paul Ricœur¹¹ în ceea ce privește memoria, reținem distincția între memorie și amintiri. Memoria este cea cu ajutorul căreia se conservă amintirile, iar în lipsa ei se pierd. Actul rememorării presupune că un eveniment trebuie să fie evocat și recunoscut.

Memoria individuală este tranzitorie și volatilă, iar memoria colectivă este și ea foarte dinamică. Întotdeauna procesul reamintirii interacționează cu cel al uitării, subiectul memoriei nefiind niciodată închis, deoarece trecutul se poate redefini mereu, în noi acte ale reamintirii.

Avem în vedere un anumit tip principal de relatare, respectiv relatarea în scris a evenimentelor trecute. Paul Ricœur atrage atenția asupra descrierii faptelor văzută ca o cronică a timpului trecut, o construcție, un șir de evenimente puse în ordine cronologică și subiectivă de un narator. Vom observa că de multe ori această linie cronologică lipsește, în actul rememorării atenția fiind concentrată asupra întâmplărilor trăite, spațiul sau timpul fiind eludate. Ricœur preferă termenul de *configurație* celui de *structură*, pentru că autorul reconstituirii faptelor și evenimentelor le conferă sens. Povestirea se prezintă organizat, prin intermediul procedeelelor de configurare și refigurare pe care le folosește memorialistul și devine o istorie în care naratorul poate să se recunoască.

Un aspect important legat de memorie și de migrarea conceptelor de la nivel individual în plan social se manifestă atunci când avem în vedere *trauma*. *Memoria individuală*, ca spațiu al interiorizării istoriei, conține urme ale istoriei

---

¹⁰ Maria Mirela Murărescu, *De la eveniment la discurs literar. Rolul memoriei*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe filologice”, nr. 50, 2012, p. 162.

¹¹ Paul Ricœur, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Editura Amarcord, 2001, pp. 19-38.

(traumele colective). Se explică astfel, ținând cont și de teoria lui Sigmund Freud care identifică un *travail de souvenir* responsabil de o serie de blocaje ale memoriei, importanța mărturiilor din temnițele comuniste în formarea identității naționale, chiar dacă greutatea evocărilor depășește, de multe ori, înțelegerea umană. În același context, Ricœur a subliniat presiunile politicului asupra memoriei colective manipulate, care se concretizează în efecte traumatice în societățile totalitare.

Povestirea ulterioară a evenimentelor nu constă, așadar, numai în așezarea lor în context istoric, ci și în încărcarea lor cu o dimensiune afectivă. Marea istorie și istoria personală se împletesc, transformând viața în destin.

Conceptul de literatură concentraționară este strâns legat de cel de memorie și se referă la un efort de memorie, nu la memoria spontană. Unul dintre aspecte, fie cel istoric, fie cel moral, religios sau filosofic, devine dominant, în funcție de viziunea fiecăruia asupra realității concentraționare pe care a cunoscut-o nemijlocit. Paul Goma menționează *variante* ale adevărului, susținând că, deși avem de-a face cu amintiri subiective, evenimentele povestite sunt adevărate¹².

Încercând să stabilească elementele constitutive ale unui corpus al memoriei, Paul Ricœur¹³ pleacă de la modul în care Aristotel definea *memoria*, ca afect, punând în opoziție doi termeni, *mneme* și *anamnesis*, primul desemnând o manifestare interioară declanșată la nivel psihic și inconștient, iar cel de-al doilea desemnând un proces de căutare exterioară și conștientă. Astfel putem să facem foarte clar distincția între amintire (evocare) și rememorare, care nu este altceva decât reamintire și căutare a unei *urme* a ceea ce a fost.

Pornind de la gândirea derridiană, *urma* este un semn aici și acum a altceva, a ceva ce nu este aici și acum. Jacques Derrida gândește *urma* ca pe ceva fundamental, deși paradoxul tocmai acesta este, respectiv că *urma* reprezintă, fără îndoială, ceva non-fundamental, avându-și originile în altă parte, fiind rezultatul a altceva. *Urma* este o structură complexă a prezenței și a absenței.

Caracterul ireductibil al urmei este instrumentalizat de Edmund Husserl în explicația conform căreia fiecare experiență are forma unei *urme*, deoarece experiența este conștiința prezentă a unui trecut și a unui viitor. Autorul a accentuat faptul că experiența prezentului este întotdeauna densă, fiecare

¹² Ruxandra Cesereanu, *op. cit.*, p. 24.

¹³ Paul Ricœur, *op. cit.*, p. 34.

moment reflectând trecutul și anticipând viitorul. Martin Heidegger va extinde această înțelegere în analiza sa privind structura universală a temporalității, arătând că orice experiență aparține celor trei planuri: trecut, prezent și viitor. Experiența noastră ca ființe umane se întinde între viață și moarte, iar curgerea aceasta firească este întreruptă în mod devastator de *traumă*, care îngheață timpul și rămâne într-un etern prezent.

Derrida folosește cuvântul *urmă* (*trace*)¹⁴ aplicat la nivelul textului, din perspectiva în care cuvintele și conceptele nu capătă sens decât în înlănțuiri de diferențe. Procesul de semnificare însuși este un joc de diferențe, deoarece interesul speculativ este mutat dinspre lumea realului înspre lumea limbajului, unde sensurile sunt infinite. Este important conceptul de *urmă* în sensul de mărturie, de transmitere, de istorie trăită, de viață care trebuie dusă mai departe, peste generații. Există, în acest context, unele texte elaborate, iar altele izvorâte spontan¹⁵. Din perspectiva criticii, clasificarea memoriilor despre detenție este foarte rară, deoarece există o varietate foarte mare a acestora.

Încadrate în aceste rame teoretice, am selectat câteva mărturii care pot ilustra modul în care au fost transmise amintirile, felul în care ele au fost construite și reconstruite odată cu trecerea timpului.

Mărturisitori

Aspazia Oțel Petrescu¹⁶ rememorează un episod în care îl evocă pe Costache Opișan ca și când l-ar vedea aieva, redând cuvintele părintelui Gheorghe Calciu Dumitreasa:

Noi, toți ceilalți care l-am cunoscut, l-am considerat o excepție, nu un om. În închisoare, știți care era porecla lui? „Serafim”. Când a murit, în toți pereții, a

---

¹⁴ Jacques Derrida, *Khôra*, traducere de Marius Ghica, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1998, p. 135.

¹⁵ Ruxandra Cesereanu, *op. cit.*, p. 26. *Jurnalul fericirii*, de Nicolae Steinhardt sau *Drumul crucii*, de Aurel State sunt redactate foarte elaborat, pe când mărturiile Elisabetei Rizea și ale Aniței Nandriș-Cudla sunt redactate spontan.

¹⁶ Aspazia Oțel Petrescu (1923–2018) a fost una dintre elevele preferate ale lui Lucian Blaga, care o va încuraja să-și cultive talentul literar. La 9 iulie 1948 a fost arestată în plină sesiune de examene, fără să fie absolventă și fără posibilitatea de a susține examenul de stat. A fost condamnată la 10 ani de temniță, pe care i-a executat la Mislea, Dumbrăveni, Miercurea Ciuc. În 1958, în loc de eliberare, primește încă 4 ani de închisoare, pe care i-a executat trecând prin închisorile comuniste Mislea, Jilava, Botoșani și Arad.

răsunat în Morse: „A murit Serafim”. Serafim, când și-a dat duhul, era o zi neguroasă, povestește părintele Calciu. N-avem de ce să nu-l credem pentru că în afară de faptul că știm că spune adevărul, lucrul acesta este confirmat și de ceilalți doi care erau atunci în celulă cu Costache. Unul dintre ei e Marcel Petrișor. Deci era o zi neguroasă, nu era pic de lumină, nu era rază de soare, erau nori negri care fac ziua aproape un apus, un amurg, și toți au zis: „Uite, plânge și natura după el”. Însă în momentul în care l-au dezbrăcat și l-au aruncat pe targă, bunul Dumnezeu l-a reîmbrăcat într-o rază de lumină. De unde a venit? De unde s-a iscat? Nu era pic de soare, să-l fi căutat cu lumânarea. Chipul lui a devenit atât de luminos și a fost atât de îmbrăcat în lumină, încât, spune părintele Calciu, „părea făcut din aur”. Și pe pieptul lui a apărut o floricică albastră care este simbolul credinței și al neuitării, al neîmpietririi. O floricică de nu-mă-uita. De unde a apărut?¹⁷

Pentru Elisabeta Rizea¹⁸, actul reamintirii se produce diferit, în cadrul unui interviu pentru „Memorialul durerii”, realizat de Lucia Hossu Longin în anul 1992. Emoția copleșitoare în momentul povestirii a ceea ce a trăit este evidentă, informațiile tâșnesc spontan, dintr-o suflare:

Apoi m-au suit legată pe un scaun, de pe scaun pe masă, de pe masă, pe alt scaun. Mi-a zvârlit basmaua din cap. „Spune!” Purtam coada cu fundă. Mi-au aruncat fota și am rămas în ie. Mi-a legat coada sub cârligul de lamba din tavan. Coada era groasă. Eram și eu altfel la 38 de ani. Căpitanu Cârnu mi-a tras scaunu’, celălalt mi-a tras și masa. Coada mi-a rămas în cârlig și eu am căzut la pământ. Așa mi-au smuls păru’. Am făcut tratament și nu mi-a mai crescut. Da’ tot nu i-am vândut¹⁹.

Refuzând să fie martor al acușării, Nicolae Steinhardt²⁰ este arestat și judecat în cadrul lotului Noica–Pillat, apoi condamnat la 12 ani de muncă silnică.

---

¹⁷ Fragment preluat din *Aspazia Oțel Petrescu – Interviuri*, Editura Mănăstirii Petru Vodă, 2018, disponibil la doxologia.ro, accesat 13.07.2019.

¹⁸ Elisabeta Rizea (1912–2003), născută într-o familie modestă de țărani dintr-un sat de munte argeșean, și-a început călătoria în lume în anul 1912, în ziua de 28 iunie. Etichetată „dușman al poporului”, a fost arestată și închisă timp de 12 ani în penitenciarele din Pitești și Jilava, unde a fost supusă unor torturi crunte.

¹⁹ Mira Kaliani, „Elisabeta Rizea, lecția de demnitate”, 2018, disponibil la editiadedimineată.ro, accesat 13.07.2019.

²⁰ Nicolae Steinhardt (1912–1989) a urmat cursurile liceului „Spiru Haret”, unde i-a avut colegi, printre alții, pe Alexandru Ciorănescu, Constantin Noica, Mircea Eliade, Arșavir Acterian, Haig

Despre timpul și modul mărturisirii, precum și despre felul în care a consemnat amintirile, nota:

Creion și hârtie nici gând să fi avut la închisoare. Ar fi, așadar, nesincer să încerc a susține că „jurnalul” acesta a fost ținut cronologic; e scris *après coup*, în temeul unor amintiri proaspete și vii. De vreme ce nu l-am putut insera în durată, cred că-mi este permis a-l prezenta pe sărite, așa cum, de data aceasta în mod real, mi s-au perindat imaginile, aducerile aminte, cugetele, în acel puhoi de impresii căruia ne place a-i da numele de conștiință. Efectul, desigur, bate înspre artificial; e un risc pe care trebuie să-l accept²¹.

În același context, despre destinul neuitării cărții lui Nicolae Steinhardt, George Ardeleanu menționa: „Destinul postum al acestei cărți extraordinare (nouă ediții până în prezent și șapte traduceri: în franceză, italiană, neogreacă, maghiară, ebraică, spaniolă și portugheză), un destin cu adevărat european, vine să contrabalanseze, măcar în parte, experiența dramatică prin care a trecut”²².

Celula este zugrăvită, în amintirea lui Steinhardt, în contrast cu chipul luminos al lui Vasile Voiculescu, pe care l-a întâlnit la Jilava, în anul 1960, iar prin această evocare se reliefează tocmai semnificația *locurilor memoriei*: „Încăperea mi se pare nespus de ostilă, de rea, mă simt caraghios și rătăcit. Mă simt învins de oboseală, dar mai ales înfricoșat. Aici și lumina e rece și rea[...]. Încântătoare e prezența doctorului Voiculescu, foarte îmbătrânit, numai oase, blând, manierat, pașnic, nobil, vioi la minte, dar frânt de oboseală”²³. Poeziile lui Vasile Voiculescu au putut fi salvate, fiind scoase din țară de părintele Andrei Scrima.

Despre situația singulară a lui Petre Pandrea în memorialistica închisorilor amintește Maria Hulber²⁴. Bucuria intelectuală de a așterne în scris ceea ce simțea a fost descifrată în momentul publicării. El a preferat mereu singurătatea pentru a nu-i fi influențate gândurile, iar această înclinație spre

---

Acterian, Alexandru Paleologu, Dinu Pillat. Absolvent al Facultăților de Drept și Litere, în 1936 a susținut o teză de doctorat în domeniul dreptului constituțional. Și-a continuat studiile la Paris și în Anglia. În anul 1959, întreg grupul de prieteni din care făcea parte a fost arestat, primul fiind Constantin Noica.

²¹ Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericii*, Rohia, Editura Mănăstirii Rohia, 2005, p. 18.

²² *Idem*, *Jurnalul fericii. Manuscrisul de la Rohia*, Iași, Editura Polirom, 2012.

²³ Marius Oprea, *Adevărata călătorie a lui Zahei. Vasile Voiculescu și taina „Rugului Aprins”*, București, Editura Corint, 2019, p. 158.

²⁴ Maria Hulber, *Memorialistica dețenților postbelice românești*, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2015, p. 56.

dialog interior poate fi considerată o trăsătură definitorie a literaturii confesive²⁵, alături de caracterul subversiv, de denunț al faptelor evocate²⁶. Acest tip de confesiune poate aduce la lumină fapte necunoscute, așa cum este cazul cărții lui Petre Pandrea, *Reeducarea de la Aiud*²⁷.

Un loc aparte în memorialistica de detenție îl are poezia, iar printre reprezentanții ei se detașează chipul lui Radu Gyr²⁸. Mesajele, gândurile erau transmise prin cele mai neobișnuite metode. Radu Gyr își scria în minte poeziile, apoi i le recita unui coleg de temniță, care le memora. La Aiud, în contextul unor torturi feroce, a compus cunoscutul poem *Azi-noapte lisus*, devenit ulterior un sprijin psihologic pentru mulți deținuți. Sunt relevante în acest sens mărturiile lui Atanasie Berzescu:

– D-le profesor, cum compuneți poeziile, așa, fără hârtie și creion?

– Păi, uite cum! Stau în pat pe spate și mă uit în plafon. Fiind alb, mi-închipez hârtia mea. Acolo, în fața ochilor, scriu versurile așa cum vin ele din inspirație. Și așa, strofă cu strofă, până termin poezia. Când ies afară, la plimbare, îl iau pe unul dintre voi și-i spun poezia făcută în cameră. Cel care m-ajută mai mult este Relu Stratan. El este biblioteca mea. El știe toate poeziile mele de aici. Mai sunt și alții care le învață, cum este Gili Ioanid. Dacă se întâmplă să moară unul, să rămână altul care să le scoată afară²⁹.

Radu Gyr a compus în temniță peste 200 de poezii, trimise ulterior afară printr-un deținut, care, odată eliberat, le așternea pe hârtie. Despre modalitatea de transmitere și de memorare își amintește și Ioan Ianolide, subliniind forța credinței și faptul că lupta pentru supraviețuire înseamnă păstrarea valorilor:

Opera lui este vastă. A compus zeci de mii de versuri, fără a le scrie, ci memorându-le, căci în temniță nu se permitea scrisul și nici cititul. Poeziile treceau din om în om prin închisori și de acolo în țară. Toată suflarea

---

²⁵ *Ibidem*, p. 57.

²⁶ Ana Selejan, *Mantaua lui Procopius. Reflecții despre scriitura ascunsă*, în *Anii 1973–1989: Cronica unui sfârșit de sistem*, București, Editura Fundația Academia Civică, 2003.

²⁷ Petre Pandrea, *Reeducarea de la Aiud*, București, Editura Vremea, 2000.

²⁸ Radu Gyr (1905–1975), pe numele real Radu Ștefan Demetrescu, a fost conferențiar universitar la catedra de Critică și Estetică a Universității București. A fost condamnat la 12 ani de închisoare pentru incitarea mulțimii la ocuparea Palatului telefoanelor, în 1941, în timpul rebeliunii legionare, conflict soldat cu morți și răniți. A fost închis la Aiud, apoi la Brașov.

²⁹ Disponibil la fericiteiceiprioni.net, accesat 13.07.2020.

românească se regăsea în poezia lui. Ea a constituit factorul ideologic al rezistenței românești, a fost în același timp mesajul nostru, strigătul nostru de disperare și descrierea crudei realități, dar mai presus de toate a fost forța credinței și afirmării noastre³⁰.

Relevantă în ceea ce privește modalitatea în care memoria era capacitate prin exercițiul poetic este mărturia lui Ilie Tudor, din care redăm un fragment despre autorul care

[...] purta în cap mii și mii de versuri repetate încontinuu ca să nu se uite, cum de altfel procedam toți în același scop, fiecare fiind o țandără de adevăr, ori un pocal de ambrozie pentru robii beznelor, negrelor și izolarilor fără termen și margine din jumătatea de secol de îngenunchere națională.

Nu se reușea întotdeauna, era și periculos, să se scrie pe o bucățică de săpun, cine știe ce, dar o strofă două ne lumina ziua, ne încălzea noaptea, ne umplea gamela. Eram bogați.

În vremea aceasta, el, topit de foame, ros de boală, înconjurat de ură, scria. Scria în cap, în capul pleșur înaintea de vreme, izbit de pereți, de frig, de mizerie. Memoria lui Radu Gyr? N-am termen de comparație. Fremăta celularul și zarea de ceea ce Dumnezeu îi dăruise din belșug. Hrană pentru suflete strivite, hrană pentru minți secătuite de lipsa de informație, de posibilitatea de a fi de folos. Doamne! Ce personalități de cultură putrezeau acolo! Binecuvântatul calorifer era firul de telefon, care lega celulă de celulă, om de om. Era un zumzet ca de stup. Afară de cazul când un nou-venit de afară aducea vești. Se bătea „K”, ceea ce însemna eliberarea liniei, și atunci cu sufletul la gură se asculta fiecare cuvânt.

Scară la cer a fost țeava caloriferului, pe care circula șuvoiul poetic ce întrema și întârea speranțele obidiților veacului³¹.

Momentul rememorării aduce cu el imagini trecute, deopotrivă răscolitoare și mângâietoare pentru memorialist: „Îmi limpezesc sufletul cu versurile nemuritoarelor balade, pe care și eu le-am purtat în cap, multe au fugit în uitare, dar le descopăr cu adâncă emoție cu care le furam prin Morse, cu

---

³⁰ Ioan Ianolide, *Întoarcerea la Hristos. Document pentru o lume nouă*, București, Editura Bonifaciu, 2012, p. 301.

³¹ Ilie Tudor, *De sub tăvălug*, Constanța, Editura MJM, 2010, pp. 124-129.

aceeași tresărire de bucurie cerească, cu care zgâriam pe bucățica de săpun, tremurând de frică”³².

Poate că deloc întâmplător, *Piramida* este ultima poezie compusă de Radu Gyr, în ziua de Sfântul Gheorghe, 23 aprilie 1975, cu o săptămână înainte să moară. Este poemul pe care Romulus Vulpescu i-l va citi la căpătâi, la înmormântare. Redăm câteva versuri: „Solemn și hâd și rece monument,/ claustru templu dur de lespezi terne,/ eu dorm adânc, acestei lumi absent.../ Dar, dincolo de somnul ce se-așterne,/ în greu-mi sarcofag incandescent/ străfulgeră podoabele eterne”³³.

Pornind de la aceste mărturii, dar și de la întreaga memorialistică a detenției politice, din care s-au născut sute de volume oferite publicului după 1989, putem sublinia faptul că un rol important în rezistența față de ororile regimului a fost credința în Dumnezeu. Creația artistică a fost cel de-al doilea instrument de rezistență și de salvare a sufletului, prin căile pe care le-a deschis spre frumos, în contrast cu urâtul și întunericul din închisori, iar poezia pare să fi fost cea mai frecventă cale de evadare³⁴.

Celula este zugrăvită în evocările foștilor deținuți așa cum a fost percepută de fiecare și devine un *loc al memoriei*. Inițial, celulele au avut destinații diverse: de triaj, de izolare, de tortură, comune, de infirmerie etc. Toate celulele prin care au trecut memorialiștii care le evocă au primit însă, ulterior, „folosința” comună de locuri ale memoriei. Rolul memoriei în închisoare este copleșitor, ea fiind deopotrivă depozit de informații culturale și instrument de păstrare a ceea ce putea fi acumulat în închisoare³⁵. Sunt multe astfel de mărturii, niciuna lipsită de intensitatea evocării unor momente cu adevărat ziditoare, din perspectiva autorilor memorialiști, dar greu de imaginat pentru cititorul care nu a traversat experiența carcerală.

Memoria femeilor este una a interiorității, a descoperirii și cultivării procesului de evocare, iar în cazul bărbaților memorialiști, amintirea este mai degrabă o formă de rezistență și de luptă asumată, memoria fiecărui deținut fiind proiectată ca parte din memoria colectivă.

---

³² *Ibidem*.

³³ În vol. ****Poeți după gratii*, Editura Mănăstirii Petru Vodă, 2010, p. 86.

³⁴ Manuela Camelia Sava, *Murmurul grațiilor. Bărbați și femei în închisorile comuniste*, București, Editura Eikon, 2017, p. 217.

³⁵ *Ibidem*, p. 225.

Poveștile mărturisitorilor din temnițe sunt povești care rodesc, germinează, întrucât memorialistica cheamă amintirea, iar aceasta provoacă la recuperarea trecutului, sub o formă, desigur, resemnificată și reconfigurată. Discursul scris sau rostit al fiecărui deținut-memorialist este construit pe o viață jertfită, nu pe tehnici literare. Autorii sunt deopotrivă martori ai istoriei și mărturisitori ai acesteia. Sunt martori și – unii dintre ei – chiar martiri, pentru că au trăit într-un moment de cotitură al istoriei. De aceea avem datoria morală de a le duce *urma* mai departe, lor și tuturor celor pentru care ei au fost o voce și o mărturisire, tuturor celor care au mărturisit prin propria viață, dintre care am amintit câteva nume în Anexa prezentelor pagini.

Anexa

Alexandru Nica	Constantin Pătuleanu	Emanuel Păsculescu-Orlea	Gheorghe Perian
Alexandru Rusu	Constantin Sârbu	Emilian Doicu	Gheorghe Popa
Alexandru Șendrea	Constantin Voicescu	Enache Graur	Gheorghe Precupescu
Alexandru Todea	Cornel Tomescu	Florea Mureșan	Gheorghe Purdea
Amos Florea	Corneliu Niță	Florea Mureșanu	Gheorghe Tarcea
Anastase Popescu	Crăciun Oprea	Gavriil Burzo	Gheorghe Vețeleanu
Andrei Iancu	Daniil Sandu Tudor	Gavril Branea	Gheorghită Guțescu
Áron Márton	Dimitrie Balaur	George Manu	Gherasim Iscu
Arsenie Boca	Dimitrie Bejan	Gheorghe Beldiman	Grigorie Bogza
Arsenie Papacioc	Diodor Todea	Gheorghe Beșchea	Grigorie Leu
Augustin Pacha	Dumitru Argint	Gheorghe Calciu-Dumitreasa	Hieronymus Menges
Aurel Bazilescu	Dumitru Bălașa	Gheorghe Cârstoiu	Honoriu Filimon
Aurel Gliga	Dumitru Biolănescu	Gheorghe Cotenescu	Horia Cosmovici
Aurel Negoescu	Dumitru Iliescu Palanca	Gheorghe Doară	Ilarion Felea
Ioniță Diaconescu	Nicodim Munteanu	Pompeiu Onofreiu	Vasile Georgescu

Irineu Mihălcescu	Nicolae Adam	Preotul Ioan Moldovan	Vasile Hotico
Iuliu Hirțea	Nicolae Anghel	Roman Braga	Vasile Păstrașcu
Iuliu Hossu	Nicolae Cantaragiu	Romul Grecu	Vasile Samoilă
János Scheffler	Nicolae Deliu	Sandu Tudor	Vasile Țepordei
Joseph Schubert	Nicolae Grebenea	Sinesie Ioja	Vasile Voiculescu
Laurențiu Pop	Nicolae Iordănescu	Ștefan Meteș	Viorel Todea
Laurian Moraru	Nicolae Mărgineanu	Ștefan Smăărăndescu	Visarion Puiu
Lazăr Cârja	Nicolae Petculescu	Ștefan Stoica	Vladimir Ghika
Liviu Brânzaș	Nicolae Popoviciu	Tit Liviu Chinezu	Zosim Oancea
Liviu Galaction Munteanu	Nicolae Târcă	Toma Chiricuță	
Liviu Victor Pandrea	Octavian Moisin	Toma Gherasimescu	
Lucian Mureșan	Oprea Crăciun	Toma Suru	
Marcu Glaser	Panait Iordache	Traian Moșic	

Comunismul și cultura memoriei.

Preliminarii, variațiuni și funcții ale cultului liderului comunist

Silviu-Gabriel LOHON
(Craiova)

Comunismul pledează la trecut. Problema lui rămâne însă așezată în însăși esența preocupărilor noastre de azi. A discuta această problemă înseamnă a demonstra că ea este încă mutilată prin interpretări, mai vechi sau mai noi, care prezintă constituirea schemei comuniste ca pe o digresiune istorică a secolului XX.

Max Weber schița trei tipuri diferite de autoritate: *tradițională*, *legal-rațională* și *carismatică*. Sistemele totalitare ale secolului XX care au generat cele mai cunoscute forme de cult al personalității (cultul lui I. V. Stalin, Adolf Hitler, Benito Mussolini, Mao Zedong etc.) pot fi văzute ca o caracterizare a ceea ce același Weber numea „rutinizarea” autorității carismatice. Dar, în timp ce această tipologie weberiană oferă un bun punct de plecare în discutarea problematicii cultului liderului, ea este, într-un fel, și insuficientă¹. Comunismul a căutat să se legitimizeze printr-o combinație de recurs la tradiție, drept legal și carismă. Ceea ce este unic este modul în care această căutare a legitimității a amestecat idei, evenimente, instituții cu personalități carismatice. O parte a acestei strategii a privit promovarea cultului liderului, ținând crearea unei legături între lider și receptor.

Cultul liderului și cultul individului

Comunismul stalinist a fost unul ultraautoritar și a cultivat un masiv ritual al venerației în jurul figurii liderului de la Kremlin. În 25 februarie 1956, cu ocazia celui de-al XX-lea congres al PCUS, Nikita Hrușciov a abordat virulent

---

¹ Teoriei lui Max Weber despre legitimitate îi putem opune „sfaturile” oferite principelui de către Machiavelli în chestiunea diverselor tactici la care acesta ar trebui să recurgă pentru a câștiga „onoarea”. Vezi Niccolò Machiavelli, *Principiele*, traducere de Nina Facon, București, Editura Științifică, 1960.

sistemul „despotic“ al lui Stalin. Prin utilizarea termenului *kultlicinost* (cult al personalității), acesta a expus modificările apărute în statutul nomenclaturii sovietice după 1934: consolidarea dictaturii personale a lui Stalin, urmată de abuzuri de putere cu caracter criminal și de o extraordinară adulare care l-a transformat pe Stalin într-o infailibilă prezență². Termenii în care Hrușciiov a reclamat întreaga problematică a cultului personalității au dat seamă asupra psihologiei staliniste ca factor explicativ a ceea ce a urmat implementării acesteia, însă același Hrușciiov a legat exacerbarea despotismului stalinist de schimbările produse în structurile de putere din URSS de la începutul anilor '30. Mai mult, noul lider moscovit își întărea discursul spunând răspicat că deciziile politice – colectivizarea forțată, de pildă – luate după 1928 au contribuit din plin la această stare a lucrurilor. Dar același Hrușciiov a refuzat să plaseze tirania stalinistă la braț cu ideea bolșevică, cu structurile ei, cu practicile și cu psihologia acesteia. Prin urmare, el nu a oferit un excurs complet asupra factorilor politici și culturali care au constituit bazele unui astfel de sistem.

Cultul personalității este un sistem de venerare a unui lider politic, la care toți membrii unei societăți sunt așteptați să subscrie, un sistem ubicuu, construit pentru a dăinui la nesfârșit. Așadar, el nu poate fi decât un angrenaj construit și menținut deliberat, a cărui funcție nu este alta decât aceea de a circumscrie corpul politic în jurul personalității liderului. Așa cum, în Rusia sovietică, personalitatea centrală a fost Stalin, tot așa în România Gheorghe Gheorghiu-Dej și ulterior Nicolae Ceaușescu au fost cele două personalități la care făcea trimitere conceptul de „cult al personalității“.

Apariția cultului liderului modern nu poate fi discutată decât legând-o de aspirațiile și metodele de organizare a regimurilor așa-zis revoluționare din secolul XX. Robert C. Tucker amintea într-o lucrare de-a sa³ „aspectele demonice“ ale politicii acestora: violența ca bază de acțiune, forța și fraudă. Pentru comuniști, prin conceptele de „luptă de clasă“ sau „război de clasă“, politica a reprezentat, de fapt, o chestiune belicoasă, de conflict armat. Liderii totalitari ai secolului XX au fost descriși ca reprezentând de fapt semizei, gangsteri, megalomani sau chiar monștri, iar regimurile pe care le-au prezidat au fost martorele unor convulsii fără precedent, care, în final, au dus la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial.

² Vezi *Raport Hrușciiov. Cu privire la cultul personalității*, traducere nouă din limba rusă de Vasile Limbide, cu note de Armand Goșu, în Doina Jela, Vladimir Tismăneanu (coord.), *Ungaria 1956: revolta minților și sfârșitul mitului comunist*, București, Editura Curtea Veche, 2006.

³ Robert C. Tucker, *Filozofie și mit la Karl Marx*, București, Editura Curtea Veche, 2011.

Cultul liderului comunist român trebuie plasat în contextul variilor strategii de legitimare a guvernării comuniste însăși. Comuniștii autohtoni nu au putut vorbi nici de *tradiție*, nici de *autoritatea legal-rațională* când au încercat să-și construiască legitimitatea, dar au căutat să convingă populația de dreptul lor și nu al altora de a governa. Ca alternativă la teoria weberiană rezumată mai sus, vom încerca schițarea a trei variante, să le zicem suplimentare, de legitimare. Prima dintre ele se referă la *atașamentul afectiv*, deci simbolic, axat pe identificarea până la contopire, tot simbolică, a poporului cu regimul comunist, cu ideologia lui, cu instituțiile, liderii și chiar cu momentele cruciale ale istoriei partidului comunist. Cea de-a doua variantă trimite la *suportul ideologic și programatic* și contează pe perceperea obiectivelor ideologice ale regimului și a manierei în care acestora li s-a modificat structura în concordanță cu diversele circumstanțe ivite (cel de-al Doilea Război Mondial, noua Constituție din 1949 sau parcursul postbelic al României). În sfârșit, *dobândirea performanței politice și economice* bazată pe modelarea unei percepții publice potrivit căreia (numai) statul e capabil să satisfacă nevoile imediate ale societății și ale membrilor ei, luând în calcul diversele contexte locale sau internaționale.

Statele eșuate economic și social caută invariabil o întărire a legitimității simbolice. Acolo unde nu există consens ideologic și politic, regimul cultivă atașamentul simbolic prin apelul la loialitatea cetățenilor, loialitatea față de stat, față de partid și, nu în ultimul rând, față de lider. Este și una dintre particularitățile comunismului.

Liderii totalitari ai secolului XX reclamă similitudini cu vechile culte ale monarhilor sau ale liderilor religioși. Figurile venerat în secolul XX au fost investite cu puteri aproape miraculoase, liderii politici fiind considerați daruri ale providenței, salvatori ai națiunii, posesori ai puterii de a „curăța” de corupție țara. Ei nu au promis salvarea post-mortem a fidelilor, ci se arătau preocupați de soarta muritorilor, aici și acum, clamând capacitatea nelimitată de a o reășeza pe temelii ale unei noi ideologii.

Cultul comunist și sacralizarea politicii

Încă de la începuturi, regimul comunist sovietic a afișat o puternică propensiune către ideea de cult în care liderul ocupa o poziție centrală. La moartea lui V. I. Lenin, în 1924, a fost stabilită o comisie care să supravegheze „imortalizarea” memoriei acestuia. Mai mult, a fost creat un institut care să-i

cerceteze creierul și s-a ridicat un mausoleu care să-i găzduiască rămășițele, transformate, eretic, într-un soi de moaște pentru diverse pelerinaje. Sloganul, de acum celebru, „Lenin a trăit, Lenin trăiește, Lenin va trăi” a întărit aspirația spre imortalizarea memoriei defunctului lider. Au existat și opozanți ai acestui proiect, Nadejda Krupskaja, soția lui Lenin, fiind unul dintre ei. Aceștia își motivau poziția prin trimitere la similitudini ale acestui proiect cu cele medievale, orientale sau asiatice, însă fără succes.

Putem conchide, așadar, pe urmele lui Nikolai Berdiaev⁴, că întregul comportament ideologic bolșevic și forța sa culturală de influențare sunt tributare ortodoxiei de tip rusc. Altfel spus, comuniștii au avut propriile lor pelerinaje și festivaluri, propriii profeți, apostoli, preoți și discipoli. Au dispus de scrierile lor sfinte. Au avut un panteon propriu, după cum marile parade și festivaluri au înlocuit serviciile religioase și procesiunile. Sistemul de îndoctrinare s-a bazat pe un fals catehism și pe omilia inevitabil trădată tocmai pentru că efigia lui Lenin a înlocuit icoana.

Variante ale cultului personalității

Cultul postum al lui Lenin nu a făcut altceva decât să-l legitimeze pe succesorul acestuia, iar cultul lui Stalin nu a fost construit, la început, decât pe așa-zisa strânsă apropiere a acestuia de Lenin. Cultul lui Stalin a devenit, ulterior, certificatul de garanție al regimului sovietic. Gândind noțiunea de marxism-leninism ca „știință clară și adevărată”, nu a mai fost decât un pas până la osmoza dintre adevăr și lider. Acesta poseda apodictic cele mai înalte calități pe care le poate avea cineva, chiar unele aproape supranaturale: intuiție extraordinară și infailibilă, viziune largă și absolută asupra lumii și a lucrurilor, abilitate excepțională de a soluționa probleme și capacitate neobișnuită în a-i inspira și mobiliza pe cei din jurul său în sensul atingerii scopurilor propuse. Excepționalitatea liderului era direct proporțională cu caracterul profund ficțional al narativei politice livrate publicului (inter)național. Cu toate aceste presupuse înzestrări de excepție, era Stalin a descris o prelungă și acută perioadă de adversitate de tip economic pentru majoritatea cetățenilor sovietici.

---

⁴ Nikolai Berdiaev, *Originile comunismului rus*, traducere de Ioan Mușlea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1998.

Cultul lui Stalin a fost susținut și de o serie de alte culte ale membrilor importanți ai Politburo-ului. Veaceslav Molotov, șeful guvernului (Sovnarkom), L. M. Kaganovici, prim-secretar al organizației de partid din Moscova în anii 1933-1934, apoi șef al comisariatului căilor ferate, sau Kliment Voroșilov, ministru al apărării, au avut propriile culte. Nikolai Ejov, șef al NKVD-ului între 1936 și 1938, a asistat la o înflorire a propriului cult, la fel și succesorul său, Lavrenti Beria. Kirov, apoi Andrei Jdanov, ca prim-secretari ai Leningradului, au avut, de asemenea, cultele lor. Schema a fost extinsă și asupra secretarilor de partid din marile orașe și din republicile sovietice. Ba, mai mult, directorii marilor uzine și-au construit propriile imagini supradimensionate ideologic, iar la sărbătorile publice portretele lor erau purtate cu avânt de către muncitori.

Motivele centrale ale imageriei regimului erau sacrificiul, martirajul și patosul față de tovarășul căzut, o reaprindere a idealismului epocii ilegalității și a Războiului Civil. Stilul artistic stalinist a fost *realismul socialist*, straniu prin faptul că pictura aspira spre epic, în vreme ce arhitectura sa era monumentală.

Receptarea cultului

Asemenea maniere de venerare susțin nevoia psihologică a liderilor și a acoliților lor. Pentru lideri, acest sprijin este un antidot, o centură de siguranță împotriva insecurității și a incertitudinii, conferindu-le concomitent un puternic sentiment de putere, de vreme ce ei sunt plasați automat în afara oricărui spațiu critic. Când vorbim de regimul comunist, opinia publică este inexistentă, iar a desena o schiță a sentimentului popular, într-un moment sau altul, este cu atât mai dificil. Populația sovietică a fost, în cea mai mare măsură, alienată de către stat, ca, de altfel, toate popoarele care au experimentat comunismul. În anii '30, Stalin nu era o figură populară. Chiar și după ce a devenit *generalissim*, cetățenii nu și-au pierdut capacitatea de a discerne între acele aspecte pe care regimul îi obliga, prin diverse forme, să le accepte și cele pe care ei le condamnau, ce-i drept, în tăcere.

Oficialii regimului, activiștii și simpatizanții au reprezentat baza de la care s-a plecat în construirea cultului personalității, anume aceia la care se referea Martov, în 1917, numindu-i „pensionari ai statului”. Activiștii de partid ca agenți sociali ai regimului, ca agitatori și propagandiști și ca voluntari în Războiul Civil sau în procesul colectivizării au oferit partea cea mai consistentă

de sprijin. În cheștiunea Armatei Roșii și a CEKĂI, cele două instituții-cheie ale puterii comuniste sovietice, planul era acela de a inculca un puternic sentiment de loialitate față de lider, iar în ceea ce privește clasa muncitoare și intelighenția, au existat și acolo grupuri de suporteri staliniști. Partidul bolșevic era unul tânăr în 1917, prin urmare au fost promovate în poziții de conducere, succesiv, în 1928–1931 și în 1936–1938 generații mai tinere de cadre⁵. Noua intelighenție sovietică, în special beneficiarii epurărilor politice, au fost declarați, așadar, drept baza socială principală a regimului.

Ideea de cult își are originea în tradiția rusească a autoritarismului și a unui profund etatism, cu propria sa cultură birocratică, și chiar într-un tradiționalism cu rădăcini adânci în cultura populară. De asemenea, cultul personalității își găsește surse de inspirație și în puternica cultură patriarhală, cu respectul ei pentru cei mai bătrâni (*starosta*), alături de o solidă etică colectivistă.

Cultul personalității a reflectat și a susținut tradiții culturale și intelectuale care au oferit o viziune simplificată asupra unei lumi în care contradicțiile erau excluse. El a oferit asigurări psihologice și emoționale, un nucleu de stabilitate și unitate într-o lume a incertitudinilor. Cultul personalității a vizat ceva mai mult decât simpla adeziune la ideea comunistă. Și-a propus să înlănțuiască emoțional comunitatea „credincioșilor”, a căutat să inducă entuziasmul și credința oarbă în lider și în regim. Ca orice ideologie, marxism-leninismul, în ciuda viziunii sale autoproclamat științifice asupra lumii, a fost, întâi de toate, o cheștiune de credință. Iar cei care au crezut sperau că vor fi cruțați de zeitatea supremă – istoria. Sau, în cuvintele lui Fidel Castro, „istoria îi va absolvi”.

Cultul exportat

Ocupația militară sovietică în Europa de Est a fost însoțită de o apropiere simbolică a acestor teritorii prin ridicarea unor monumente memoriale care comemorau soldații sovietici căzuți pe diverse fronturi. Am putea aminti monumentul berlinez Tiergarten, de lângă Reichstag, care dezvăluie privirii un soldat victorios alături de două tancuri T-34. Întinsul cimitir Berlin-Treptow, cu statuia sa reprezentând *patria* și cu mormintele sale pe care

---

⁵ Sheila Fitzpatrick, *Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939*, în *Slavic Review*, 38:3, 1979, pp. 377-402.

sunt sculptate citate din Stalin, reprezintă cea mai mare mărturie supraviețuitoare a cultului lui Stalin din întreaga Europă. În Polonia, pe malul drept al Vistulei, monumentul Varșovia-Praga înfățișează trei soldați, doi sovietici și un polonez, simbolizând „frăția de arme” a popoarelor slave. În același sens, la Cracovia a fost construit un întreg cartier mincitoresc, Nowa Huta, presărat, și el, cu astfel de monumente. Nici Budapesta nu a fost ocolită de acest import nedorit de simboluri. Astfel, un măreț memorial de război a fost construit în piața Szabadság (Piața Libertății), înlocuind unul dintre cele mai importante monumente din perioada horthystă interbelică. La solicitarea lui K. E. Vorosilov, tot la Budapesta, Monumentul Eliberării s-a finalizat în 1947, după design-ul artistului sovietic Alexander Gherasimov. Monumente similare au apărut pe tot cuprinsul Europei Centrale și de Est.

Aceste memoriale de război compuneau „cultul” Marelui Război Patriotic ca apoteoză a triumfului sovietic asupra nazismului. În statele aflate sub ocupație sovietică ele au îndeplinit nu numai o simplă funcție de comemorare a morților sovietici, ci și una specială, de readucere aminte a sacrificiului făcut în numele „eliberării” lor de către URSS, la pachet cu inducerea vinovăției pentru colaborarea acestora cu Germania lui Hitler. Legitimitatea noilor regimuri din aceste state s-a bazat, în parte, pe „sacrificiile” făcute de URSS, acesta fiind și motivul pentru care iconoclasmul față de aceste memoriale și față de arta sovietică în ansamblul ei au fost considerate sacrilegii, ceva de neconceput și reprobabil. Începând cu 1948, democrațiile populare din Europa răsăriteană au intrat într-un proces de sovietizare care a inclus, inevitabil, și transplantarea cultului lui Stalin aici. Liderii partidelor comuniste din aceste state au fost, la rândul lor, obligați (nu fără proprie disponibilitate, totuși!) să-și dezvolte un cult pe cont propriu. Spre exemplu, Władisław Gomułka, prim-secretarul partidului comunist polonez, a vorbit, după denunțul hrușciovian, despre cât de dezgustați au primit acele dictate moscovite⁶. Datorită închistării structurilor interne, chiar și partidele comuniste neobediente au reușit să susțină un cult al liderilor lor, precum Palmiro Togliatti sau Maurice Thorez.⁷

În Europa de Est în majoritatea statelor s-a preluat aceeași schemă a cultului personalității, care, între 1945 și 1947, a utilizat o paradigmă proprie de

---

⁶ A se consulta, pentru această chestiune, cartea lui Zbigniew K. Brzezinski, *The Soviet Block: Unity and Conflict*, Harvard, Harvard University Press, 1967.

⁷ *Idem.*

expunere. Apoi, după 1948, odată cu debutul Războiului Rece, s-a recurs la o sovietizare totală, pentru ca, din 1956, în cele mai multe state, acesta să se restrângă treptat. Pe de altă parte, exportarea cultului personalității liderului comunist a făcut ca în China Mao să invoce un statut cel puțin egal cu cel al lui Stalin, propriul său cult acumulând magnitudine odată cu Revoluția Culturală din 1966. Spectre asemănătoare au răsărit în Coreea de Nord și Vietnam, care, la rândul lor, au influențat state aparținând de geografia europeană, precum România și Albania.

Internaționalizarea cultului liderului comunist nu s-a simțit nicicând mai pregnant decât în momentul eternizării post-mortem a trupului acestuia. Și aici, Moscova a emis exemplul și a efectuat și expertizele. O mână de cosmeticieni funerarîi responsabili de tratamentul corpului lui V. I. Lenin au „perenizat” și rămășițele unor Gheorghi Dimitrov (liderul partidului comunist bulgar), Horlogiyn Hoybalsan (dictatorul stalinist din Mongolia), Klement Gottwald (liderul partidului comunist cehoslovac), Ho Și Min (președintele nord-vietnamez), Agostino Neto (liderul Republicii Populare Angola), Linden Forbes Burnham (președintele Republicii Guyana) sau Kim Il Sung (liderul Coreei de Nord)⁸.

Funcțiile cultului liderului

Regimurile comuniste din URSS, Iugoslavia, Albania, China, Coreea de Nord, Vietnam sau Cuba prezintă, din acest punct de vedere, semnalmente comune, toate ranforsate pe câteva relativ mici, militante, rebarbative și masiv ideologizate mișcări revoluționare. Ele au fost motivate de experiența politică subterană, războaie civile, partizanat războinic sau de așa-zisele lupte de eliberare națională, iar liderii acestora au fost adânc marcați de experiențele primordiale de acest tip. Ei au dirijat o autoritate din chiar miezul mișcărilor respective care, în cele mai multe cazuri, au durat decenii. Lenin, Stalin, Hoxha, Mao, Ho Și Min, Kim Il Sung, Castro sau Ceaușescu au fost actori istorici drapați cu aura unor lideri militari de succes în jurul cărora s-au construit cu lejeritate mituri și simbolistici abracadabrante. Aceste mișcări au acumulat putere, transformându-se în forțe de guvernământ, iar comisarii și comandanții din

---

⁸ Ilya Zbarsky, Samuel Hutchinson, *Lenin's Embalmers*, translated by Barbara Bray, London, Harvill Press, 1999.

perioadele războaielor civile au ajuns să domine noile structuri de conducere ale partidului-stat.

Deși diferite între ele, dar interdependente, trei sunt funcțiile pe care le-a servit cultul liderului comunist. Întâi și întâi, rolul său a fost acela de a legitima puterea grupusculilor din jurul marilor lideri. Apoi, la nivel de intenție, s-a dorit a fi un mecanism de control și de dezamorsare a potențialelor conflicte izbucnite în chiar rândurile nomenclurii. În sfârșit, a fost nevoie de instituirea acestui cult pentru a păstra o distanță pașnică între elita conducătoare a partidului, eșalonul executiv și restul societății.

Cultul personalității a fost crucial în gestionarea diferențelor dintre nivelurile structurii de putere. Pericolele pe care le-ar fi putut întâmpina transformările din interiorul acestora ar fi putut genera o competiție deșănțată în interiorul elitei politice respective și, mai departe, s-ar fi scăpat din mână controlul asupra întregii societăți. Prin urmare, cultul liderului a fost folosit pentru a obstrucționa astfel de porniri, dar și pentru a legitima ordinea politică existentă.

Această abordare sociologică a cultului liderului s-a confirmat și atunci când cultul s-a spart. Odată cu moartea lui Tito și a lui Enver Hoxha, clasa conducătoare a căutat să le revitalizeze postum cultul, ca o metodă de unificare a dezideratelor nomenclurii cu manierele de control asupra societății ale acestora. Disoluția acestor culte, parțial din cauza eșecurilor de ordin economic, a făcut imposibilă prezervarea unei unități a nomenclurii sau a coeziunii sociale și, date fiind aceste circumstanțe, a trebuit căutată o nouă bază legitimă a autorității politice. Bunăoară, în cazul federalizării Iugoslaviei s-a recurs la naționalism, logică după care s-a produs și dezintegrarea Uniunii Sovietice în 1991. Iar țările comuniste din Europa Centrală și de Est – Polonia, Ungaria, Republica Democrată Germană, Cehoslovacia, Bulgaria și România – nu au fost altceva decât regimuri-surogat care au căutat să preia un model conceput la Moscova.

Concluzii

Regimurile comuniste ale secolului XX au forțat o tentativă unică de a cosmetiza în chip carismatic instituțiile statului, ideile și personalitățile, oricare ar fi fost ele, și de a le impune propriilor popoare venerarea politică ritualică. În

timp ce cultul lui Stalin a recurs la tradiții și predecesori, strategia generală de construire a cultului personalității pornind de la zero, simbolic vorbind, în alte părți a fost una deliberată și calculată. Sensul în care tradiția istorică ar trebui înțeleasă este acela în care aceasta este transmisă și reînnoită de la o perioadă la alta, tocmai pentru că un cult al personalității nu poate fi explicat numai prin recursul la tradiție. Tradițiile sunt confiscate, refolosite și reinterpretate în funcție de nevoile imediate ale unei epoci sau ale alteia, pentru că ele au rădăcini adânci, solide (între care se numără propensiunea generală spre deferență, respectul autorității și conformismul). Acesta este și motivul pentru care dialectica aceasta a cultului liderului a însemnat, de fapt, un *quiproquo*: în timp ce liderul seducea masele, acestea îl percepeau ca pe un bun care le aparținea. Cel mai mare dușman al cultului personalității este, însă, timpul, prin moartea liderilor, a generațiilor de cadre și, în definitiv, a popoarelor (cel puțin sub aspectul dispariției indivizilor pentru care apelul la eroism și utopie al regimurilor revoluționare a fost o realitate).

Guvernarea poststalinistă în URSS și în Europa de Est a recurs la tentative identice de îmbunătățire a stării materiale și a condițiilor culturale ale populației. Criza regimurilor comuniste, începând cu 1987, a crescut odată cu primele semne de oboseală a atașamentului simbolic, prin pierderea credinței în chemarea ideologic-programatică a discursului comunist și prin atenuarea posibilității de a obține performanță. Toate acestea au constituit o serioasă criză de legitimare a acestor regimuri, astfel încât ele au fost silit să preia cultul lui Lenin și pe cel al lui Stalin, care reflectau nostalgia unor credincioși pasionați față de o „epocă de aur” pierdută.

LISTA CONTRIBUTORILOR

Alexandru D. AIOANEI este asistent de cercetare științifică în cadrul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași. Domenii de interes: Războiul Rece, istoria economică, studiul frontierelor. Doctor din 2017, cu o teză de doctorat publicată sub titlul *Moldova pe coordonatele economiei planificate. Industrializare, urbanizare, inginerii sociale 1944–1965*, Pitești, Editura Cetatea de Scaun, 2019. A fost membru în colectivul unor proiecte de cercetare interne și internaționale și a beneficiat de stagii de documentare în Mainz, Utrecht și Londra. Din 2020 este membru al Romania Young Academy. A publicat mai multe studii pe diverse teme privind istoria comunismului, în reviste naționale. Este coeditor, împreună cu Dorin Dobrințu, Dumitru Lisnic și Dumitru Lăcătușu, al volumelor *Colectivizarea agriculturii din România: inginerie socială, violență politică, reacția țărănimii. Documente, 1949-1950* (vol. I), *1951–1962* (vol. II), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017.

Bogdan Dumitru ALECA este inspector superior (arhivist) la Serviciul Județean Vâlcea al Arhivelor Naționale. Interesat de cercetarea cu precădere a perioadei Regulamentelor Organice, a publicat articole și studii de istorie locală în reviste din Râmnicu Vâlcea.

Luiza BANCAN este critic, istoric de artă și jurnalist. Licențiată a Universității din București, Facultatea de Litere (1987) și a Universității Naționale de Arte, Facultatea de Istoria și Teoria Artei (1998). Doctorandă a Universității de Vest din Timișoara, cu o teză dedicată vocației ctitoricești și iconografiei bisericilor postbrâncovenești din nordul Olteniei. Membră a Asociației Internaționale a Criticilor de Artă (AICA) și a Uniunii Artiștilor Plastici din România. Membru fondator și director al Fundației HAR – Habitat și Artă în România. Are o lungă colaborare cu TVR, în calitate de realizator sau redactor a numeroase emisiuni și documentare, printre care amintim: „Cuvinte potrivite”, „Actualitatea culturală”, „Interferențe”, „Studioul Artelor”, „Zona Eu.ro”, „Pictori români”, „Îndeletniciri”, „Frontierele privirii”, „Via sacra”, „Artiști plastici creștini”, „Bazilici creștine în Scitia Minor”, „Arta.ro”, „Povești de la Dunăre”, „Între cer și pământ”, „Chip și asemănare”, „Universul credinței”, „Biserici de la Dunăre”.

Colaborator Radio România Internațional, în calitate de realizator al rubricilor „Lumea artelor”, „Eveniment cultural”, „Arii culturale”, „Panoramic”, „Pro memoria”, și al Radio Trinitas, ca realizator al documentarelor radiofonice „Zidiri în chipul crucii” și „Zugravi de chipuri sfinte”. A semnat cronică plastică, interviuri, reportaje, studii de istoria și teoria artei în presa culturală românească și internațională. Curator a peste 30 de expoziții dedicate artiștilor plastici contemporani, organizate în țară și străinătate. A publicat la Editura Ars Docendi, București, albume monografice consacrate artiștilor Medi Wechsler Dinu (2010), Maria Constantin (2013,) Constantin Calafeteanu (2014), Lidia Nancuischi (2018). Autor sau coautor al volumelor *Nichita Stănescu – o viziune poetică a timpului* (București, Editura ALL, 2000, ediție bibliofilă coordonată de Mircea Dumitrescu), *Artiști plastici la Serata lui Iosif Sava* (București, Editura Maiko, 2003), *Angoase ale privirii* (București, Editura Ideea Europeană, 2004). A fost distinsă cu Premiul pentru film religios la Festivalul de film documentar scurt „Yperia 2011”.

Otilia BĂLINIȘTEANU este jurnalist, redactor la „Ziarul Lumina” și profesor asociat la specializarea Jurnalism și Științele Comunicării a Facultății de Litere de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Studii de Jurnalism (licență) și Istorie (master). Stagiară a Școlii Superioare de Jurnalism din Lille, Franța (2003). Activități didactice: cursuri practice și seminarii în domeniile Presă scrisă și online (coordonator al Agenției de presă Cuzanet), Tehnici mediatice și Mass-media românești actuale. Specializată în reportaj și interviu pe subiecte de patrimoniu, istorie, cultură și etnografie. Autoarea proiectului și a seriei de reportaj „Bisericile de lemn ale Moldovei” (2012–2016), a seriei de reportaj „Strămutații”, realizată pe Valea Bistriței, în 2013 și a unei serii de reportaje, interviuri și documentare realizate în Basarabia (2013) și Bucovina de Nord (2016). Autoarea volumelor *Taifasuri cu tâlc* (2014), *Florin Zamfirescu, făcătorul de gazete* (2015) și *Moldova bisericilor de lemn. Album de reportaj* (2017). Premiul „Vanda Condurache” pentru Excelență în Jurnalism, Iași, 2014. Premiul pentru cel mai bun articol de presă scrisă, la Concursul național pentru jurnalism de agenție organizat de Agenția de presă RADOR a Radio România, București, 2011.

Mihaela BOTNARI este licențiată a Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și titulară a unui masterat în Relații internaționale. Actualmente este doctorand la aceeași facultate, cu o teză

despre contactele culturale și propaganda în relațiile româno-sovietice. A fost beneficiară a mai multor stagii de cercetare și de studii în străinătate, în Moscova, Utrecht, Mainz, Perugia. A publicat articole științifice în reviste naționale și în diverse volume colective. Alături de Vadim Guzun, a editat volumele *Николай Саблин, Путешествие по Эльдorado. Десять лет в советских лагерях* (Călătoria prin Eldorado. Zece ani în lagărul sovietic), Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016 și *Alexandr Mihailov: liderul fasciștilor ruși din România în documente din arhiva CNSAS 1934–1944*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2017.

Astrid CAMBOSE este cercetător la Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, din Iași, Departamentul de Etnologie. A editat volumele: Ecaterina Bălăcioiu-Lovinescu, *Scrisori către Monica (1947–1951)*, vol. I (București, Editura Humanitas, 2012), *Scrisori către Monica (1951–1958)*, vol. II (București, Editura Humanitas, 2016), Monica Lovinescu, *Jurnal inedit (2001–2002)* (București, Editura Humanitas, 2014), Petre Ispirescu, *Jurnal manuscris (1871–1882)* (București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2020). Domenii de interes: antropologie, filosofie, folclor literar și artă populară religioasă, literatură română veche, memorialistică, istorie literară, istorie recentă. Autoarea semnează diverse studii, articole, capitole apărute în publicații științifice periodice și în volume colective, printre care: *Viitorul trecutului. Studii de antropologie, literatură și știința informației* (Mircea Anghelescu (ed.), Editura Universității din București, 2011), *Nașterea documentului de folk-lore. Răspântii metodologice* (coord. Ileana Benga, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2015), *Memorialistica românească: între documentul istoric și obiectul estetic* (Bogdan Crețu, Ofelia Ichim, Marius-Radu Clim (ed.), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017), *1918–2018. Limba și cultura română – structuri fundamentale ale identității naționale: evaluări, perspective* (Ofelia Ichim, Marius-Radu Clim, Veronica Olariu, Alina-Mihaela Pricop (ed.), București, Editura Tracus Arte, 2019), *Magie și vrăjitorie. Perspective istorice, antropologice și artistice*, Ioan Pop-Curșeu, Valer Simion Cosma (ed.), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020.

Dumitru Antonie CHELCEA este manager al Muzeului Memorial „Nicolae Bălcescu”. Licențiat în teologie și istorie, doctor în teologie. După o activitate de peste 15 ani la catedră, a ales managementul cultural cu scopul de a contribui la

salvarea patrimoniului material și imaterial din județul Vâlcea. Alături de alți cercetători, lucrează pentru cunoașterea și promovarea acestuia în rândul tinerilor, cu scopul recuperării și dezvoltării industriilor creative. A publicat o serie de studii și articole de specialitate și este membru în mai multe asociații culturale din județul Vâlcea. Coordonator al volumelor *Nicolae Bălcescu și epoca sa. Perspective istoriografice și politici memoriale*, Craiova/Cluj-Napoca, Editura Universitaria/Presa Universitară Clujeană, 2018 (alături de Sorin Damean și Nicolae Mihai) și *Lanțul generațiilor: „locuri ale memoriei” și cultură a trecutului*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut/Mega, 2019 (alături de Nicolae Mihai).

Alina COSMA este doctorand în cadrul Școlii Doctorale a Facultății de Litere, Universitatea din București, absolventă a Facultății de Litere, specializarea Comunicare și Relații Publice, și a unui master în domeniul Științelor Comunicării, în cadrul aceleiași instituții. A susținut comunicări la colocvii și conferințe naționale și internaționale în România și a participat la diverse proiecte culturale desfășurate în colaborare cu Asociația Docuart.

Cristina GHERASIM este cercetător științific superior la Institutul de Istorie din Chișinău și lector universitar la Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova. Domenii de interes: statutul social-economic și politico-juridic, dinamica numerică și etnică a nobilimii din Basarabia în perioada 1812–1918, impactul regimului de dominație țarist asupra mentalităților nobilimii basarabene. Doctor din 2018, cu o teză dedicată statutului social-politic și mentalității colective a nobilimii basarabene. A fost implicată în proiectele de cercetare „Elitele social-economice și politice din Basarabia în secolul al XIX-lea (1812–1918)”, „Diversitatea etnosocială a elitei din Basarabia în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1812–1918)”, „Basarabia sub dominația absolutismului țarist și tendința de emancipare națională (1812–1918)”, „Istoria Moldovei în documente de arhivă (aspecte politice, sociale, culturale și economice, sec. XIX-XX)”. A efectuat stagii de cercetare la Arhiva Națională a Republicii Moldova, Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (Roma/Italia, 2018) și la Arhiva de Stat din Regiunea Odesa (Ucraina, 2019). A publicat articole și studii în reviste de istorie și în volume colective din Republica Moldova și România.

Silviu-Gabriel LOHON este cercetător la Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor” din Craiova. Specializat în istoria și memoria comunismului, cu accent pe relația dintre propagandă și artele vizuale. Autor al

volumelor *Arta de a fi o imagine. Dimensiuni ale artei portretistice în comunismul ceaușist (Studiu de caz: Elena Ceaușescu)*, Craiova, Editura Universitaria, 2007 și *Mărturii din Utopia. Schițe pentru istoria comunismului*, Craiova/Cluj-Napoca, Editura Universitaria/Presa Universitară Clujeană, 2013.

Nicolae MIHAI este doctor în istorie și cercetător în cadrul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române, coordonator GRISCU (Grupul de istorie culturală) din cadrul aceluiași institut. Studii postdoctorale în cadrul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, al Academiei Române (2011-2012). Stagii de cercetare la Maison des sciences de l’homme/ École des hautes études en sciences sociales, Paris (2005, 2011, 2012). Specializat în istoria culturală a secolului al XIX-lea, cu accent pe mentalitatea revoluționară în prima jumătate a secolului al XIX-lea, istoria culturii populare, a culturii memoriei. Autor al cărții *Revoluție și mentalitate în Țara Românească. O istorie culturală a evenimentului politic*, Craiova, Editura Aius, 2010 (Premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române, 2012), editor al numărului tematic al revistei „Xenopoliana”, XV, 2007-2008, «Pour une histoire culturelle de la mort. Perspectives ouest et est-européennes». A coordonat (împreună cu Cornel Bălosu) volumul de studii *Cultura populară la români. Context istoric și specific cultural*, Craiova/Cluj-Napoca, Editura Universitaria/Presa Universitară Clujeană, 2014 și este coeditor (alături de Antonie Dumitru Chelcea) al volumului *Lanțul generațiilor: „locuri ale memoriei” și cultură a trecutului*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut/Mega, 2019.

Andi Emanuel MIHALACHE este cercetător în cadrul Departamentului de Istoria culturii al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași. Este redactor-șef al „Anuarului” aceleiași instituții și lector asociat al Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași. Domenii de interes: istoria istoriografiei și a culturilor istorice, istoria comunismului, istoria conștiinței patrimoniale, antropologia obiectelor și a imaginii, memoria autobiografică. În 2001 a susținut teza de doctorat *Discurs istoric și ideologie în România „democrației populare” (1948–1965)*, publicată sub titlul *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”, 1948–1965* (București, Editura Albatros, 2003) și premiată de Academia Română. Valorificând două burse Fritz Thyssen ale Fundației Alexander von Humboldt, a mai publicat: *Pe urmele lui Marx. Studii despre comunism și consecințele sale* (București, Editura Alfa, 2005), *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în*

vremea dinastiei Hohenzollern (Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007) și *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014). În urma participării la proiectul „Remembering Communism: Methodological and Practical Issues of Approaching the Recent Past in Eastern Europe”, coordonat de Maria Todorova (Universitatea Illinois at Urbana-Champaign, SUA) și Stefan Tröbst (Universitatea din Leipzig, Germania), a publicat volumul *Timpul, obiectul, povestirea. Decoruri interioare în literatura autobiografică* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017). A mai publicat: *Trecutul ca text: idei, tendințe, controverse* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017), *Idem et Ipse. Centralism și localism în proiectele muzeale din La Belle Époque* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018), *Confesiuni, vestigii, temporalități* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019). Dintre tomurile coordonate, amintim: *In medias res. Studii de istorie culturală* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, în colaborare cu Adrian Cioflâncă), *Istoria recentă altfel. Perspective culturale* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, în colaborare cu Adrian Cioflâncă), *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, în colaborare cu Alexandru Istrate), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, în colaborare cu Silvia Marin-Barutcieff).

Bogdan POPA este cercetător la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române, București. Este doctor în istorie al Universității din București din anul 2009, cu o teză despre *Educație fizică, sport și societate în România interbelică* (Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2013). A fost membru al colectivului de cercetare însărcinat cu editarea colecției documentare *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă. Autor al volumului *Comerțul cu carte în România: proiect național și proiect economic (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)* (Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015). În anul 2018 a organizat și a coordonat împreună cu Radu Tudorancea conferința și volumul de studii *Războiul de fiecare zi. Viața cotidiană în tranșee și în spatele frontului în Primul Război Mondial (1914–1919)* (Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2018). În prezent își împarte cercetările între istoria sportului și istoria comerțului cu carte în România modernă.

Mircea STĂNESCU este istoric și consilier superior (arhivist) la Biroul de Arhive Contemporane al Arhivelor Naționale ale României. Doctor al Universității din București, cu o teză despre „reeducarea” de tip Pitești (1999). A efectuat stagii de cercetare în istorie și științe politice la Université de Toulouse le Mirail (1996), Institut de Sciences Politiques și Maison des sciences de l’homme, Paris (1999–2002), și în arhivistică, în cadrul programului *Stage technique internationale d’archives* al Arhivelor Naționale ale Franței din Paris (2011 și 2014). Între altele, este autorul trilogiei *Reeducarea în România comunistă*, (Iași/București, Editura Polirom, 2010–2012), al lucrării *Procesele reeducării* (București, Matrix SRL, 2008, ediție engleză la East European Monographs, Columbia University Press, 2011) și editorul culegerii *Documentele reeducării* (Bacău, Editura Vicovia, vol. I–II, 2013, 2018).

Nu întotdeauna, oricât de bine echipați științific ne-am crede, reușim să ascultăm vocile celor de altădată, așa cum le regăsim în diverse tipuri de arhive. Frunzărim sute de dosare, ascultăm sute de înregistrări sau ne repezim pe diferite terenuri, cu speranța că vocile martorilor noștri mai păstrează inflexiuni sonore, porți ale unor grădini istorice la care ajungem uneori cu întârziere, chiar nepregătiți, atunci când nu le ratăm iremediabil accesul. Conceptul de ureche muzicală capătă, dintr-odată, alte valențe euristice și ne arată că o prealabilă pregătire a întregului nostru eu, cel puțin la nivelul atenției, se impune. Așa cum vedem la domnișoara cu papagalul de pe coperta principală. Delicatețea gestului de apropiere față de o formă capabilă de sunete atât de speciale se păstrează și supraviețuiește propriei temporalități. Narațiune mută, dar expresivă, rezultat al unei expuneri căutate, care conservă ca memorabil gestul unei tineri aristocrate și ne oferă o cheie de acces spre codurile culturale specifice elitei epocii. În egală măsură, însă, reverență în fața unui necunoscut de la care credem că avem întotdeauna ce învăța. Cu o condiție: să fim atenți, să „ciulim” bine urechile.

Al doilea volum din seria colocviilor „Lanțul generațiilor” nu putea veni decât completând, firesc, reflecția care se degajă din primul, dedicat locurilor memoriei și culturii trecutului la români. Încă un pariu care merită asumat, câtă vreme contributorii reuniți în jurul unei teme comune de gândire se arată încrezători în păstrarea unui culturi a dialogului autentic, onest și robust intelectual. E rândul cititorului să decidă dacă notele prezentului volum au intrat în rezonanță cu propria perspectivă asupra tonurilor și semitonurilor memo-rii.

